અહીં **"સત્સંગ"** એટલે વિશિષ્ટ પુરુષનો જે સમાગમ તે સત્સંગ. જે મહાપુરુષો આગમશાસ્ત્રો ભણેલા છે. સંસારથી તરવાની અને તારવાની રીતભાતને જે પોતે જાણે છે અને પોતાની જાતને તારવા માટે તેનો યથાર્થ રીતે અનુભવ કરી રહ્યા છે. દેશવિરતિ અથવા સર્વવિરતિ ધર્મનું પાલન કરતા છતા તે માર્ગના જ જે ઉપદેશક છે. એવા ગીતાર્થ-અનુભવી-સદ્દૃષ્ટિપ્રેરક વિશિષ્ટ જે પુરુષો છે. તેઓનો સમાગમ થવો તે **"સત્સંગ"** કહેવાય છે. તેમની પાસેથી આગમશાસ્ત્રોના અભ્યાસનું સતત-વારંવાર શ્રવણ-વાંચન મનન અને નિદિધ્યાસન કરવા દ્વારા આગમનો બોધ થવા સ્વરૂપ જે સંબંધ થાય છે. તે બન્ને વડે આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતવા યોગ્ય છે. મિથ્યાત્વ દૂર કરવા યોગ્ય છે.

અહીં **''सत्संग''**= અને **आगम**=એમ બન્નેના યોગની વાત હોવાથી દ્વિવચન **सत्सङ्गागमयोगाभ्यां** એમ મહર્ષિએ લખવું જોઇએ. તો પણ **योगेन** કહીને જે એકવચન કહ્યું છે. તે પણ **"સહેતુક"** છે. સત્પુરુષના હૈયામાં રહેલું જે આગમ, અને તેનાથી થતો જે બોધ તે તારક છે. એમ **સત્પુરુષ** અને **"આગમ"** આ બન્ને એકવદ્ભાવને-એકમેકપણાને પામ્યા છતા જ તારક બને છે. સત્પુરુષ પોતે મોહને જિતનાર-અધ્યાત્મી હોય, પરંતુ આગમજ્ઞ ન હોય તો તે લાગણીશીલ હોવા છતાં યથાર્થમાર્ગ બતાવી શકતા નથી અને સત્પુરુષ વિના માત્ર પુસ્તક રૂપે રહેલું આગમ શાસ્ત્ર સ્વયં વાંચવાથી શાસ્ત્રોનાં સાચાં રહસ્યો બરાબર ન સમજાય, વિપરીત અર્થો પણ થઇ જાય, માટે એકલું આગમ પણ ઉપકારી નથી, પરંતુ સત્પુરુષ અને સદાગમ આ બન્ને એકાંગી ભાવને પામ્યા છતા ઉપકારક છે. તે જણાવવા સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસ કરી એકવદ્ભાવ કર્યો છે. તથા તે બેમાં પણ આગમના અર્થો સમજાવવાનું મુખ્ય સામર્થ્ય સત્પુરુષમાં છે. તેથી જ્ઞાની-ગીતાર્થ ગુરુની નિશ્રામાં જ આગમ-શ્રવણ કરવું જોઇએ. સ્વયં આગમો અને ગંભીરશાસ્ત્રો વાંચવાનો જે પ્રવાહ ચાલ્યો છે તે ઉત્સર્ગ-અપવાદ ન જાણી શકવાના કારણે ઉન્માર્ગ જ સમજવો.

તેથી આગમજ્ઞ એવા મહાપુરુષો જ અનાદિ મિથ્યાત્વી એવા આ જીવના અવેદ્યસંવેદ્યપદને મંદ કરી શકે છે. વારંવાર સારણા, વારણા આદિ વડે આ જીવને તીવ્ર મિથ્યાત્વમાંથી મંદ મિથ્યાત્વમાં લાવી શકે છે. તેથી આવા સજ્જન-ઉપકારી-પરોપકારપરાયણ એવા **પુરુષની પ્રધાનતા જણાવવા માટે પણ** આ એકવચન છે. તેથી આવા ગુણીયલ અને જ્ઞાની સદ્ગુરુને પરવશ જીવ જો વર્તે, તેમની પાસે વિનયાદિ ગુણયુક્ત આગમ-શ્રવણ જો કરે. તેનું મનન-ચિંતન કરે તો જ અનાદિની **"સ્વચ્છંદતા"** આદિ દોષો જાય છે કષાયો મોળા પડી જાય છે. મિથ્યાત્વની તીવ્રતા દૂર થઇ જાય છે. અને ઝટપટ સન્માર્ગે ચડી જાય છે. આવો **"સત્સંગ"** જ આ જીવને પરમ આધાર

રૂપ, પરમ અવલંબન રૂપ છે. મજબૂત આ આધાર જો મળી જાય તો સંસાર એ સાગર હોવા છતાં પણ ખાબોચિયા જેવો થઇ જાય છે. જેમ ઇન્દ્રભૂતિજીને ઇન્દ્રભૂતિપણાના કષાયો અને મિથ્યાત્વને દૂર કરવામાં મહાવીર પ્રભુનો યોગ આધારરૂપ બનતાં, સન્માર્ગે આવતાં વાર લાગી નહીં અને તે જ ભવમાં સંસારસાગર તરી ગયા.

जेयमेतदवेद्यसंवेद्यपदम् આ રીતે મહાત્મા પુરુષો વડે અનાદિકાળથી રૂઢ અને ગૂઢ બનેલું તથા દુર્ભેદ્ય એવું આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ **"સત્સંગ"** અને **"આગમશ્રવણ"** દ્વારા આ જ ભૂમિકામાં (ચોથી દીપ્રાદૃષ્ટિમાં આવે ત્યારે) જીતવા યોગ્ય છે. કારણ કે આ ભૂમિકામાં જ તેનો વિજય કરી શકાય છે. તેનું બલ મંદ પડે છે. ત્રણ દૃષ્ટિ પસાર કરેલી હોવાથી તેની તીવ્રતા એકદમ ઘટી ગઇ છે. માટે અહીં જ જીતવાની પાત્રતા-યોગ્યતા છે. **अन्यदा जेतुमशक्यत्वात्**=અન્યકાળે આ પદ જીતવું અશક્ય છે. કારણ કે મિત્રાદિ પ્રથમની ત્રણ દૃષ્ટિમાં આ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વની તીવ્રતા હોવાથી આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ બળવાન હોય છે. તોફાની અવસ્થાવાળું સંભવે છે, તેથી જીતવું દુષ્કર છે. અને આ અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીત્યા વિના સ્થિરાદિ ઉપરની દૃષ્ટિઓમાં જઇ શકાતું નથી તેથી તેને આ તબક્કે જ જીતવું આવશ્યક છે. વળી સ્થિરાદિ પાછળની ચાર દૃષ્ટિઓમાં આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાઇ જ ગયું હોય છે. એટલે જીતવાનું રહેતું નથી. તે કારણથી આ ચોથી દૃષ્ટિની ભૂમિકામાં આવેલા જીવો જ આ પદને જીતવા સમર્થ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક આ ભૂમિકામાં જ વાસ્તવિક **"ગુણરૂપ"** બનતું હોવાથી **"ગુણસ્થાનક"** કહેવાને યોગ્ય છે. આ ભૂમિકાથી પૂર્વે પ્રથમની ત્રણ દૃષ્ટિમાં મિથ્યાત્વ અતિગાઢ અને ક્લિષ્ટ પરિણામવાળું હોય છે. તે કાળે સંસારી ભાવોની આસક્તિ મંદ પડી હોતી નથી.

મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમજન્ય વિશિષ્ટ શુદ્ધભાવ આ જીવને પ્રથમ ત્રણ દૃષ્ટિકાળે આવતો નથી. કંઇક કંઇક શુભભાવ આવે છે. પરંતુ સંસારસુખનો રાગ હોવાથી ધર્મસાધના કરે તો પણ આ પદ જીતી શકાતું નથી પ્રથમની ત્રણ દૃષ્ટિમાં જેમ જેમ આગળ વધે છે. તેમ તેમ મિથ્યાત્વ મંદ થતું જાય છે. અવિવેક ઘટતો જાય છે. વિવેકની માત્રા વધતી જાય છે. સંસારસુખનો રસ ઘટતો જાય છે. આત્માના ગુણોની રુચિ અને દોષોની અરુચિ વધતી જાય છે. પૌદ્ગલિક સુખ અસાર - તુચ્છ અને દારુણ વિપાક આપનાર છે. અને આત્માના ગુણો જ વાસ્તવિક સુખ આપનાર છે એમ સમજાતું જાય છે. આ રીતે શુદ્ધ ભાવ તરફ વિકાસ કરતો કરતો ક્રમશઃ યોગની દૃષ્ટિમાં આગળ વધતો આ જીવ ચોથી દીપ્રા દૃષ્ટિમાં જ્યારે આવે છે. ત્યારે મિથ્યાત્વ એટલું બધુ મંદ થઇ જાય છે કે તેને આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતવું સહેલું બની જાય છે.

પ્રશ્ન :- પ્રથમની ત્રણ દૃષ્ટિમાં મિથ્યાત્વની તીવ્રતા હોવાથી અને સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં આ પદ જીતાઇ ચૂક્યું હોવાથી આ ચોથી દીપ્રા દૃષ્ટિમાં જીવ આ અવેદ્યસંવેદ્યપદને અવશ્ય જીતે જ છે. તો પછી ''આ જીતવા યોગ્ય છે'' એમ ઉપદેશ આપવાની જરૂર શું ?

ઉત્તર :- આગમશાસ્ત્રો કોઇ કોઇવાર નવા નવા વિષયોને સમજાવનાર જેમ હોય છે એટલે **''વિધાયક''** જેમ હોય છે. તેવી જ રીતે કોઇ કોઇવાર નિશ્ચિતવાતને (પ્રસિદ્ધ વાતને) જણાવનાર પણ હોય છે. એટલે કે **''અનુવાદક''** પણ હોય છે. જે વાત નિશ્ચિત છે તે જણાવી છે. એમ યોગાચાર્ય પુરુષો કહે છે.

તથા જીવ ચોથી દૃષ્ટિમાં આવે ત્યારે જ આ પદ જીતી શકાય છે. પૂર્વની દૃષ્ટિઓવાળો કાળ અવેદ્યસંવેદ્યપદને જીતવા માટે અયોગ્યકાળ છે. અને અયોગ્યમાં નિયોગ થઇ શકતો નથી (એટલે કે બીજાધાન સિદ્ધ થતું નથી.) તે આ પ્રમાણે-

(૧) કાળ અયોગ્ય હોય (૨) પાત્ર અયોગ્ય હોય અને (૩) ભૂમિ અયોગ્ય હોય તો તેમાં બીજાધાન થતું નથી, તેથી ફળપ્રાપ્તિ પણ થતી નથી. જેમ કે (૧) ચોમાસાના કાળને બદલે ગ્રીષ્મઋતુમાં ખેતી કરીએ તો કાળ અયોગ્ય હોવાથી ફળપ્રાપ્તિ ન થાય (૨) સડી ગયેલું કે નિર્બીજ થયેલું ધાન્ય વાવીએ તો ચોમાસાનો કાળ હોવા છતાં પણ ફળપ્રાપ્તિ ન થાય તે પાત્ર અયોગ્ય કહેવાય. અને (૩) ઉખરભૂમિમાં વાવીએ તો ચોમાસાનો કાળ અને યોગ્ય ધાન્ય હોવા છતાં પણ ફળપ્રાપ્તિ ન થાય. તે ભૂમિ અયોગ્ય કહેવાય છે.

તેવી જ રીતે ઓઘદૃષ્ટિમાં નિયોગ માટેનો એટલે યોગ્ય બીજનું આધાન કરવા માટેનો કાળ અયોગ્ય છે. અભવ્ય કે દુર્ભવ્ય જીવો આ નિયોગ = બીજાધાન માટે પાત્ર અયોગ્ય છે. અને પ્રથમની ત્રણ દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવો નિયોગ માટે એટલે બીજાધાન માટે ઉખર ભૂમિ તુલ્ય અયોગ્ય ભૂમિ છે. તેથી આ ચોથી ભૂમિકામાં આવેલા જીવો જ આ પદને જીતવા અને નિયોગને = બીજાધાનને સિદ્ધ કરવા સમર્થ છે. અયોગ્ય કાલ-અપોગ્ય પાત્ર-અને અયોગ્ય ભૂમિકામાં નિશ્ચિતપણે યોગદશાનાં બીજાધાનની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે આ ચોથી દૃષ્ટિવાળી ભૂમિકામાં આવેલા જીવોએ સત્સંગ અને આગમશ્રવણ અવશ્ય કરવું અને તેના દ્વારા આ પદને અવશ્ય જીતવું. અહીં અવેદ્યસંવેદ્યપદ અને વેદ્યસંવેદ્યપદનો અધિકાર સમાપ્ત થાય છે. આ અધિકાર વધારે સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે સંક્ષિપ્ત ચિત્ર આલેખવામાં આવે છે. તે ઘણા જ ધ્યાનથી વિચારવા યોગ્ય છે. ॥૮૫॥

ક્રમ	નામ	અવેદ્ય-સંવેદ્યપદ	વેદ્ય-સંવેદ્યપદ	ગાથાનું પ્રમાણ
૧	કઈ દૃષ્ટિમાં આવે.	પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં તે પણ ક્રમશઃ મંદ થતું.	પાછળની ચારદૃષ્ટિમાં તે પણ ક્રમશઃ વધતું	૬૭
૨	તેનું કારણ	ગ્રંથિ ભેદનો અભાવ.	ગ્રંથિ ભેદનો સદ્ભાવ	૭૪
૩	પાત્ર જીવ	ભવાભિનંદી વર્તમાનદર્શી ભોગસુખરસિક મિથ્યાદૃષ્ટિ	મુમુક્ષુ-સમ્યગ્દૃષ્ટિ, ભોગસુખથી વિરક્ત	૭૫
૪	વ્યાખ્યા	વેદ્યનું યથાર્થસંવેદન જ્યાં ન થાય, ઉલટું સંવેદન થાય.	જ્યાં વેદ્યનું યથાર્થ= જેમ છે તેમ સંવેદન થાય	૭૨/૭૩
૫	બોધ કેવો?	અપાયશક્તિની મલિનતાવાળો અને સૂક્ષ્મબોધના પ્રતિબંધ વાળો સ્થૂલબોધ.	અપાયશક્તિની મલિનતા વિનાનો અને પારમાર્થિક સૂક્ષ્મબોધ	૬૮/૬૯
૬	પાપપ્રવૃત્તિ	પાપપ્રવૃત્તિ જ સવિશેષ હોય, પરતું ક્રમશઃ ઘટતી	પાપપ્રવૃત્તિ ન હોય, અને હોય તો તપ્તલોહપદન્યાસ જેવી	૭૦
૭	પરિણામ	ભોગાસક્તિ-કૃત્યાકૃત્યની ભ્રાન્તિ-સંસારસુખની રસિક્તા.	સંવેગની અતિશયતા અનાસક્તિ-અભ્રાંતિ	૭૧
૮	સ્વરૂપ	અવાસ્તવિક પદ, અપદ. પગ ન મૂકવા જેવું સ્થાન.	વાસ્તવિક પદ. જ્યાં પગ મૂકી શકાય તેવું. ઉભું રહેવાય તેવું પદ.	૭૨
૯	પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ	અસચ્ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ, -સચ્ચેષ્ટાનિવૃત્તિ.	સચ્ચેષ્ટાપ્રવૃત્તિ, અસચ્ચેષ્ટાનિવૃત્તિ	૭૩
૧૦	લક્ષણ	વિપર્યાસબુદ્ધિ, વિવેકાંધતા હિતા-હિતવિવેકશૂન્યતા, અતિમોહ	અવિપર્યાસ-સદ્વિવેકતા, હિતા-હિતવિવેકતા, મોહરહિતતા	૭૬/૮૧
૧૧	કાર્ય	અસચ્ચેષ્ટા વડે આત્મબંધન અને આત્મમલિનતા	સચ્ચેષ્ટા વડે આત્મમુક્તિ અને આત્મશુદ્ધિ.	૮૨/૮૩ ૮૪
૧૨	ફળ	અંધાપાપણું, દુર્ગતિપતન	સમ્યગ્દર્શનપણું-અને સદ્ગતિગામિતા તથા મુક્તિ.	૮૫
૧૩	ગુણસ્થાનક	પ્રથમ	૪ થી૧૪	

अत एव जयलिङ्गान्याह-મહાત્મા પુરુષોએ સત્સંગ અને આગમ શ્રવણવડે આ પદ જીતવું જોઇએ. આ પ્રમાણે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેથી જ હવે જયનાં લિંગો કહે છે-

जीयमाने च नियमादेतस्मिंस्तत्त्वतो नृणाम् ।
निवर्तते स्वतोऽत्यन्तं, कुतर्कविषमग्रहः ॥८६॥

ગાથાર્થ = આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાયે છતે મનુષ્યોનો કુતર્ક રૂપી વિષમ એવો ગ્રહ પોતાની મેળે જ નક્કી (નિયમા) અત્યન્તપણે નિવૃત્તિ પામે છે. ॥૮૬॥

ટીકા -*''जीयमाने च नियमादेतस्मिन्नवेद्यसंवेद्यपदे''* महामिथ्यात्वनिबन्धने पशुत्वादिशब्दवाच्ये *''तत्त्वतः''-परमार्थेन, ''नृणां''*-पुंसां *''निवर्तते, स्वतः''* आत्मनैवाऽपरोपदेशेन, निमित्ताभावे नैमित्तिकाभावात् *''अत्यन्तं''* नितरां-सम्यग्ज्ञानयोगात्, आगमप्रामाण्यावगमात्, *''कुतर्कविषमग्रहो''*-दृष्टापायहेतुत्वेन ग्रह इव ग्रहः ॥ ८६ ॥

ટીકાનુવાદ :- તીવ્ર મિથ્યાત્વમોહનો ઉદય છે કારણ જેમાં એવું અને **“પશુતા”** આદિ અસાર-તુચ્છ શબ્દોથી વાચ્ય એવું આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જિતાતે છતે તાત્ત્વિકપણે અર્થાત્ પારમાર્થિક રીતે પુરુષોમાં રહેલો **“કુતર્ક”** રૂપી ભયંકર ગ્રહ (ભૂત) સ્વયં પોતાની મેળે જ અત્યન્તપણે નિયમા નીકળી જ જાય છે. અવેદ્યસંવેદ્યપદનાં બે વિશેષણો ટીકામાં આપ્યાં છે. પહેલું વિશેષણ એ છે કે તીવ્ર મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મ જ્યારે જ્યારે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તેનો પ્રતાપ જ એવો હોય છે. કે આ જીવને હેયમાં ઉપાદેયબુદ્ધિ કરાવે અને ઉપાદેયમાં હેયબુદ્ધિ કરાવે. અર્થાત્ ઉલટી બુદ્ધિ કરાવે, શરીરાદિ જે પદાર્થો અનાત્મસ્વરૂપ છે તેમાં જ આત્મબુદ્ધિ કરાવે, તેનાં જ સુખોને સુખ અને તે શરીરનાં દુઃખોને જ દુઃખ માનીને વર્તે આવી ઉલટી બુદ્ધિ એ જ અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે.

આ પદ મિથ્યાત્વના ઉદયના કારણે આવે છે. તથા ઉલટી બુદ્ધિ રૂપ હોવાથી આ પદ જીવને વિવેકશૂન્ય બનાવે છે. તેથી જ **“પશુતા”**- જડતા-મૂર્ખતા-અજ્ઞાનદશા જ જાણે હોય એવા તુચ્છ શબ્દોથી બોલાવવા યોગ્ય આ પદ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના આ પદકાલે જીવ સત્‌ને અસત્, અસત્‌ને સત્, ભિન્ના-ભિન્નને એકાન્તે ભિન્ન અથવા એકાન્તે અભિન્ન, આત્મામાં અનાત્મબુદ્ધિ અને અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ ઇત્યાદિ

કરે છે. તેથી જ તેનું નામ **અવેદ્યસંવેદ્ય**=જે વસ્તુ જેમ છે તેમ જેમાં સંવેદિત ન કરાય, પણ વિપરીત સંવેદિત કરાય એવું નામ પાડવામાં આવ્યું છે. જે વાસ્તવિકપણે **પદ** જ નથી **અપદ** જ છે. પગ મૂકવા જેવું કે ઉભા રહેવા જેવું જે સ્થાન નથી. આવા પ્રકારના બે વિશેષણવાળા આ અવેદ્યસંવેદ્યપદને સત્સંગ અને આગમતત્ત્વના શ્રવણ વડે વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિ સમજવા દ્વારા મહાત્મા પુરુષોએ જીતવું જોઇએ. તેનો આત્માર્થી આત્માઓએ પરાભવ કરવો જ જોઇએ. જેમ જેમ તે પદ જીતાતું જાય છે. તેમ તેમ આત્મામાં અનાદિકાળથી રહેલો ‘‘કુતર્ક’’ રૂપી વિષમગ્રહ આપોઆપ જ નીકળી જાય છે. જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વના ઉદયથી આ પદનો પ્રભાવ ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી તે જીવને ‘‘કુર્તકો’’ ઉઠ્યા કરે છે. **‘‘પોતે જે માન્યું છે તે જ સાચું છે’’** એવો કદાગ્રહ હોવાના કારણે પોતાની માન્યતાને સત્ય સિદ્ધ કરવા તે અનેક પ્રકારના કુતર્કો કરે છે. આ સંસારમાં કોઇપણ વાત, પછી તે ભલે સાચી હોય કે ખોટી હોય પરંતુ તેના અંગેની યુક્તિઓ અને ઉદાહરણો મળી જ આવે છે. તેથી આવા પ્રકારના કુતર્કોનો ઓથ (સાથ) મળી જતાં તે જીવ પોતાની મિથ્યા માન્યતાને સત્ય માની લેવાની મહા ભયંકર ભૂલ કરી બેસે છે. અને ઉંધે રસ્તે ચડી જાય છે કે જ્યાંથી સત્યમાર્ગે આવવું અતિશય દુષ્કર બની જાય છે. માટે જ આ **‘‘કુતર્ક’’**એ આત્માનો આન્તરિક મહાન્ **‘‘ભાવશત્રુ’’** છે.

આ **‘‘કુતર્ક’’** આત્માનું પારમાર્થિક અહિત કરનાર હોવાથી દ્રવ્યથી અહિત કરનારાની સાથે તેને ઘટાવીને ગ્રંથકારમહર્ષિએ **વિષમગ્રહ**ની ઉપમા આપી છે. **ગ્રહ** એટલે ભૂત-પ્રેત, અને **વિષમ**=ભયંકર-બળવાન્ જેમ કોઇ વ્યક્તિને બળવાન્ ભૂત-પ્રેત, વળગેલ હોય તો તેની પકડમાંથી તે વ્યક્તિને છોડાવવો અતિશય મુશ્કેલ છે. તેમ આ કુતર્ક પણ જીવને ફસાવનાર હોવાથી ભૂતની જેમ વળગેલો છે તેથી તે કુતર્ક મહા વિષમ ગ્રહ (ભૂત-પ્રેત) જેવો છે.

તથા **ગ્રહ**=શબ્દનો અર્થ આકાશમાં ફરતા ચંદ્રાદિ પાંચ જ્યોતિષમાં જે **રાહુ-કેતુ-શનિ**=વગેરે ગ્રહો આવે છે તે પણ થાય છે. જેમ કોઇ વ્યક્તિની જન્માદિની કુંડલીમાં વિષમ-ગ્રહ આવ્યો હોય તો તેને ઘણો જ પીડાકારી બને છે યત્ર-તત્ર પડતી જ કરાવે છે તેમ આ કુતર્ક પણ અતિશય કદાગ્રહ કરાવનાર હોવાથી આત્મિક દૃષ્ટિએ પીડાકારી છે અને આત્મપતન કરાવનાર છે. તથા આ **ગ્રહ**ને **વિષમ** કહેવાનું કારણ એ છે કે તે ભયંકર છે. બળવાન્ છે. વાંકો-ચૂંકો ચાલનાર છે. પોતાની માનેલી માન્યતા ખોટી હોય, શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ હોય, તો પણ તે જે રીતે સિદ્ધ થાય, તે રીતે યુક્તિ અને

દૃષ્ટાન્ત જોડનાર છે. તેનું કોઇ નિશ્ચિતસ્થિર સ્થાન નથી. તેથી જ **"વિષમ"** કહ્યો છે. મિથ્યાત્વમોહના ઉદયનો જ પ્રભાવ છે કે આ જીવને આવા ઉલટા તર્કોવાળી જ બુદ્ધિ કરાવે. ભવોભવમાં આ જીવે આ જ કામ કર્યું છે. તેમાં પણ તેને કુત્સિત પુરુષોનો સંગ અને કુઆગમનો સાથ-સહકાર મળેલો છે. તેથી જ આ કુતર્કનું જોર વધ્યું છે. તેને દબાવવો મુશ્કેલ બન્યો છે. સત્સંગ અને આગમતત્ત્વના શ્રવણથી જ તથા- ભવ્યતા પાકતાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાતાં આ કુતર્ક રૂપી વિષમગ્રહ આપોઆપ આ આત્મામાંથી નીકળી જાય છે.

જેમ વળગેલું ભૂત મંત્ર-તંત્રથી નીકળી જાય, વિશિષ્ટ શાન્તિપાઠથી ગ્રહોની પીડાકારિતા દૂર થાય. તેમ સત્સંગ અને શાસ્ત્રાભ્યાસથી આ કુતર્ક રૂપી ગ્રહ પણ કાળ પાકતાં આપોઆપ નીકળી જાય છે. સ્વયં પોતાને સમજણ આવતાં પરોપદેશ વિના જ કુતર્કવાળી બુદ્ધિ દૂર થાય છે. તે કુતર્કને દૂર કરવો પડતો નથી. દૂર થઇ જ જાય છે. કારણકે નિમિત્ત દૂર થયે છતે નૈમિત્તિક (નિમિત્તજન્યકાર્ય)નો સ્વયં અભાવ થાય જ છે. જેમ અપથ્યનો ત્યાગ કરાયે છતે અપથ્યજન્ય રોગ અલ્પકાળમાં જ દૂર થાય છે. સર્પ દૂર ગયે છતે સર્પજન્યભય દૂર થાય છે. ગ્રીષ્મઋતુ દૂર થયે છતે તજ્જન્ય ઉષ્ણતા આપોઆપ દૂર થાય છે. અર્થાત્ કારણ દૂર થાય તો તજ્જન્ય કાર્ય આપોઆપ દૂર થાય છે આવો સામાન્ય નિયમ છે. તેમાં બીજા નિમિત્તોની જરૂર રહેતી નથી. તેમ મિથ્યાત્વના ઉદયજન્ય આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ દૂર થયે છતે તજ્જન્ય કુતર્ક રૂપી વિષમગ્રહ પણ આપોઆપ દૂર થાય છે. અહીં અવેદ્યસંવેદ્યપદ એ કારણ છે. અને કુતર્ક એ કાર્ય છે. આ પ્રમાણે તે બન્નેનો કાર્ય-કારણભાવ છે.

આત્મામાંથી આ કુતર્ક જે દૂર થાય છે તે **નિતરાં**=અત્યન્તપણે દૂર થાય છે. ફરીથી કદાપિ ન આવે તેવો દૂર થાય છે, કારણ કે હવે તે જીવને સમ્યગ્જ્ઞાનનો યોગ થાય છે. સાચું બરાબર સમજાઇ જાય છે. સત્પુરુષો પાસેથી વિશિષ્ટ શ્રદ્ધાપૂર્વક સતત-વારંવાર આગમતત્ત્વો સાંભળવાથી તે આગમતત્ત્વની જ પ્રમાણતાને યથાર્થપણે હૈયાથી સ્વીકારી લે છે. એટલે અતીન્દ્રિયભાવો જાણવાની બાબતમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક આગમપ્રમાણતા સ્વીકારી હોવાથી હવે કદાપિ કુતર્ક થતો જ નથી. માટે **નિતરાં**= અત્યન્તપણે ચાલ્યો જાય છે. આ કુતર્કરૂપી વિષમગ્રહ દુષ્ટ (અતિશય ભયંકર-દુઃખદાયી-પીડાકારી એવા) અપાયોનો (દુઃખોનો) હેતુ હોવાથી ગ્રહ જેવો જ છે ભૂત-પ્રેત જેવો છે અથવા આકાશમાં ફરનારા રાહુ-કેતુ-શનિ ઇત્યાદિ ગ્રહ જેવો જ છે. તેથી સાચે જ ગ્રહ કહેલો છે.

કુતર્કના કેટલાક નમુના

(ઉત્તરો નીચે આપ્યા છે.)

(૧) મુક્તિમાં ગાડી-વાડી-લાડીનાં સુખો જ નથી. તો ત્યાં જઈને શું કરવાનું ?

(૨) મુક્તિમાં એકલવાયું રહેવું. તેના કરતાં સંસારમાં અનેકની સાથે રહેવું શું ખોટું? દુઃખ-સુખની વાત તો થાય. હળવા-મળવાનો વિનોદ તો માણી શકાય?

(૩) મુક્તિમાં અદ્ધર આકાશમાં લટકી રહેવું તેનો શું અર્થ? થાક ન લાગે? જ્યાં આરામથી બેસવા-સુવા ન મળે, જેમ હોય તેમજ રહેવું પડે તેનો શું અર્થ?

(૪) ભગવાન્ મહાવીરસ્વામીએ ગોશાળાને શીતલેશ્યા મૂકીને બચાવ્યો, તેથી દયાળુ હતા, તો ગોશાળાએ મૂકેલી તેજોલેશ્યા વખતે બળતા બે સાધુને કેમ ન બચાવ્યા ? આવું મહાવીર પ્રભુનું વિરોધાભાસી જીવન હોવાથી આ પ્રસંગ બરાબર નથી.

(૫) દેહ એ પણ ધર્મનું સાધન છે તો ઉપવાસો કરીને દમન કરવાની શું જરૂર ? સારી રીતે તેને ભોજનાદિ આપીને ‘‘અધ્યાત્મશાસ્ત્રો વાંચવાં.’’ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું વાંચન એ પણ તપ જ છે બલ્કે ભાવ તપ છે. માટે ઉપવાસ આદિ કરવાની કંઈ જરૂર નથી.

(૬) સંસાર ત્યજી સાધુ થવા કરતાં સંસારમાં રહીને શાસ્ત્રો ભણી મનને વૈરાગી રાખવાથી પણ ભરતમહારાજા-મરુદેવા માતા આદિની જેમ કલ્યાણ કરી શકાય છે. તેથી સાધુ થવું એ મૂર્ખતા છે.

(૭) દ્રવ્યલિંગ ન લઈએ અને ભાવલિંગી થઈને રહીએ તો પણ કલ્યાણ સાધી શકાય છે. જેમ ઈલાચી અને ચિલાતી. સાધુ થઈને માથું મુંડાવે પણ મન ન મુંડાવે તો તે શું કામનું ? તેના કરતાં તો ‘‘અમે ભાવલિંગી થઈને વૈરાગી થઈને રહીએ’’ તે વધારે સારૂં છે.

(૮) જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે એમ કહો છો, પરંતુ જ્ઞાન જ વધારે પીડાકારી છે. જ્ઞાન ન હોય તો ખોટું લાગતું નથી. સમજણ ન પડે એટલે દુઃખ થાય નહીં, ઑપરેશન કરે તો પણ વેદના ન થાય, જ્ઞાન ભણે તો લોકો પૂછ-પૂછ કરે, માથું ખાય, ઉંઘ પૂરી આવે નહીં. તેથી શરીર પણ રોગી બને. માટે જ્ઞાન તો વધારે પીડાકારી જ છે.

(૯) દયા એ જ ધર્મનું મૂલ છે. માટે દીન-અનાથ-પશુ-પક્ષીઓની દયા જ કરવી જોઈએ તે દયા કરવા અર્થોપાર્જન અને ગૃહસ્થપણું એ જરૂરી છે. સાધુ થવાની શી જરૂર?

(૧૦) હાથીને હણીને માંસભક્ષણમાં ૧ જીવની હિંસા અને બટાકાદિના ભક્ષણમાં અનંત જીવની હિંસા હોય છે. તો હાથીને હણીને માંસભોજન કરવું શું ખોટું? જો એમ ઉત્તર કહો કે હાથીમાં ૧ જીવ હોવા છતાં અધિક ચેતના છે. માટે હિંસા મોટી છે તો પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં સાધારણ વનસ્પતિ કરતાં અધિકચેતના છે. તો તેને બદલે સાધારણનું ભોજન કરવું શું ખોટું?

મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી ઉલટી બુદ્ધિના કારણે, સત્સંગ અને સદાગમનો અભ્યાસ ન હોવાના કારણે આ જીવને આવા આવા અનેક કુતર્કો સૂઝે છે. પોતાની મેળે જ પોતાની વાતને સત્ય કરવા યુક્તિ-પ્રયુક્તિ અને ઉત્તર ગોઠવે છે. તેથી આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જિતવું અત્યન્ત આવશ્યક છે. ઉપરના કુતર્કો કોઈ અલ્પજ્ઞ જીવ સાચા ન સમજી લે તે કારણથી તેના ઉત્તરો પણ અહીં આપીએ છીએ. પરંતુ વિશેષ ઉત્તરો તો સત્સંગથી જ સમજાય છે.

(૧) ગાડી-વાડી અને લાડીનાં સુખો ખસના રોગીને ખંજવાળ તુલ્ય માત્ર-પ્રતિકાર રૂપ જ છે. વાસ્તવિક સુખ નથી. કારણ કે બુભુક્ષા વધારનાર જ છે. ગમે તેટલી ગાડી-વાડી મળે તો પણ ઈચ્છાઓ આકાશની જેમ અનંતી છે કદાપિ તૃપ્ત થતી જ નથી. બલ્કે એક સુખ સામગ્રી અનેક ઉપાધિઓને લાવે છે.

(૨) મુક્તિમાં એકલવાયું જીવન નથી. અનંત જીવો ત્યાં છે. કેવળજ્ઞાનથી બધા જ જીવો દેખાય છે. હળવું-મળવું અને તેનો વિનોદ એ **મોહ** છે. **પરભાવદશા** છે. તેનાથી અનેક કષાયો-રાગ-દ્વેષ જન્મે છે. એકને રાજી રાખતાં બીજાને દુઃખ થાય છે અને બીજાને રાજી રાખતાં ત્રીજાને દુઃખ થાય છે. સંસાર સ્વાર્થથી જ ભરપૂર છે.

(૩) થાક લાગવો. આરામથી બેસવું-સુવું આ પ્રમાદ છે અને શારીરિક ધર્મ છે. જ્યાં શરીરનું બંધન જ ચાલ્યું જાય છે ત્યાં આવા વિકલ્પો હોતા જ નથી. ગાંડો માણસ ડાહ્યાને જેમ ગાંડો સમજે, તેમ મોહાધીન જીવ પોતાની મોહદશાથી જ મોહરહિત સિદ્ધાત્માને દુઃખી સમજે છે. અશરીરિતા એ જ સાચી બંધનમુક્ત અવસ્થા છે. શરીરીના સાધર્મ્યથી અશરીરીને માપવા એ જ અજ્ઞાનદશા છે.

(૪) ગોશાળાને બચાવતી વખતે પ્રભુ છદ્મસ્થ હતા, તે કાળે પરદયા કર્તવ્ય બને છે અને જ્યારે સાધુ બળે છે ત્યારે પ્રભુ કેવલી છે. પરભાવદશાથી સર્વથા મુક્ત

છે. તેથી આ વ્યવહાર તે કાળે હોતો નથી. જેમ ગૃહસ્થાવસ્થામાં અન્ય ગૃહસ્થને ભક્તિથી જમાડાય, પરંતુ તે જ વ્યક્તિ જ્યારે સાધુ બને ત્યારે પોતાને પણ ઉદરપૂર્તિ જેટલો જ આહાર યાચીને લાવવાનો છે ત્યાં અન્ય ગૃહસ્થને જમાડવાનો વ્યવહાર ન થાય.

(૫) દેહ એ ધર્મનું સાધન અવશ્ય છે. માટે જ તપમાં **"યથાશક્તિ"** લખ્યું છે. પરંતુ તેને સારૂં ભોજન આપવાની બુદ્ધિ એ શરીરની **મૂર્ચ્છા-મમતા** છે. શરીરના જ લાલન-પાલનની બુદ્ધિ છે. ત્યાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું વાંચન એ અધ્યાત્મ લાવનાર નથી. પરંતુ સંગીતના રસની જેમ આ પણ "શ્રવણેન્દ્રિયનો" વિષયરસ માત્ર જ છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોના વાંચનને જે જીવ ભાવતપ સમજે તે જીવ તો ભાવતપના સાધનભૂત-સહાયકારી બાહ્યતપ છે એમ પણ સમજે જ છે. માટે તપને વખોડનારા અને અવિવેકથી વર્તી અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનાં પદો ગાનારા શ્રવણેન્દ્રિયના રસમાત્રમાં જ લુબ્ધ છે. એમ જાણવું.

(૬) લોટરીની ટીકીટથી પણ કોઇ ધનવાન્ થાય છે પરંતુ તેનાથી સર્વલોકોએ ધંધા-નોકરી છોડી દેવાનાં હોતાં નથી. ભરતમહારાજા અને મરુદેવા માતાનાં માત્ર દૃષ્ટાંત જ રજુ કરાય છે. વાસ્તવિકપણે તેઓ જેવા વૈરાગી હતા તેવો વૈરાગ તો આવતો જ નથી. જો આવતો હોત તો **સાધુ થવા કરતાં ઘરમાં રહેવું શું ખોટું ?** એ શબ્દ મુખમાંથી નીકળત જ નહીં. વૈરાગીને સંસારનો રાગ ન હોવાથી સાધુતા જ ગમે. કદાચ પ્રતિબંધોથી સાધુ થઇ ન શકે એમ બને, પરંતુ સાધુતા એ જ કલ્યાણનું પરમ અંગ છે એમ હૈયે વસ્યું હોય છે.

(૭) દ્રવ્યલિંગ ન લેનારા **"સાચા ભાવલિંગી"** છે તેની ખાત્રી શું? માથું મુંડાવનારાઓએ મન નથી જ મુંડાવ્યું, તેની શું ખાત્રી ? પોતાને ભાવલિંગી માનનાર મન મુંડાવનાર જ છે તેની શું ખાત્રી ? "માથું મુંડાવનાર મન ન મુંડાવે" એમ જો લાગતું. હોય તો તેઓએ બન્ને મુંડાવવું જોઇએ, જેથી તેઓનું જરૂર કલ્યાણ થાય. પરંતુ મન ન મુંડાયાની વાત આગળ કરીને માથું મુંડાવવાની વાતને તોડી પાડવાની શું જરૂર? બન્નેમાંથી એક હશે તો બીજું આવશે. પરંતુ બન્ને નહી હોય તો એકે નહી આવે.

(૮) જ્ઞાન હોય તે સર્વેને દુઃખ થતું નથી. પરંતુ માનકષાય હોય તેને દુઃખ થાય છે. જ્ઞાન હોય તેને માથાના દુઃખાવાની, નિદ્રા-હાનિની કે શરીરના આરોગ્યની

અપેક્ષા એટલી હોતી નથી કે જેટલી પરોપકાર કરવાની રસિકતા હોય છે. જ્ઞાન હોય તો જ વિચાર-વાણી અને વર્તનમાં વિવેકબુદ્ધિ આવે છે.

(૯) **"દયા"** બે પ્રકારની છે. દ્રવ્યદયા અને ભાવદયા, ગૃહસ્થ જીવ પૂર્ણ સ્વદશાની પ્રગટતાવાળો ન હોવાથી તેને દ્રવ્યદયા ઉપકારી છે. જેમ રોગીને ઔષધ, પરંતુ જ્યારે આ આત્મા સાધુ અને કેવલી ઈત્યાદિ થાય છે ત્યારે પરભાવદશાથી જ મુક્ત બને છે માટે તે જીવો ધર્મોપદેશ દ્વારા જીવોને સંસારથી તારવાનું અને તે જીવ **કદાપિ દુઃખ ન પામે** તેવું કામ કરનારા છે. માટે ત્યાં ભાવદયા મુખ્યપણે કર્તવ્ય બને છે. જેમ નિરોગીને ઔષધત્યાગ. દ્રવ્યદયા પરિમિત સુખદાયી છે. ભાવ દયા અપરિમિત સુખદાયી છે.

(૧૦) હાથીની ચેતના બટાકાના અનંતજીવોની ચેતના કરતાં પણ અનંતગુણી છે. કારણકે તે પંચેન્દ્રિય છે. તથા તેની હિંસા વખતે હિંસકના હૃદયમાં ક્રૂર-હિંસકભાવ-નિર્ધ્વંસ પરિણામ આવે છે. તે જ કર્મબંધનો મુખ્યહેતુ છે તથા માંસમાં તત્તદ્વર્ણવાળા સંમૂર્ચ્છિમ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. તેની પણ હિંસા થાય છે. તેથી બટાકાના ભક્ષણ કરતાં હાથીના માંસનું ભક્ષણ પ્રથમ વર્જ્ય છે. જેમ એક-એક રૂપીયાની સીત્તેર નોટોના ત્યાગ કરતાં સો રૂપીયાની એક નોટનો ત્યાગ પ્રથમ વર્જ્ય છે. તથા બટાકાં અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ બન્ને એકેન્દ્રિય જ માત્ર હોવા છતાં સાધારણ વનસ્પતિના એક જીવ કરતાં પ્રત્યેકના એક જીવની ચેતના અવશ્ય વધારે છે. તો પણ તે સાધારણના અને પ્રત્યેકના એમ બન્ને જીવો એકેન્દ્રિય જ હોવાથી એટલી બધી ચેતના પ્રત્યેકમાં અધિક નથી કે તે અનંત સાધારણની તોલે આવે. કારણ કે બન્ને એકેન્દ્રિય જ છે. માત્ર એક સાધારણ કરતાં એક પ્રત્યેકમાં યત્કિંચિત્ ચેતના અધિક છે. માટે ત્યાં **"સંખ્યાનિયમ"** લાગુ પડે છે. જ્યાં અધિક જીવસંખ્યા છે તે પ્રથમ વર્જ્ય બને છે.

આ પ્રમાણે જો સત્સંગ અને આગમશાસ્ત્રોનો ગુરુગમથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો મિથ્યાત્વમોહ મંદ થતાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાતાં ઉપર કહ્યા મુજબના અનેક કુતર્કરૂપી વિષમગ્રહો આપોઆપ નિવૃત્તિ પામે છે. ॥૮૬॥

किंविशिष्टोऽयमित्याह- આ **કુતર્કગ્રહ** કેવો છે તે સમજાવે છે.

बोधरोगः शमाऽपायः, श्रद्धाभङ्गोऽभिमानकृत् ।
कुतर्कश्चेतसो व्यक्तं, भावशत्रुरनेकधा ॥८७॥

ગાથાર્થ :- આ કુતર્ક બોધ માટે એટલે કે જ્ઞાન માટે રોગરૂપ છે. સમતા માટે અપાય રૂપ છે. શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનાર છે. અને અભિમાન કરાવનાર છે. માટે આ રીતે અનેકપ્રકારે ચિત્તનો તે સ્પષ્ટ ભાવશત્રુ છે. ॥૮૭॥

ટીકા -*''बोधरोग''*स्तद्यथावस्थितोपघातभावात्, *''शमाऽपायोऽसद-* भिनिवेशजनकत्वात्,'' *''श्रद्धाभङ्ग''* आगमार्थाप्रतिपत्तेः, *''अभिमानकृत्''* *मिथ्याभिमानजनकत्वात्,* एवं *''कुतर्क''* आगमनिरपेक्ष इत्यर्थः, किमित्याह- ''चेतसः'' *अन्तःकरणस्य* ''भावशत्रुः''-परमार्थरिपुः, *''अनेकधा''* आर्याप- वादादिकारणेन ॥८७॥

વિવેચન :- કુતર્કરૂપી આ **વિષમગ્રહ** કેટલો ભયંકર છે? આત્માને આત્માર્થતા સાધવામાં કેટલો હાનિકારક છે? અને તેથી ખરેખર પારમાર્થિક રીતે તો આ કુતર્કરૂપી વિષમગ્રહ આ આત્માનો **"ભાવશત્રુ"** જ છે. અને તેનામાં આત્માના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું ઘાતકપણું અનેકરીતે રહેલું છે. છતાં અહીં મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારે તેની **ભાવશત્રુતા** ગ્રંથકાર સમજાવે છે.

(૧) **બોધરોગ :-**આ કુતર્ક રૂપી વિષમગ્રહ બોધ માટે (સમ્યગ્જ્ઞાન મેળવવામાં) રોગ સમાન છે. કારણ કે જે વસ્તુનું જેવું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, તેવો યથાવસ્થિત બોધ કરવામાં તે ઉપઘાત કરનારો છે. જેમ શરીરે રોગ થવાથી શરીર દુર્બળ બને છે. ક્ષીણશક્તિવાળું થાય છે. અંગ-ઉપાંગો શિથિલ થાય છે. કામકાજ કરવામાં હતોત્સાહ બને છે. શરીર કૃશ થાય છે. તેમ કુતર્ક એ સાચું જ્ઞાન મેળવવામાં મનને દુર્બળ બનાવે છે. મનને ક્ષીણશક્તિવાળું કરે છે. ચિંતન-મનનની શક્તિમાં મન શિથિલ થાય છે. યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વ વિચારવામાં મન હતોત્સાહ બને છે. સાનુકુળ તર્ક વિચારવામાં મન કૃશ બની જાય છે. સૂક્ષ્મ વિચારોનાં દ્વાર બંધ થઇ જાય છે. રોગી માણસને શ્રીખંડ-દૂધપાક કે ઘેબર જેવાં ઉત્તમ-ભોજન રુચતાં નથી. અને છતાં કંઇક અંશે ખાય, તો તે પચાવી શકતો નથી. તેમ કુતર્કના રોગવાળાને ઉત્તમ શ્રુતજ્ઞાનરૂપી પરમાન્ન રુચતું નથી. કોઇ જ્ઞાની મહાત્મા કદાચ આગ્રહથી આપે તો પચતું નથી. અજીરણ થઇ જ જાય છે. પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનમાં પણ કુતર્ક જ લગાવે છે અને મિથ્યા છિદ્રો જ કાઢે છે. જેમ શારીરિક અંગ-હીનતાવાળાને રાજ્યલક્ષ્મી અપાય નહીં, જેમ કાચા માટીના ઘડામાં પાણી ભરાય નહીં, તેમ જેનો અસદાગ્રહ ટળ્યો નથી તેને પરમાન્ન જેવું શ્રુત અપાય નહીં. જો આપવામાં આવે તો કાચા ઘડામાં ભરાયેલું પાણી જેમ ઘડાનો અને પાણીનો એમ બન્નેનો નાશ કરે છે. તેમ કુતર્કવાળા જીવને અપાયેલું શ્રુત કુતર્કના કારણે

જીવને દુર્ગતિમાં પાડવાથી જીવનો પણ નાશ કરે છે. અને મિથ્યાભાવે પરિણામ પામવાથી શ્રુતજ્ઞાનનો પણ નાશ કરે છે.

અપાત્રને વિદ્યા આપવાથી તે જીવ વિદ્યાનો દુરુપયોગ કરે, વિદ્યાનું અભિમાન કરે, પોતાને ગીતાર્થ સમજી મન ફાવે તેવા ઉત્તર આપે. વિદ્યાભ્યાસ પણ માત્ર વિનોદ માટે જ થાય. અથવા વાદવિવાદ માટે જ થાય, છેતરપિંડી અને માયામાં જ તેનો ઉપયોગ કરે. ઉખરભૂમિમાં બીજ વાવેલું હોય તો બીજ તો નાશ પામે, પરંતુ ફળ ન આવવાથી બીજ વાવનારને પણ ખેદ ઉત્પન્ન કરે, તેમ કુતર્કવાદીને શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવવાથી કંઇ સમ્યગ્ ફળ તો ન જ આવે, પરંતુ મિથ્યાફળ આવવાથી શ્રુત આપનારને પણ દુઃખહેતુ બને. તેથી મનમાં રહેલો કુતર્કગ્રહ બોધપ્રાપ્તિમાં શરીરના રોગની જેમ ઉપઘાતક છે. આ જ વાતની પુષ્ટિ કરતા પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજી મ.ના બનાવેલા અધ્યાત્મસારના શ્લોકો આ પ્રમાણે છે-

असद्ग्रहो यस्य गतो न नाशं, न दीयमानं श्रुतमस्य शस्यम् ।
न नाम वैकल्यकलंकितस्य, प्रौढा प्रदातुं घटते नृपश्रीः ॥ १४-१३ ॥
आमे घटे वारि धृतं यथा सद् विनाशयेत् स्वं च घटं च सद्यः ।
असद्ग्रहग्रस्तमतेस्तथैव, श्रुतात्प्रदत्तादुभयोर्विनाशः ॥ १४-१४ ॥

(૧) **शमाऽपायः**=આ કુતર્ક એ સમતાભાવની પ્રાપ્તિનો (વિનાશ) કરનાર છે. ક્લેશ રૂપ છે. કારણ કે મનમાં અસદ્ એટલે ખોટો અભિનિવેશ (આગ્રહ) ઉત્પન્ન કરે છે. ખોટા આગ્રહથી મન ડોળાયેલું રહે છે. સાચી વસ્તુને પણ ઉડાવવા મનમાં વિવિધ વિકલ્પો રૂપી તરંગો ઉછળે છે. ગમે તેની સાથે વાદવિવાદ જ વધારે કરે છે. તેના કારણે ક્યારેક ક્યારેક આવેશયુક્ત પણ બને છે. મનમાં અશાન્તિ-ક્લેશ અને કષાય જ વર્તે છે. ખોટા ખોટા અભિનિવેશના કારણે અનેકની સાથે લડાઇ-ઝઘડા થાય છે. તેથી સમતારૂપી રત્ન ગુમાવી દેવાય છે. તેથી સમતારૂપી રત્નપ્રાપ્તિમાં આ કુતર્ક અપાયરૂપ-ક્લેશરૂપ (વિનાશક) બને છે.

પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીએ અધ્યાત્મસારમાં કહ્યું છે કે-

असद्ग्रहाग्निज्वलितं यदन्तः क्व तत्र तत्त्वव्यवसायवल्लिः ।
प्रशान्तपुष्पाणि हितोपदेशफलानि चान्यत्र गवेषयन्तु ॥ १४-२ ॥
कुतर्कदात्रेण लुनाति तत्त्ववल्लीं रसात्सिञ्चति दोषवृक्षम् ।
क्षिपत्यधः स्वादुफलं शमाख्यमसद्ग्रहच्छन्नमतिर्मनुष्यः ॥ १४-६ ॥

જ્યાં **"અસદાગ્રહ=કદાગ્રહ"** રૂપી અગ્નિથી અંતઃકરણ બળી રહ્યું છે ત્યાં સાચા તત્ત્વના નિર્ણય રૂપી વેલડી કયાંથી ઉગે? અર્થાત્ ન જ ઉગે. (તેવી વેલડી વિના) પ્રશાન્તભાવરૂપી પુષ્પો, અને હિતોપદેશરૂપી ફળો તો (ત્યાં આવે જ ક્યાંથી? એટલે) અન્યત્ર જ શોધવાનાં રહે. આવા પ્રકારના કદાગ્રહ વડે ઢંકાઇ છે મતિ જેની એવો મનુષ્ય કુતર્કરૂપી દાતરડા વડે તત્ત્વબોધરૂપી વેલડીને કાપે છે. કુતર્કના રસરૂપી પાણીથી દોષો રૂપી વૃક્ષને સિંચે છે. અને સમતા નામના સ્વાદિષ્ટફળને નીચે નાખે છે. (નાશ કરે છે.)

(૩) **श्रद्धाभङ्गः**=શાસ્ત્રવચનો ઉપર થતી શ્રદ્ધાનો આ કુતર્ક ભંગ કરનાર છે. કેટલીક વસ્તુ જ એવી હોય છે કે, ત્યાં શ્રદ્ધા જ આવશ્યક છે. તર્ક લગાડાતો નથી. હવે જો ત્યાં તર્ક લગાડાય તો તે વસ્તુ સમજાય તેવી જ ન હોય, એટલે આગમમાં કહેલા અર્થોની અપ્રતિપત્તિ થવાથી આવા પ્રકારના કુતર્કો લગાડવાથી શાસ્ત્રીય શ્રદ્ધાનો ભંગ થાય છે. જેમકે, (૧) જીવોના ભવ્ય-અભવ્ય એમ બે ભેદ કહ્યા છે. (૨) ચૌદે રાજલોકમાં સૂક્ષ્મનિગોદના જીવો ભર્યા છે. (૩) મુક્તિના જીવો લોકના અંતે જઇને વસે છે. (૪) લોકાકાશમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય છે. (૫) અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર છે. ઇત્યાદિ ઘણા પદાર્થો તર્કગમ્ય નથી, પણ માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય છે. તેથી તેવા ભાવોમાં તર્ક લગાવવાથી સમજાય જ નહીં, અને ન સમજાય એટલે યથાર્થ શ્રદ્ધા થાય નહીં. અને કદાચ ઉપર છલ્લી શ્રદ્ધા થાય તો દીર્ઘકાળ ટકે નહીં અને વળી કુતર્ક કરે કે જો કંઇ સમજાતું જ નથી તો શ્રદ્ધા કરીને પણ શું લાભ ? એમ કહીને શ્રદ્ધાગુણનો આ જીવ ભંગ કરે છે.

પૂજ્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજીએ **"સન્મતિ પ્રકરણ"**માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-

दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ य हेउवाओ य ।
तत्थ उ अहेउवाओ भवियाऽभवियादओ भावा ॥ ३-४३ ॥

जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ ।
सो ससमयपण्णवओ सिद्धंतविराहओ अन्नो ॥ ३-४५ ॥

ધર્મવાદ બે પ્રકારનો છે અહેતુવાદ (શ્રદ્ધાગમ્ય) અને હેતુવાદ. ત્યાં ભવ્ય-અભવ્ય વગેરે ભાવો અહેતુવાદ રૂપ છે. જે વ્યક્તિ હેતુવાદના પક્ષમાં હેતુથી અને આગમવાદના પક્ષમાં આગમથી વાત કરે છે તે સ્વ સમયનો (સ્વશાસ્ત્રનો) પ્રજ્ઞાપક છે. તેનાથી અન્ય વક્તા સિદ્ધાન્તનો વિરાધક છે. ॥ ૩-૪૩-૪૫ ॥

પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રીએ પણ અધ્યાત્મસારમાં કહ્યું છે કે-

असद्ग्रहग्रावमये हि चित्ते, न क्वापि सद्भावरसप्रवेशः ।
इहाङ्कुरश्चित्तविशुद्धबोधः सिद्धान्तवाचां बत कोऽपराधः ॥ १४-७ ॥
स्थालं स्वबुद्धिः सुगुरोश्च दातुरुपस्थिता काचन मोदकाली ।
असद्ग्रहः कोऽपि गले ग्रहीता, तथापि भोक्तुं न ददाति दुष्टः ॥ १४-९ ॥

જેમ પત્થરમય પૃથ્વીમાં જલપ્રવેશ થતો નથી અને તેથી અંકુરા ઉગતા નથી તેમાં વાવનારનો શું દોષ? તેવી જ રીતે અસદાગ્રહ રૂપી પત્થરના બનેલા ચિત્તમાં ‘‘સદ્‌ભાવ’’ રૂપી જલનો કયાંય પ્રવેશ થતો નથી. તેથી ચિત્તમાં નિર્મળ બોધરૂપી અંકુરા પણ કયાંય ઉગતા નથી. તેમાં સિદ્ધાન્તરૂપી વાણીનો શો અપરાધ છે? પોતાની બુદ્ધિ રૂપી સુંદર થાળી છે. ઉત્તમ ગુરુ રૂપી પીરસનાર ઉપસ્થિત છે. અને અપૂર્વ મોદકોની શ્રેણી છે. પરંતુ દુષ્ટ એવો ‘‘કદાગ્રહ’’ રૂપી કોઇક વ્યક્તિ (કે જે શબ્દથી અવાચ્ય છે) ગળામાં દબાવનાર હોય, અર્થાત્ ગળું દબાવનાર હોય તો પુરુષ ભોજન કરી શકતો નથી તેથી ‘‘કદાગ્રહ’’ એ જ મિથ્યાત્વ છે. નવ નિહ્નવો વ્રત કરે, તપ કરે, સંયમી જીવન જીવે પરંતુ કદાગ્રહના લીધે જ વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યે શ્રદ્ધાના ભંગવાળા બને છે. જેથી યથાર્થ સફળતા મળતી નથી.

(૪) **अभिमानकृत्**= તથા આ કુતર્ક જીવમાં અભિમાન કરાવનારો છે. કુતર્કોથી પોતાની જાતને પોતે હોંશિયાર માને છે. પોતાની વાત સત્ય ન હોવા છતાં કુતર્કના બલના કારણે તેને સત્ય માની મિથ્યા-અભિમાન આ જીવ કરે છે. કુતર્કના કારણે જીવ અપાત્ર થવાથી જ્ઞાની ગુરુ પણ તેમને સમજાવતા નથી. ઉખરભૂમિ તુલ્ય હોવાથી તેને સમજાવવાની મહેનત નિષ્ફળ જ જવાની છે. આ પ્રમાણે સદ્‌ગુરુથી વિમુખ થયેલો તે કુતર્કવાદી પુરુષ પોતે પોતાની માન્યતામાં અદ્ધર ઉછળે છે અને આત્માનું પતન કરે છે. આ રીતે આ કુતર્ક મિથ્યા-અભિમાનનો જનક છે.

શાસ્ત્રમાં કહેલી વાતને સમજવા શાસ્ત્રને (આગમને) અનુસારે જે તર્ક કરાય તેને **સુતર્ક** કહેવાય છે. અને આગમથી નિરપેક્ષપણે પોતાની મતિ પ્રમાણે કપોલકલ્પિત કલ્પના જે કરાય છે. તેને **કુતર્ક** કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત ચાર કારણોથી આ કુતર્ક અંતઃકરણનો ભાવશત્રુ છે. પરમાર્થથી રિપુ (દુશ્મન) છે. જેમ બાહ્ય શત્રુ આપણી સંપત્તિ લૂંટી લે, ઘર ભાંગી નાખે, શરીરે ઘા મારે, શસ્ત્રોના ઘા મારે, ઇત્યાદિ રીતે સાંસારિક અહિત કરે, નુકશાન

કરે, દુઃખી કરે, તેવી જ રીતે આ કુતર્ક પણ આત્માનું અહિત કરનાર છે. અકલ્યાણ કરનાર છે. કારણ કે મારો તર્ક જ બરાબર છે એમ પોતાની જાતને જ ડાહી માનવાથી જે જે આર્ય પુરુષો છે. સત્પુરુષો છે જ્ઞાની-ગીતાર્થ-ત્યાગી-વૈરાગી સંત પુરુષો છે. તેમના પ્રત્યે પ્રીતિ ન થાય, સદ્ભાવ ન થાય, બહુમાન ન થાય, બલ્કે તેઓને કંઇ જ આવડતું નથી. મારા એક પણ પ્રશ્નનો બરાબર ઉત્તર આપી શકતા નથી. આ આર્યપુરુષો તો અજ્ઞાની અને કદાગ્રહી છે દેશ-કાલ પ્રમાણે ફેરફાર કરીને ચાલવું જોઇએ. એમ આર્યપુરુષોનો અપવાદ (અપયશ-નિંદા-ટીકા) કરે છે અને **आदि** શબ્દથી કોઇ વખત આર્ય પુરુષ ઉપર અછતાં કલંક અને તેમને શારીરિક પીડા પણ આપે છે. આ પ્રમાણે આ કુતર્કથી આત્માનું અહિત જ થાય છે. તેથી આ કુતર્ક એ આત્માનો આન્તરિક (પારમાર્થિક) મહાશત્રુ છે. આત્માના જ્ઞાન-વિનય-વિવેક-ગંભીરતા આદિ અનેક ગુણોનો નાશ કરનાર છે. જો **અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાય** તો આ **કુતર્કરૂપી વિષમગ્રહ** આપોઆપ દૂર થાય છે. ॥૮૭॥

यतश्चैवमतः किमित्याह-આ કુતર્ક જે કારણથી આવા પ્રકારનો છે તે કારણથી હવે શું કરવા જેવું છે? તે કહે છે-

कुतर्केऽभिनिवेशस्तन्न, युक्तो मुक्तिवादिनाम् ।
युक्तः पुनः श्रुते शीले, समाधौ च महात्मनाम् ॥ ८८॥

ગાથાર્થ = **તેથી મુક્તિવાદી (મુમુક્ષુ) આત્માઓએ આવા પ્રકારના કુતર્કમાં અભિનિવેશ (આગ્રહ) કરવો યોગ્ય નથી. પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન, શીયળ, અને સમાધિમાં જ મહાત્માઓએ અભિનિવેશ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૮૮ ॥**

ટીકા -''*कुतर्के*''-उक्तलक्षणे, ''*अभिनिवेश*''स्तथातदग्रहरूपः, किमित्याह ''*न युक्तः*'' । केषामित्याह-''*मुक्तिवादिनां*''-सन्न्यासिनामित्यर्थः । ''*युक्तः पुनः श्रुते*'' आगमे ''*शीले*''परद्रोहविरतिलक्षणे, ''*समाधौ च*''- ध्यानफलभूते ''*महात्मनां*''-मुक्तिवादिनां-अभिनिवेशो युक्त इति ॥ ८८॥

વિવેચન :- બોધને માટે રોગસમાન, સમતાને માટે અપાયરૂપ, શ્રદ્ધાનો વિનાશ કરનાર અને અભિમાનનો જનક આવા પ્રકારનાં પૂર્વની ગાથામાં કહેવાયેલાં લક્ષણોવાળા કુતર્કમાં મુક્તિવાદી (મુમુક્ષુ) એવા સંન્યાસી આત્માઓએ અભિનિવેશ (આગ્રહ) કરવો તે ઉચિત નથી. આત્માનું અકલ્યાણ જ કરનારો છે. અહીં **''અભિનિવેશ''** એટલે **(तथातद्ग्रहरूपः)** તે વસ્તુ તેમજ છે એવો કુત્સિત આગ્રહ અને મુક્તિવાદી એટલે

આત્માને કર્મ અને શરીરાદિના બંધનોમાંથી મુક્ત કરવાથી નિર્મળ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય તેને મોક્ષ કહેવાય. એવા મોક્ષતત્ત્વને માનનારા જે પુરુષો તે. અર્થાત્ મુક્તિ છે એવું માનનારા અને તેની પ્રાપ્તિ માટે સંસાર ત્યજી ચારિત્ર ગ્રહણ કરનારા એવા સન્ન્યાસી પુરુષો અહીં મુક્તિવાદી સમજવા.

આગમમાં કહેલા ભાવો સમજવા તર્ક ન કરવા. અને જેમ લખ્યું છે તેમ માની લેવું. એવું કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ જે જે ભાવો તર્કગમ્ય છે તેને તર્કથી જાણવા જોઈએ. તર્કગમ્યભાવોને તર્કથી જાણવાથી શ્રદ્ધા વધારે મજબૂત બને છે. સમજાવનાર ગુરુએ પણ તર્કગમ્ય ભાવોને તર્કથી તથા તેને અનુકૂલ ઉદાહરણથી શિષ્યોને બરાબર સમજાવવા જોઈએ. પોતાની અજ્ઞાનતાથી કે પ્રમાદથી તર્કગમ્ય ભાવોમાં તર્કને ન સમજાવતાં અને માત્ર શ્રદ્ધાને પ્રધાન કરતાં ગુરુ પણ આરાધક થતા નથી પરંતુ વિરાધક બને છે. (જુઓ-સમ્મતિ. ગાથા ૩-૪૫) તેથી આગમકથિત તર્કગમ્ય ભાવોને આગમને અનુસરનારા સુયોગ્ય તર્ક વડે સમજાવવા તે **સુતર્ક** છે. શાસ્ત્રમાં સુતર્કનો કદાપિ નિષેધ કરેલ નથી. પ્રતિવાદીઓ સામે જુદા-જુદા વિષયો ઉપર આપણા અનેક આચાર્યોએ **સુયોગ્ય તર્ક વડે** તેઓને પ્રત્યુત્તર આપવા રૂપે અનેક મહાન્ ખંડન-મંડનના ગ્રંથો સર્જ્યા છે. સમ્મતિ પ્રકરણ, સ્યાદ્વાદ રત્નાકર, રત્નાકરાવતારિકા, અનેકાન્તજયપતાકા, સ્યાદ્વાદમંજરી ખંડનખાદ્ય ઈત્યાદિ મહા તર્કગ્રંથો જૈનશાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે તર્કગમ્ય ભાવોમાં આગમાનુસારી તર્કો જોડવા એ જ્ઞાન આપવાની સુયોગ્ય રીત છે. પરંતુ જે ભાવો તર્કથી અગમ્ય છે. અતીન્દ્રિય છે અને શ્રદ્ધાથી જ માત્ર ગ્રાહ્ય છે ત્યાં પોતાની મતિમાં આવે તેવા આગમથી નિરપેક્ષ કુતર્કો લગાવવા. અને તેને તેમ માની લેવું એ કુતર્ક છે. શ્રદ્ધાગમ્ય ભાવોને સદા શ્રદ્ધાથી જ સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ જ વાત પૂ. શ્રી સિદ્ધસેનજીએ સમ્મતિ તર્કના ત્રીજા કાંડમાં ગાથા ૪૩-૪૫માં કહી છે. જે પહેલાં સમજાવી છે. તેથી મુમુક્ષુ આત્માઓએ આવા કુતર્કમાં અભિનિવેશ (આગ્રહ) કદાપિ રાખવો નહીં. મહાપુરુષોએ આગમોમાં જે ભાવો જેમ કહ્યા છે. તેને તેમ સમજવા સુયોગ્ય તર્ક લગાડી શકાય. પરંતુ ખોટી રીતે તર્ક લગાડીને તર્કના અનુસારે વસ્તુતત્ત્વનો અપલાપ કરવો કે વસ્તુતત્ત્વને અન્યથા કરવા પ્રયત્ન કરવો એ મૂર્ખતા છે. અજ્ઞાન છે. ન્યાયશાસ્ત્રોમાં વાદિ-પ્રતિવાદિને જીતવા માટે આવા કુતર્કોનું (જાતિ-નિગ્રહસ્થાન અને હેત્વાભાસ)નું પ્રકરણ આવે છે. તેવા કુતર્કોનો ઉપયોગ ન કરવો. તેનાં થોડાક ઉદાહરણો જણાવાય છે.

(૧) **"શબ્દ એ કૃતક હોવાથી ઘટની જેમ અનિત્ય છે."** આવું કહેવાયે છતે જો એવો તર્ક કરવામાં આવે કે કૃત્રિમ હોવાથી જો શબ્દ ઘટની સમાન હોય તો

ઘટ જલાધાર પણ છે તેવી રીતે શબ્દ જલાધાર પણ હો. અને જો શબ્દ જલાધાર નથી તો ઘટની સમાન તો ન જ રહ્યો. માટે ઘટ ભલે અનિત્ય હોય પરંતુ તેથી શબ્દ અનિત્ય છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. આ કુતર્ક છે. કૃતકત્વને અનિત્યની સાથે વ્યાપ્તિ છે. તેવી વ્યાપ્તિ જલાધાર સાથે નથી.

(૨) **"શબ્દ એ કૃતક હોવાથી ઘટની જેમ અનિત્ય છે"** આવું કહેવાયે છતે જો એવો તર્ક કરવામાં આવે કે કૃતકત્વ ધર્મથી શબ્દ ઘટની સાથે સમાન છે. તેમ શબ્દ શ્રોત્રગ્રાહ્ય હોવાથી અને તે ધર્મ ઘટમાં ન હોવાથી શબ્દ એ ઘટથી વૈધર્મ્ય યુક્ત ધર્મવાળો પણ છે, તો ઘટની જેમ અનિત્ય જ હોય એવું કેમ કહી શકાય? ઘટથી વૈધર્મ્ય ધર્મયુક્ત હોવાથી નિત્ય પણ કેમ ન હોઈ શકે ? આ કુતર્ક કહેવાય. કારણ કે કૃતકત્વ અને અનિત્યત્વને જેવી વ્યાપ્તિ છે તેવી શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વ અને નિત્યત્વની વ્યાપ્તિ હોતી નથી ઈત્યાદિ.

આ રીતે અનુભવ અને આગમ વિરુદ્ધ જે તર્ક તે **કુતર્ક** છે. જેમણે **"તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવી છે"** તેમણે જીવનમાં આવા કુતર્ક કરવા નહી. લોકોના અનુભવ અને આગમની સાથે બાધક બને એવી વાત ગમે તેટલી યુક્તિથી સિદ્ધ થતી હોય તો પણ તે ખોટી જ છે. અસાર જ છે. તર્કમાં કંઈક ભૂલ અવશ્ય છે જ, માટે મુક્તિવાદી-ત્યાગી-વૈરાગી સન્ન્યાસી આત્માઓએ આવા કુતર્કોનો ત્યાગ કરી શ્રુત-શીલ **અને સમાધિ** આ ત્રણ આત્મગુણની પ્રાપ્તિમાં જ સદા અભિનિવેશ કરવો ઉચિત છે. કુતર્ક માટે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે-

मनोवत्सो युक्तिगवीं, मध्यस्थस्यानुधावति ।
तामाकर्षति पुच्छेन, तुच्छाग्रहमनःकपिः ॥ १६-२॥

પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજીકૃત જ્ઞાનસારપ્રકરણ

आग्रही बत निनीषति युक्तिं, तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा ।
पक्षपातरहितस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र मतिरेति निवेशम् ॥ શ્રીહરિભદ્રીયાષ્ટકજી॥

वादांश्च प्रतिवादांश्च वदन्तोऽनिश्चितांस्तथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति, तिलपीलकवद्गतौ ॥ ५-४॥

પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજીકૃત જ્ઞાનસાર પ્રકરણ

તર્ક વિચારે રે વાદ પરંપરા રે, પાર ન પહોંચે રે કોય ।
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય ॥ પંથડો નિહાળું રે ॥

પૂ. આનંદઘનજી મ. કૃત શ્રી અજિતનાથનું સ્તવન

વિદ્યા ભણ્યો હું વાદ માટે કેટલી કથની કહું ॥ રત્નાકરપચ્ચીશી ॥

આ કુતર્કનો અભિનિવેશ મુક્તિમાર્ગમાં વિઘ્નકર્તા છે. અભિમાન કરાવનાર છે. આત્માને અજ્ઞાનતામાં જ રાખનાર છે. માટે તેનો અભિનિવેશ કરવો નહીં. પરંતુ આત્માનું કલ્યાણ સાધનાર, મુક્તિની અતિશય નિકટ લાવનાર, કર્મક્ષયના પરમપ્રધાન સાધનભૂત એવા ઉપરોક્ત ત્રણ ગુણોની પ્રાપ્તિમાં અભિનિવેશ કરવો. જો કે પરમાર્થથી **"અભિનિવેશ"**=આગ્રહ કયાંય પણ કરવા જેવો જ નથી. કોઈપણ એક વસ્તુનો આગ્રહ એ આપણને તત્ત્વ સમજવામાં અંધ બનાવે છે. આગ્રહી પુરુષ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની સાનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા જોઇ શકતો નથી. ઉત્સર્ગ-અપવાદ સમજી શકતો નથી. શ્રુતનો અતિશય આગ્રહ એ સંયમમાં ઘણા અપવાદ સેવનાર પણ બનાવી દે છે. તેથી પરમાર્થે તો અભિનિવેશ એ કયાંય પણ ઉપકારી નથી. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે જ્યાં જે આત્મહિતકર હોય ત્યાં તે કરવું. અને જ્યાં આત્મ હિતકર ન હોય તે ત્યાં ન કરવું, આટલો જ માર્ગ બરાબર છે. છતાં આ ગાથામાં ગ્રંથકાર મહર્ષિએ શ્રુતાદિમાં અભિનિવેશ કરવાનું જે કહ્યું તે કુતર્કના અભિનિવેશના ત્યાગ માટે કહ્યું છે. એમ સમજવું.

શ્રુત એટલે આગમાભ્યાસ, સતત આગમના અર્થોનું ગુરુજીની પાસે શ્રવણ કરવું. ચિંતન-મનન કરવું. મુખપાઠ કરવો, પૂર્વાપર સંકલના કરવી. શ્રુતમાં યથાશક્તિ પારંગત થયા હોઈએ તો અન્ય પાત્ર જીવોને આગમ ભણાવવાં. જ્ઞાનદશા એ અજ્ઞાન અને મોહનો નાશ કરનાર છે. પરમ ઉપકારી જ્ઞાનગુણ, જ્ઞાની ગુરુભગવન્તો, અને જ્ઞાનનાં સાધનો આ ત્રણે તત્ત્વોની ભક્તિ-બહુમાન પ્રેમ-અને સતત તેનો ઉપયોગ કરવાનો અભિનિવેશ કરવો. કે જેથી કર્મોની નિર્જરા થતાં મુક્તિ નિકટ થાય.

શીલ એટલે સંસ્કાર, પરના દ્રોહનો ત્યાગ, અન્ય જીવોમાં જે જે ગુણ-સંપત્તિ ખીલી હોય તેનો દ્વેષ-ઈર્ષ્યા-દાઝ કે અસૂયા કરવી નહીં. તેમને જોઈ પ્રસન્ન થવું. બહુમાનવાળા થવું. તેમની પાસે પણ ગુણગ્રાહી થવું. તેમની સેવા-ભક્તિ કરવી.

સમાધિ એટલે સમતાભાવ, કે જે ધ્યાન કરવાથી આવે છે. ધ્યાનના ફળસ્વરૂપ છે. ચિત્તની મલીનતાને સંપૂર્ણપણે ટાળનાર છે. આ ત્રણે ગુણો આત્મહિત કરનારા છે. કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરનારા છે. શ્રુતથી શીલ ગુણ આવે અને શીલગુણથી સમાધિ આવે છે. માટે આત્માર્થી મહાત્મા પુરુષોએ કુતર્કનો ત્યાગ કરી ઉપરોક્ત ત્રણે ગુણોની પ્રાપ્તિમાં જ લીન થવું. ॥ ૮૮॥

શ્રુતાદિ ત્રણ ગુણની સાથે તેના બીજભૂત પરોપકારનો પણ અભિનિવેશ રાખવો તે ગ્રંથકાર સમજાવે છે.

बीजं चास्य परं सिद्धमवन्ध्यं सर्वयोगिनाम् ।
परार्थकरणं येन, परिशुद्धमतोऽत्र च ॥ ८९॥

ગાથાર્થ = આ શ્રુતાદિ ગુણત્રયની પ્રાપ્તિનું પરમબીજ, સર્વયોગી મહાત્માઓને સિદ્ધ અને અવન્ધ્ય ફલનિષ્પાદક એવું પરિશુદ્ધ પરોપકારકરણ શાસ્ત્રોમાં જે કારણથી કહેલું છે. એ કારણથી અહીં (પરોપકારમાં) પણ અભિનિવેશ રાખવો. ॥ ૮૯ ॥

ટીકા -''*बीजं चास्य*'' श्रुतादेः ''*परं सिद्धं*''-प्रधानं प्रतिष्ठितम् ''*अवन्ध्यं*'' नियतफलदायि ''*सर्वयोगिनां*''-कुलयोगिप्रभृतीनाम् । किं तदित्याह-''*परार्थ-करणं*''-परप्रयोजननिष्पादनं, ''*येन*'' कारणेन ''परिशुद्धं''अन्यानुपघातेन । ''अतः'' *कारणात्* ''अत्र च'' परार्थकरणे युक्तोऽभिनिवेश इति ॥ ८९॥

વિવેચન :-શ્રુતજ્ઞાન એટલે આગમશાસ્ત્રોનો ગુરુગમથી અભ્યાસ કરવો, શીલ એટલે પર પ્રત્યે દ્વેષ ન કરવો અને સમાધિ એટલે ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થતી સમતા-સમભાવ, આ ત્રણે ગુણો મુક્તિપ્રાપ્તિનું પરમપ્રધાન કારણ છે. એમ પૂર્વની ગાથામાં કહ્યું છે. ત્યાં એવો પ્રશ્ન થાય છે કે મુક્તિના પરમપ્રધાન કારણભૂત એવા શ્રુતજ્ઞાનાદિ આ ત્રણ ગુણો મેળવવા કેમ? આ ત્રણ ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો શું કરવું ? તેનો ઉત્તર આ ગાથામાં આપે છે કે-**अस्य**=આ ત્રણ ગુણોનું **बीजं** = કારણ **परार्थकरणं** = **''પરોપકાર''** છે. પોતાની શક્તિને અનુસારે તન-મન-ધન અને વચનથી પરનો ઉપકાર કરવો. પરનું હિત થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવી. એ પરોપકાર જ શ્રુતાદિ ત્રણ ગુણોનું કારણ છે. પરોપકાર કરવાથી વિનય-વિવેકાદિ ગુણો આવે છે. અને તેનાથી શ્રુતજ્ઞાનાદિ આવે છે અને શ્રુતજ્ઞાનાદિથી મુક્તિ થાય છે. માટે યોગી મહાત્માઓએ સ્વકલ્યાણ અર્થે શક્તિ ગોપવ્યા વિના પરકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં પરાયણ થવું.

પ્રશ્ન :-**''પરોપકાર''** કેવો છે? તેનું કંઈક સ્વરૂપ જણાય તો જ કર્તવ્યતા બુદ્ધિ આવે. માટે પરોપકારનું સ્વરૂપ સમજાવો.

ઉત્તર :-**''પરોપકાર''** સમજાવવા માટે આ ગાથામાં ચાર વિશેષણો કહ્યાં છે. (૧) પરમબીજ, (૨) સર્વયોગીઓને સિદ્ધ, (૩) અવન્ધ્ય, અને (૪) પરિશુદ્ધ. આ ચારે પદોનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-

(૧) **પરોપકાર એ શ્રુતાદિ ગુણત્રયનું પરમબીજ છે.** જેમ એક બીજમાંથી ઉપયોગપૂર્વક તેની વાવણી અને માવજત કરતાં પુષ્કળ ધાન્યરાશિ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે બીજનો આવો સ્વભાવ જ છે. પોતે દાણો એક છતાં અનેક દાણાનો પ્રસવ કરે, તેમાં પણ જે પરમબીજ હોય, શ્રેષ્ઠ હોય, અમૂલ્ય બીજ હોય તેનું તો પૂછવું જ શું? ધાન્યના ઢગલે-ઢગલાનો ફાળ લાવે. તેવી રીતે પર આત્માનું જે રીતે હિત થાય. કલ્યાણ થાય, તેવું કામ ઉપયોગપૂર્વક કરવાથી નમ્રતા-વિનય-વિવેક-ગંભીરતા-પ્રશાન્તવાહિતા આદિ ગુણો આવવાથી ગુરુજીની કૃપા- દૃષ્ટિ વધતાં તેઓશ્રીની પ્રસન્નતાથી અપૂર્વ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. શ્રુત અનાયાસે કંઠસ્થ થવા લાગે છે. આ ગુણોનો એવો સ્વભાવ જ છે. કે ગુરુની કૃપા વરસાવે. જેથી દુષ્કર અને અગમ્ય એવા પણ શ્રુતપાઠો ચિત્તમાં અંતઃપ્રવેશ કરે. પરનો દ્રોહ, ઈર્ષ્યા આદિ દુર્ગુણો તો મનમાં સ્ફુરે જ નહીં. પરંતુ પરની સેવાબુદ્ધિ કરવાના ભાવ જન્મે, સેવા પરાયણ ચિત્ત થવાથી કદાપિ મનમાં ક્લેશ-કંકાસ જન્મે જ નહીં. સદા પ્રસન્ન જ પ્રસન્ન મુખમુદ્રા રહેતાં સમાધિ પણ અપૂર્વ જ પ્રાપ્ત થાય.

(૨) **પરોપકાર એ સર્વયોગીઓને માન્ય છે. સિદ્ધ છે.** પ્રતિષ્ઠિત છે. કુલયોગી-પ્રવૃત્તચક્રયોગી આ બન્ને પ્રકારના યોગી મહાત્માઓને પરોપકાર એ શ્રુતજ્ઞાનાદિનું કારણ છે એમ અનુભવ– સિદ્ધ છે. કારણ કે તેઓ પોતે તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરતા છતા ગુણવિકાસ સાધી રહ્યા છે. હાલ પોતે સાધકદશામાં હોવાથી પોતાને અનુભવ-સિદ્ધ-અનુભવથી જ પ્રતિષ્ઠિત આ વાત છે. તથા નિષ્પન્નયોગી મહાત્માઓ પણ આ જ માર્ગે પરોપકાર કરવા દ્વારા જ ગુણો પ્રાપ્ત કરનારા બન્યા છે. જો કે તેઓ અત્યારે સાધકદશામાં નથી, સિદ્ધ દશામાં છે. તો પણ ભૂતકાલના અનુભવથી આ વાત તેઓને પણ માન્ય છે. પ્રતિષ્ઠિત છે. નિર્દોષ છે. પ્રસિદ્ધ છે.

(૩) **''પરોપકાર'' એ ગુણત્રયની પ્રાપ્તિનું અવન્ધ્યકારણ છે.** એટલે કે નિયતફળદાયિ છે. નિયમા ફળ આપનારૂં છે. જે બીજમાંથી અંકુરાદિ ઉગે નહીં અને અંતે ફળ આવે નહીં તે વન્ધ્યબીજ કહેવાય છે. વર્ષો પૂર્વેનું ધાન્યબીજ વન્ધ્ય હોય છે. આ પરોપકાર તેવો નથી. પરંતુ પરનો ઉપકાર કરવો તે શ્રુતજ્ઞાન-શીલ-અને સમાધિફળને અવશ્ય આપનાર જ છે. કદાપિ નિષ્ફળ જનાર નથી. અને આ માર્ગે જ અનંત જીવો કલ્યાણ પામ્યા છે અને ભાવિમાં પણ પામશે. માટે પરોપકાર એ અવન્ધ્યબીજતુલ્ય છે.

(૪) **''પરોપકાર'' એ પરિશુદ્ધ કાર્ય છે.** એટલે પરનાં જે જે પ્રયોજનો (કાર્યો-કલ્યાણ) હોય, તેનું નિષ્પાદન કરવું તે પરોપકાર કહેવાય છે. તે પણ પરિશુદ્ધ

કરવો જોઈએ. કોઈપણ અન્ય જીવને ઉપઘાત=અપકાર પીડા-નુકશાન-દુઃખ ન થાય તે રીતે કરવો જોઈએ, એક જીવને દુઃખ આપીને અથવા તેનો નાશ કરીને બીજાનો પરોપકાર કરવો તેવો પરોપકાર અહીં ન સમજવો. પરંતુ જે પરોપકાર કરવામાં અન્ય કોઇ બીજા જીવોનો ઉપઘાત (અપકાર) ન થાય, કોઈને પણ દુઃખ ન થાય, કોઈને પણ સંતાપનું=પીડાનું કારણ ન બને એવો પરોપકાર તે પરિશુદ્ધ પરોપકાર કહેવાય છે. તેવો પરોપકાર સદા કરવો.

આવા પ્રકારનો પરોપકાર કરવાનો યોગી મહાત્માઓએ અભિનિવેશ રાખવો. કારણ કે આ પરોપકાર જ શ્રુતાદિ ત્રણ ગુણોની પ્રાપ્તિનું કારણ છે અને શ્રુતાદિ ત્રણ ગુણો તે મુક્તિનું કારણ છે. માટે રાત-દિવસ પરકલ્યાણની લગની રાખવી. તે પરોપકાર તન-મન-ધન અને વચનથી કરવા સદા સજાગ બનવું. પોતાના તનને (શરીરને) યથાશક્તિ પરની સેવા-વૈયાવચ્ચ-ભક્તિ આદિ કરવામાં પરાયણ રાખવું. માંદાની માવજત કરવી. દુઃખી જીવોની દુઃખનિવારક સેવા કરવી. વડીલો અને ઉપકારીઓની બહુમાનપૂર્વક વૈયાવચ્ચ કરવી. તથા મનને સદા પરના હિત-ચિંતનમાં વ્યાપૃત રાખવું. રાત-દિવસ બીજાના કલ્યાણ-સુખના વિચારો કરવા. જેથી વિચાર કરવાથી તેનું કલ્યાણ કરવાનો નિર્દોષ માર્ગ હાથ લાગે. વિચાર વિના પ્રવૃત્તિ કરતાં ઉપરથી હિતકારક દેખાતો માર્ગ કદાચ અહિતકારક પણ નીવડે. તેથી ઉપયોગપૂર્વક શુદ્ધ બુદ્ધિથી સદા પરના હિતનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલાદિ યોગે વિચાર કરવો. તથા દીન-દુઃખી-અનાથ-અને અપંગ આદિ જીવોના કલ્યાણમાં પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરવો. તેઓના દુઃખદલનમાં કામ લાગે તે રીતે ધનનો વપરાશ કરવો. જનકલ્યાણ-સામાન્ય સર્વ પ્રજાનું હિત થાય, કલ્યાણ થાય, તેવા કામોમાં યથાશક્તિ ધનનો ફાળો આપવો. સદા ઉદાર ચરિતવાળા બનવું. તથા પરનું ભલું થાય, હિત થાય, પર જીવ સન્માર્ગે આવે તેવાં પ્રિય, પથ્ય, તથ્ય અને પરિમિત વચનો બોલવાં, કોઈપણ પર જીવનું અલ્પ પણ મન દુઃખાય તેવાં વ્યંગવચનો, મેણાં-ટોણાં-કટાક્ષ વચનો ન બોલવાં. પોતાની મન-વચન-કાયા અને ધનની સંપત્તિ યથાશક્તિ પરોપકાર માટે ખર્ચવી. કહ્યું છે કે- **''परोपकाराय सतां विभूतयः''**

આ પ્રમાણે મુક્તિનું કારણ શ્રુતાદિ છે. અને શ્રુતાદિનું કારણ પરોપકાર છે. **अतः अत्र च**=આ કારણથી આ પરોપકાર કરવામાં પણ મુમુક્ષુ યોગી મહાપુરુષોએ અવશ્ય અભિનિવેશ-આગ્રહ રાખવો તે જ સ્વ-કલ્યાણનું કારણ છે. ॥ ૮૯ ॥

कुतर्कासारतामेवाभिधातुमाह-હજુ પણ કુતર્કની અસારતાને જ કહે છે-

अविद्यासङ्गताः प्रायो, विकल्पाः सर्व एव यत् ।
तद्योजनात्मकश्चैष, कुतर्कः किमनेन तत् ॥ ९०॥

ગાથાર્થ = મનમાં ઉઠતા સર્વે પણ (વિકલ્પો=કલ્પનાઓ) (જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીયકર્મ રૂપી) અવિદ્યાના સંગથી પ્રાયઃ હોય છે. અને તે વિકલ્પોની યોજના રૂપ આ કુતર્ક છે. તેથી પંડિત પુરુષોને આવા કુતર્ક વડે શું? અર્થાત્ તેવા કુતર્કોથી કંઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૯૦॥

ટીકા -''*अविद्यासङ्गताः*''-ज्ञानावरणीयादिसम्पृक्ताः ''*प्रायो*'' बाहुल्येन ''*विकल्पाः सर्व एव*''-शब्दविकल्पा अर्थविकल्पाश्च ''*यत्तद्योजनात्मको*''-विकल्पयोजनात्मकः-''*चैष*''-गोमयपायसादिविकल्पनेन ''*कुतर्कः*''- उक्तलक्षणः, ''किमनेन तत्''- न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ९०॥

વિવેચન :-મનમાં ઉઠતા સર્વે પણ વિકલ્પો (કલ્પનાઓ) પછી ભલે તે શબ્દ સંબંધી વિકલ્પ હોય કે અર્થ સંબંધી વિકલ્પ હોય, પરંતુ બધા જ વિકલ્પો-મનના તરંગો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અને મોહનીય કર્મના ઉદય રૂપ **અવિદ્યાથી** સંગત હોય છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિમાં આદિ શબ્દથી મોહનીયકર્મ પણ સમજી લેવું. કારણ કે એકલા જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી તો જ્ઞાન અવરાય, અજ્ઞાનતા-મૂર્ખતા પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ અનેક પ્રકારના મનગમતા વિકલ્પો ઘડવાનું અને ઉલટા વિકલ્પો કરવાનું કામ મોહનીય કર્મ કરે છે. એટલે અનેક તર્ક કરવાની પ્રાપ્ત થયેલી જે **જ્ઞાનશક્તિ** છે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ, પરંતુ તે મોહનીયકર્મના ઉદયથી વ્યાપ્ત છે. તેથી જેમ સ્વચ્છ પાણી વસ્ત્રને મેલ રહિત કરે, પરંતુ તે જ પાણી કચરાથી ભરપૂર હોય તો વસ્ત્રને વધારે મલીન કરે. તેમ જ્ઞાન આત્માને તારે, પરંતુ તે જ જ્ઞાન જો મોહના ઉદયથી વ્યાપ્ત હોય તો આ જ્ઞાન કુવિકલ્પો જ કરાવે, તેથી તે જ્ઞાનને અજ્ઞાન-અવિદ્યા કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ સારો, પરંતુ મોહનીયકર્મના ઉદયથી યુક્ત એવો જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ વધારે ભયંકર છે. કેમકે જે ક્ષયોપશમ આત્માને પ્રાયઃ કુવિકલ્પો કરાવીને અનંત સંસારમાં રખડાવે છે. તેથી તે જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ હોવા છતાં પણ મોહના ઉદયથી વ્યાપ્ત હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાન ઉપરના આવરણીયકર્મનો ઉદય જ કહેવાય છે. તેથી આ સર્વે વિકલ્પો=મનના ખોટા તરંગો મોહયુક્ત જ્ઞાન દ્વારા એટલે અજ્ઞાન-અવિદ્યા દ્વારા જ થાય છે.

મોહના ઉદયયુક્ત જ્ઞાન એ **અવિદ્યા** છે. તે ખોટો શિલ્પી છે. તેમાંથી ખોટું ઘડતર થવા રૂપી અનેક વિકલ્પો ઉઠે છે. અને તે ખોટા ઘડાયેલા અંગોને ગોઠવવા રૂપ=ખોટા વિકલ્પોને જોડવા સ્વરૂપ પુષ્ટિ કરનારો **આ કુતર્ક** છે. અવિદ્યાના કારણે મનમાં વિકલ્પો ઉઠે છે. અને કુતર્ક તે વિકલ્પને સચોટ કરવા રૂપે મદદ કરે છે. આત્માને ખોટે રસ્તે લઇ જાય છે. જેમ કે-ગોમય એટલે છાણ, અને પાયસ એટલે દૂધ, ગોમય એ પણ ગાયનો અંશ છે અને દૂધ એ પણ ગાયનો જ અંશ છે. તો બન્ને એક જ વ્યક્તિના અંશ હોવાથી દૂધ જો પીવા લાયક છે તો ગોમય પણ ભક્ષ્ય (ખાવા લાયક) કેમ ન બને ? અને ગોમય જો ખાવા લાયક નથી તો દૂધ પીવા લાયક કેમ બને? આવો જ તર્ક આજે વિદેશના લોકો કરતા હોય છે કે જો ગાયનું દૂધ પીવાય તો માંસ કેમ ન ખવાય? અને જો માંસ ન ખવાય તો દૂધ કેમ પીવાય? આવા તર્કો એ **કુતર્ક** છે. મનમાં માંસભોજનનો વિકલ્પ ઉઠ્યો છે. તેની આ કુતર્કે બરાબર યોજના કરી આપી. આવા કુતર્કથી આત્મા ખોટે રસ્તે દોરવાઇ જાય છે.

જો કે આવા કુતર્કનો ઉત્તર પણ હોય જ છે. પરંતુ આવા કુતર્કોના ઉત્તર આપે એવા વિશિષ્ટ જ્ઞાની ગુરુનો જો સમાગમ તાત્કાલિક ન થાય અને દુષ્ટ માણસોની સંગતિથી કુતર્કોનો પ્રભાવ વધતો જાય તો આ આત્માનું ઘણું જ અહિત-અકલ્યાણ થાય. તેથી આવા કુતર્કો વડે સર્યું. જે કુતર્ક અનંત સંસાર વધારે છે તેવા કુતર્કની મોક્ષાર્થી મહાત્માને શું જરૂર ? ઉપરના કુતર્કનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે હાથ અને પગ બન્ને એક જ માણસનાં અંગ હોવા છતાં પણ કોઇના મસ્તક ઉપર બીજો પુરુષ હાથ મૂકે તો તે પ્રથમ પુરુષ રાજી થાય છે અને તે જ મસ્તક ઉપર પગ મૂકે તો નારાજ થાય છે. આમ કેમ બને છે ? બન્ને અંગો છે તો એક જ માણસનાં, છતાં બન્નેના સંયોગકાળે અનુક્રમે સુખ અને દુઃખ કેમ થાય છે? તેથી મોહના ઉદયને દૂર કરીને સમજવું જોઇએ કે ''એક જ પ્રાણીના અંગ રૂપે હાથ અને પગ **સમાન** હોવા છતાં પણ પોતાના ગુણ-ધર્મથી **''અસમાન''** પણ છે. હાથ શુભ નામકર્મના ઉદયવાળો હોવાથી તથા ઉપરનું અંગ હોવાથી તેનો સંયોગ સુખદાયી તથા શુભ છે અને પગ અશુભ નામકર્મના ઉદયવાળો અને નીચેનું અંગ હોવાથી તેનો સંયોગ દુઃખદાયી તથા અશુભ છે. તેવી જ રીતે ગોમય અને દૂધ, તથા માંસ અને દૂધ, પણ એક જ ગાયના અંશ હોવાથી અનુક્રમે ગાયના અંશ પણે તથા ગોરસપણે **સમાન** પણ છે પરંતુ ગોમય અશુચિ ભાવવાળું છે. દૂધ ગાયની હત્યા વિના પ્રાપ્ય છે. માંસમાં ગાયના જીવનો સર્વથા નાશ થાય છે. તથા તે માંસમાં તેના જેવા વર્ણવાળા અસંખ્ય અન્ય જીવોનો ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે. દૂધમાં ગાયના જીવનો પણ નાશ થતો નથી અને અન્ય જીવોનો પણ નાશ નથી. માટે માંસ અને દૂધ તથા ગોમય અને દુધ **''અસમાન''** પણ છે. સર્વે વસ્તુઓ

સર્વની સાથે સમાન-અસમાન એમ બે ભાવવાળી જ હોય છે. એકલી સમાન કદાપિ હોતી નથી. પરંતુ માત્ર સમાન ધર્મને આગળ કરીને આવા કુતર્કના કારણે જ આ જીવ મનમાં ઉઠેલા વિકલ્પને સાચો માની લે છે. મનમાં પ્રથમ વિકલ્પ ઉઠે છે. પછી તેને સત્ય બનાવવા તેવા પ્રકારનો તર્ક ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રમાણે આ કુતર્ક વિકલ્પોની યોજના રૂપ છે.

‘‘તરસ્યા માણસને પાણી પાઈએ તો અધર્મ થાય, કારણ કે તરસ્યો માણસ જે છે તે એક બચે, પરંતુ પાણીના અસંખ્ય જીવો મરે’’ આ પણ કુતર્ક જ છે. બધા જ જીવો **સમાન** છે. આવા પ્રકારનો મનમાં ઉઠેલો જે વિકલ્પ છે તેને આ કુતર્કે સચોટ કર્યો છે. પરંતુ આ કુતર્ક બરાબર નથી. કારણ કે બધા જ જીવો જીવદ્રવ્યપણે સમાન હોવા છતાં પણ તેમાં થયેલા ગુણવિકાસથી **અસમાન** પણ અવશ્ય છે જ. અપ્કાયના અસંખ્ય જીવોની ચેતના (આવિર્ભૂત થયેલી જ્ઞાન સંજ્ઞા) એકઠી કરો તો પણ એક પંચેન્દ્રિયથી પણ અસંખ્યાતમા ભાગે હીન છે. માટે તમામ જીવદ્રવ્યો સમાન જ છે એમ નહીં, પરંતુ **સમાન પણ** છે. અને **અસમાન પણ** છે. કોઈ માણસ પાસે સો રૂપીયાની એક જ નોટ છે. અને તેની જ પાસે રૂપીયા-રૂપીયાની પચ્ચીસ નોટો છે. તો બધી નોટો નોટપણે (સરકારી ચલણપણે) સમાન હોવા છતાં લૂંટારો મળે અને બેમાંથી એક આપી દેવાનું કહે તો તે માણસ બન્ને નોટોને શું સમાન માનશે? પચ્ચીસ નોટોને રાખીને શું ૧૦૦ની એક નોટ જવા દેશે? અર્થાત્ સોની જે એક નોટ છે તે એક હોવા છતાં રાખશે. અને એક એકની પચ્ચીસ નોટ જવા દેશે. તેમ અહીં પણ પંચેન્દ્રિયની ચેતના એક હોવા છતાં સોની નોટ તુલ્ય અધિક છે અને અપ્કાયની ચેતના એક એક રૂપીયાની નોટ તુલ્ય હીન છે. આવા ઉત્તમ વિચારો સ્યાદ્વાદ શૈલીથી જ આવે છે. માટે સ્યાદ્વાદ દૃષ્ટિ એ જ આવા કુતર્કોના પ્રત્યુત્તર રૂપ છે. **સ્યાદ્વાદ શૈલી જ કુતર્કોનો વિનાશ કરવા સમર્થ છે.**

‘‘બધા જ માનવ સરખા, માનવ-માનવમાં તે કંઈ ભેદભાવ કરાતો હશે? ઉચ્ચ-નીચના ભેદો ટૂંકી બુદ્ધિવાળાએ ઉભા કર્યા છે’’ આ પણ એકાન્તદૃષ્ટિ હોવાથી કુતર્ક છે. પ્રત્યેક માનવી માનવપણે અવશ્ય સમાન છે. પરંતુ વિકસિત ગુણધર્મથી અસમાન પણ છે. જો સમાન જ હોય તો ઑપરેશન ડૉક્ટર પાસે અને કોર્ટનો કેશ વકીલ પાસે જ કેમ ચલાવાય ? ઉલટ-સુલટ કેમ ન કરાય? સામાન્ય દર્દ ફેમીલી ડૉકટર પાસે અને ભારે ઑપરેશન સર્જન પાસે જ કેમ કરાવાય? સામાન્ય દર્દ સર્જન પાસે અને ભારે ઑપરેશન ફેમીલી ડૉકટર પાસે કેમ કરાવાતું નથી? માટે માનવપણે જેમ સમાન છે. તેમ **આવિર્ભૂત ગુણધર્મથી અસમાન પણ**

અવશ્ય છે જ. પરંતુ કુતર્કવાળી બુદ્ધિ આ સમજવા દેતી નથી. મોહ યુક્ત જ્ઞાન એ જ **અવિદ્યા** છે તેનાથી જ આવા વિકલ્પો-તરંગો પ્રથમ મનમાં ઉઠે છે. અને આવા પ્રકારના કુતર્કો તે વિકલ્પને પુષ્ટ કરે છે. મજબૂત કરે છે. જેથી આ જીવ મિથ્યાત્વ તરફ અને પાપસ્થાનકો આચરવા તરફ ખેંચાઈ જાય છે. જેનાથી અનંત જન્મ-મરણની પરંપરા વધે છે. તેથી આત્માનું કલ્યાણ જ કરવાની ઈચ્છાવાળા અધ્યાત્મી પુરુષોને આવા કુતર્કનું શું પ્રયોજન છે? **न किञ्चिद्**=અર્થાત્ કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. તેવા કુતર્કોનો અને કુતર્કવાળા દુષ્ટપુરુષોની સંગતિનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો એમાં જ આત્મહિત સમાયેલું છે. ॥ ૯૦॥

जातिप्रायश्च सर्वोऽयं, प्रतीतिफलबाधितः ।
हस्ती व्यापादयत्युक्तौ, प्राप्ताप्राप्तविकल्पवत् ॥ ९१ ॥

ગાથાર્થ = "હાથી મારી નાંખે છે" એમ કહેવાયે છતે પ્રાપ્તને મારે છે કે અપ્રાપ્તને મારે છે ઈત્યાદિ વિકલ્પની જેમ ઉપર સમજાવેલ સર્વે પણ આ કુતર્ક અનુભવથી અને ફળથી બાધિત છે માટે જાતિપ્રાય છે. દૂષણાભાસ રૂપ છે. ॥ ૯૧॥

ટીકા-"*जातिप्रायश्च-*" दूषणाभासप्रायश्च "*सर्वोऽयं*" कुतर्कः "*प्रतीति-फलबाधित*" *इति कृत्वा, एतदेवाह-"हस्ती व्यापादयत्युक्तौ"*-मेण्ठेन, किमिवेत्याह-"*प्राप्ताप्राप्तविकल्पवत् इति* । कश्चिन्नैयायिकश्छात्रः कुतश्चिदा-गच्छन् अवशीभूतमत्तहस्त्यारूढेन" *केनचिदुक्तः*, भो! भो! त्वरितमपसर, हस्ती व्यापादयति च । तथाऽपरिणतन्यायशास्त्र आह "रे रे *बठर!* किमेवं युक्तिबाह्यं प्रलपसि ? तथाहि-"*किमयं प्राप्तं व्यापादयति, किं वाप्राप्तमिति ? आद्यपक्षे भवत एव व्यापत्तिप्रसङ्गः, प्राप्तिभावात्, (द्वितीये च त्रिभुवनस्य, अप्राप्त्य-विशेषात्)*" एवं यावदाह-तावद्धस्तिना गृहीतः स, कथमपि मेण्ठेन मोचित इति । जातिप्रायता सर्वत्र भिन्नार्थग्रहणस्वभावसंवेदनवेदने तद्गताकरविकल्पनस्यै-वम्प्रायत्वादिति चर्चितमन्यत्र ॥९१॥

વિવેચન :- અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા ખોટા વિકલ્પને મજબૂત કરનારા એવા આ સર્વે કુતર્કો **"જાતિપ્રાય"** છે. એટલે કે દૂષણાભાસ છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં ખોટા દૂષણને **"જાતિ"** કહેવાય છે. વકતાની (વાદીની) કહેવાયેલી વાતમાં કોઈપણ દૂષણ નથી, છતાં મન ફાવે તેવા શબ્દના અર્થાન્તરો કલ્પીને તેમાં ખોટાં દૂષણ કહેવાં તેને દૂષણાભાસ-જાતિસ્થાન કહેવાય છે. આ કુતર્કો સઘળાય તેવા જ છે. કારણ કે આ જે કુતર્ક કરવામાં

આવે છે તે પ્રત્યક્ષ થતા અનુભવથી પણ બાધિત છે. એટલે કે અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. તથા તેવા કુતર્કોનું કંઇ જ ફળ નથી, માટે તેવા કુતર્કો ફળથી પણ બાધિત છે. નાહક માથાકુટ માત્ર જ છે. મનને અપવિત્ર કરવા રૂપ છે. અને દુઃખદાયી છે. જે તર્ક અનુભવથી અને હિતકારી ફળથી બાધિત હોય તે તર્ક શું કામનો? દુઃખ આપનાર જ બને, માટે સત્યાર્થીએ કુતર્ક કરવા કરતાં અનુભવને જ વધારે પ્રાધાન્ય આપવું જોઇએ. આ જ વાત સમજાવવા ગ્રંથકારશ્રી એક સુંદર ઉદાહરણ કહે છે.

કોઈ એક નગરના મુખ્ય રાજમાર્ગ ઉપર એક હાથી ગાંડો થયેલો આમ તેમ દોડી રહ્યો છે. હાથી ગાંડો થયેલ હોવાથી નિરંકુશ છે. તેથી તેના ઉપર બેઠેલા **(मेण्ठ=)** મહાવત વડે **"આ હાથી ગાંડો હોવાથી મારે છે માટે તમે ખસી જાઓ, ખસી જાઓ,"** એમ કહેતે છતે કોઇ શિષ્ય એવો તર્ક કરે કે ગાંડો એવો આ હાથી શું પ્રાપ્તને મારે છે કે અપ્રાપ્તને મારે છે? ઇત્યાદિ વિકલ્પોની જેમ આ તર્ક અનુભવબાધિત છે. તથા હિતકારી ફળથી પણ બાધિત છે. માટે દૂષણાભાસ છે. જાતિસ્થાન છે.

આ દૃષ્ટાન્ત વિસ્તારથી આ પ્રમાણે છે- ન્યાયશાસ્ત્રને ભણેલો કોઈ એક વિદ્યાર્થી કયાંકથી રાજમાર્ગ ઉપર આવતો હતો, તેની સામે તે જ રાજમાર્ગ ઉપર ગાંડો હાથી આમ તેમ દોડતો દોડતો આવતો હતો. ત્યારે **અવશીભૂત** = વશમાં નહી રહેલા-નિરંકુશ અને **મત્ત = તોફાને** ચડેલા એવા હાથી ઉપર બેઠેલા કોઇ પુરુષવડે (મહાવતવડે) તે વિદ્યાર્થીને કહેવાયું કે અરે! અરે! તું જલ્દી-જલ્દી આ રાજમાર્ગ ઉપરથી ખસી જા, ખસી જા, નહી તો ગાંડો થયેલો અને નિરંકુશ એવો આ હાથી તને મારી નાખશે. તે વખતે તેવા પ્રકારનું પરિણામ નથી પામ્યું ન્યાયશાસ્ત્ર જેને એવા અર્થાત્ ભણ્યા પણ ગણ્યા નહી એવા તે વિદ્યાર્થીએ હાથી ઉપર બેઠેલા તે મહાવતને મૂર્ખ સમજીને સામેથી પ્રશ્ન કર્યો-તર્ક કર્યો કે અરે અરે ! **બઠર**= મૂર્ખ મહાવત! તું આવા પ્રકારનું યુક્તિ વિનાનું હાથી ઉપર બેઠો બેઠો કેમ બોલે છે ? **"આ હાથી મારી નાખે છે"** આવું તારૂં બોલવું સર્વથા યુક્તિ રહિત છે. તે આ પ્રમાણે-હે મૂર્ખ મહાવત! બોલ કે આ તારો હાથી પ્રાપ્તને (હાથીને અડેલાને) મારે છે કે અપ્રાપ્તને (હાથીને ન અડેલાને) મારે છે ? બન્ને રીતે હે મૂર્ખ મહાવત! તારી વાત ખોટી છે. બન્ને વાતમાં દોષ છે. વ્યાપ્તિ ઘટતી નથી.

તે આ પ્રમાણે-આદ્યપક્ષ જો લેવામાં આવે એટલે કે આ હાથી પ્રાપ્તને (અડેલાને) મારે છે એમ જો તારો કહેવાનો આશય હોય તો તારો જ વિનાશ થવો જોઇએ. આ હાથીએ તને જ મારી નાખવો જોઇએ એવો દોષ આવે, કારણકે તારો

અને હાથીનો પ્રાપ્તિભાવ છે. તું હાથીને અડેલો છે તેથી. છતાં હાથી તને મારતો નથી માટે **"હાથી પ્રાપ્તને મારે છે"** આ વાત યુક્તિબાહ્ય છે. તેથી તું હાથી મારે છે આવું કેમ બોલે છે! હવે જો બીજો પક્ષ લેવામાં આવે એટલે કે આ હાથી અપ્રાપ્તને (ન અડેલાને) મારે છે. એમ જો તારો કહેવાનો આશય હોય તો તે હાથી ત્રણે ભુવનનો (ત્રણ ભુવનવર્તી સર્વ પદાર્થોનો) નાશક બનવો જોઈએ, કારણ કે દૂર દૂર અને અન્તરિત પદાર્થો પણ તેનાથી અપ્રાપ્ત જ છે. અપ્રાપ્તિ તો સર્વ પદાર્થોની સાથે અવિશેષ (એક સરખી) જ છે. અને સર્વ પદાર્થોનો નાશ કરતો આ હાથી દેખાતો નથી તેથી **"હાથી અપ્રાપ્તને મારે છે"** આ વાત પણ યુક્તિબાહ્ય જ છે. તેથી હે મૂર્ખ મહાવત! તું આવું કેમ બોલે છે ? આવા પ્રકારના પ્રાપ્તાપ્રાપ્તના વિકલ્પો કરીને હાથી કોઈને મારતો નથી એમ આ વિદ્યાર્થી જેટલામાં બોલી રહ્યો છે. તેટલામાં તો આ હાથી વડે તે પડકાયો. ઉપર બેઠેલા મહાવતને દયા આવી, કેમે કરીને મહાવતવડે તે વિદ્યાર્થી છોડાવાયો. વાર્તાનો સાર એ છે કે આવા વિકલ્પો ઉભા કરવા તે કુતર્ક છે. અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. હિત-કલ્યાણ કરનારા નથી.

વક્તાના કહેવાના આશયથી શબ્દના ભિન્ન જ અર્થને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળા સંવેદનાત્મક જ્ઞાનમાં સર્વ સ્થાને આવા પ્રકારની જાતિપ્રાયતા-ખોટાં દૂષણ માત્ર જ હોય છે દૂષણ હોતાં નથી, પરંતુ અર્થાન્તર કરીને દૂષણરૂપે વક્તાનું વચન કલ્પવામાં આવે છે. કારણ કે તે સંબંધી ઉઠતા, તેવા પ્રકારના આકારવાળા આ તમામ વિકલ્પો પણ આવા જ હોય છે. ઉંધો જ અર્થ પકડવો, ઉલટો જ અર્થ કરવો અને વક્તાનું વચન તોડી પાડવું, એ જ કુતર્કવાદીનું કામ છે. માટે આત્માર્થી પુરુષોએ આવા કુતર્કોથી દૂર રહેવું.

ટીકાની સંસ્કૃત પંકિતનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે. વાદીએ કહેલો જે અર્થ છે તેનાથી **भिन्नार्थग्रहण**=જુદા જ અર્થને ગ્રહણ કરવાના **स्वभाव**=સ્વભાવનું મનમાં **संवेदनवेदने**=જે સંવેદન (જ્ઞાન) થઈ રહ્યું છે. તેનો અનુભવ કરવામાં (પ્રયોગાત્મકભાવે બહાર કહેવામાં) **तद्गत**=તે પ્રતિવાદીના મનમાં રહેલા **आकार**=વાદીની વાતને મિથ્યા કરવાના- ઉડાડવાના પરિણામથી થનારા **विकल्पस्य**=વિકલ્પો (કલ્પનાઓ-મનના તરંગો) તે **एवम्प्रायत्वात्**=અસત્યદૂષણ સમાન છે. સારાંશ કે વાદીના પક્ષને કોઈપણ રીતે ખોટો કરવો છે તે પક્ષને ખોટો કરવાની ધૂનથી તેમાં દૂષણો પ્રતિવાદી શોધે છે. પરંતુ પક્ષ સાચો (યથાર્થ) હોવાથી કોઈ સાચાં દૂષણો મળતાં નથી. તેથી વાદીએ કરેલા અર્થને બદલે શબ્દનો બીજો અર્થ કલ્પીને પણ પ્રતિવાદી વ્યક્તિ વાદીના પક્ષને ખોટાં દૂષણો દ્વારા ખોટો પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. આ કલ્પાયેલાં ખોટાં દૂષણો જે છે તેને કુતર્ક-જાતિ-અથવા દૂષણાભાસ કહેવાય છે.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી કહે છે કે- આ વિષય અમે અન્યગ્રંથોમાં (.....................) ચર્ચેલો છે. ત્યાંથી જોઇ લેવા ભલામણ છે.

किञ्च-તથા વળી

स्वभावोत्तरपर्यन्त, एषोऽसावपि तत्त्वतः ।
नार्वाग्दृग्गोचरो न्यायादन्यथाऽन्येन कल्पितः ॥९२॥

ગાથાર્થ = **एषः**="સ્વભાવ જ છે અન્તે" ઉત્તર જેનો એવો આ "કુતર્ક" છે. **असावपि=આ સ્વભાવ પણ પરમાર્થથી છદ્મસ્થજીવોની દૃષ્ટિનો વિષય નથી, કારણ કે વાદી વડે કહેવાયેલા આ સ્વભાવને પણ અન્ય (કુતર્કવાદી) વડે યુક્તિના બળે અન્યથા કલ્પાયો છે. ॥ ૯૨ ॥**

ટીકા -"*स्वभावोत्तरपर्यन्त एष*" कुतर्कः, अत्र च वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यमिति वचनात्, एवमग्निर्दहत्यापः क्लेदयन्तीति स्वभाव एषामिति । "*असावपि*" स्वभावः "*तत्त्वतः*"-परमार्थेन "*नार्वाग्दृग्गोचरो,*" न छद्मस्थविषयः "*न्यायात्*" न्यायेन परप्रसिद्धेन, किम्भूतः सन्नित्याह-"*अन्यथा*" प्रकारान्तरेण, "*अन्येन*"-प्रतिवादिना, "*कल्पितः*" सन्निति । तथाहि-

ટીકાનુવાદ :- સમન્વયાત્મક દૃષ્ટિથી આગમશાસ્ત્રોના આધારે પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ બને તે રીતે સુતર્કો કરવાનો જૈનશાસ્ત્રોમાં અલ્પ પણ નિષેધ નથી, કારણ કે તે સુતર્ક-કાળે પ્રશ્ન કરનારની દૃષ્ટિ પ્રશ્ન ઉપર કે તર્ક ઉપર આગ્રહવાળી હોતી નથી, પરંતુ તર્કના મળતા પ્રત્યુત્તરને સાંભળવામાં અને તેના દ્વારા નિર્મળ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માત્ર કરવાનો જ **પ્રબળ આશયવિશેષ** હોય છે. પોતાના પ્રશ્ન અને તર્ક કરતાં વક્તા તરફથી મળતા પ્રત્યુત્તરમાં અતિશય બહુમાન અને સદ્ભાવ હોય છે. આવા સુતર્કો કરવાનો શાસ્ત્રોમાં અલ્પ પણ નિષેધ નથી. પરંતુ કુતર્કનો નિષેધ છે. કારણકે કુતર્ક-કાળે કુતર્કમાં જ વિશેષ આગ્રહ હોવાથી વક્તા તરફથી મળતા પ્રત્યુત્તરમાં ધ્યાનવિશેષ કે બહુમાન વિશેષ હોતું નથી. પરંતુ પ્રત્યુત્તર સાંભળતી વખતે પણ મિથ્યાત્વમોહના ઉદયની તીવ્રતાના કારણે પ્રત્યુત્તરને પૂર્ણ બહુમાનથી સ્વીકારવાને બદલે પ્રત્યુત્તરને તોડવાની જ મથામણ (ઘાટ ઘડવાની પેરવાઇ) મનમાં ચાલતી હોય છે. મનમાં ઉઠતા આ વિકલ્પો જ પ્રત્યુત્તર પ્રત્યે રુચિ થવા દેતા નથી અને પ્રત્યુત્તરના પરિહાર માટે જ મનમાં તૈયારી કરતા હોય છે **કુતર્કનો આવો સ્વભાવ છે.**

વાદી કોઇપણ પક્ષ રજુ કરે ત્યારે પોતાના ઇષ્ટ સાધ્યને સાધવા તર્ક અને

ઉદાહરણ જ આપે, અને પ્રતિવાદી તેમના સાધ્યને તોડવા માટે પણ તર્ક અને ઉદાહરણ જ આપે. ફરીથી વાદી તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે અન્ય તર્ક અને ઉદાહરણ જ આપે. આમ પરંપરા ચાલે. એટલે છદ્મસ્થ જીવોને આ બન્નેના તર્કમાં કયો સુતર્ક છે? અને કયો કુતર્ક છે? તે કેવી રીતે સમજાય? આ બન્નેના વિવાદમાં અન્તે તો વસ્તુનો આવો સ્વભાવ જ છે એમ જ ઉત્તર આપવામાં આવે. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે **''अत्र च वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यमिति वचनात्''**= જ્યારે ઘણા કુતર્કો જ સામે આવતા હોય ત્યારે આ બાબતમાં **''વસ્તુનો સ્વભાવ જ આવો છે''** એમ સ્વભાવ વડે જ ઉત્તર કહેવો. કારણ કે તેના વિના કુતર્કોની સામે બીજો કોઇ ઉત્તર ઉપયોગી થતો નથી. અને **સ્વભાવ** એ પ્રશ્નને યોગ્ય રહેતો નથી. જેથી ત્યાં જ વાદ સમાપ્ત થાય છે.

एवमग्निर्दहत्यापः क्लेदयन्तीति=આ પ્રમાણે સ્વભાવ જ ઉત્તરરૂપે જ્યાં અપાય છે. ત્યાં ઉદાહરણરૂપે ''અગ્નિ બાળે છે અને પાણી ભીંજવે છે'' એમ કહી શકાય છે. અગ્નિ અને પાણીનો અનુક્રમે દાહ આપવાનો અને ભીંજવવાનો સ્વભાવ જ છે. દાહ અને ભીંજવવાનું કાર્ય કરવામાં બન્ને દ્રવ્યોમાં **સ્વભાવ જ કારણ** છે. આવો ઉત્તર અપાય તો પછી કંઇ પૂછવાનું રહેતું નથી. સારાંશ એ છે કે કોઇપણ વસ્તુની સિદ્ધિ શકય હોય ત્યાં સુધી સુયોગ્ય તર્ક અને ઉચિત ઉદાહરણથી કરાય છે. પરંતુ પ્રતિવાદીના કુતર્કો જ જ્યારે સામે આવે છે ત્યારે અન્તે દ્રવ્યનો આવો સ્વભાવ જ છે એવો જ ઉત્તર અપાય છે. અગ્નિ અને પાણીમાં અનુક્રમે જેમ દાહનો અને ભીંજવવાનો સ્વભાવ છે. તેમ તે તે દ્રવ્યોમાં તે તે કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે. એમ કહેવાથી અને ઉત્તરરૂપે આપેલો સ્વભાવ એ પ્રશ્નને માટે અયોગ્ય હોવાથી સામે આવતા કુતર્કો પૂર્ણ થાય છે. અને વાત સમાપ્ત થાય છે.

કુતર્કોની સામે વાદી દ્વારા **''વસ્તુનો તેવો સ્વભાવ જ છે''** એમ ઉત્તર આપીને જો કે વાર્તાલાપ સમાપ્ત કરાય છે. પરંતુ તે તે દ્રવ્યોમાં તે તે કહેલો સ્વભાવ પણ પરમાર્થથી તે દ્રવ્યોમાં છે? કે નહીં? એ છદ્મસ્થનો (અર્વાગ્દૃષ્ટિવાળાનો) વિષય નથી. કારણ કે પરદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ એવી ન્યાયની નીતિ-રીતિ મુજબ દ્રવ્યમાં તે આ સ્વભાવ છે કે નહીં ? તે જાણી શકાતું નથી.

किम्भूतः सन्नित्याह=વાદી વડે કહેવાયેલો દ્રવ્યગત તે તે સ્વભાવ જો છદ્મસ્થ વડે જાણી શકાતો જ હોત તો પ્રતિવાદી વડે તે સ્વભાવ અન્યથા કલ્પી શકાત નહીં. પરંતુ **अन्येन प्रतिवादिना**=અન્ય એવા પ્રતિવાદી વડે તે જ વિવક્ષિત દ્રવ્યમાં (વાદી વડે જે સ્વભાવ કહેવાયો છે) તે જ સ્વભાવ **अन्यथा-प्रकारान्तरेण**=જુદી રીતે (વાદી

કહે છે તેનાથી વિપરીતપણે) **કલ્પિતઃ સન્નિતિ**=કલ્પાયો છતો તે સ્વભાવ તેમજ છે એમ છદ્મસ્થવડે પરમાર્થથી ન્યાયયુક્ત રીતિથી જાણી શકાતું નથી કહેવાનો આશય એ છે કે કુતર્કો એ વસ્તુતત્ત્વ સિદ્ધ થવા દેતા જ નથી, તેથી તેની સામે **"સ્વભાવ"** ઉત્તર આપી પ્રતિવાદીને શાન્ત કરવામાં આવે છે પરંતુ વાદી વડે કહેવાયેલો તે સ્વભાવ છદ્મસ્થથી જાણી શકાતો નથી. આ દ્રવ્ય આવા જ સ્વભાવવાળું છે એમ નિર્ણયાત્મકભાવે કહી શકાતું નથી. જો સાચું જ હોત અને જાણી જ શકાતું હોત તો પ્રતિવાદીવડે તે દ્રવ્યમાં તે જ સ્વભાવ અન્યથા પણ કલ્પાય છે. અને તે સિદ્ધ કરાય છે. તે સિદ્ધ ન થઇ શકવું જોઇએ. પરંતુ તેનાથી વિપરીત સ્વભાવ પ્રતિવાદી સિદ્ધ કરે છે એટલે **સ્વભાવ** ઉત્તર પણ બધે કામ આવતો નથી તેનાથી અતત્ત્વપણ સિદ્ધ થઇ જાય છે. તે ઉદાહરણથી સમજાવે છે.

तथाहि-अथ वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यमिति सर्वत्रैव तथा तत्तत्सिद्धौ वक्तुं पार्यते । कथम्, येन तदर्थकरणस्वभावस्तेन तां करोति, न पुनः क्षणिकतया, तस्याः सर्वभावेष्वेवाभ्युपगमात्, यतः कुतश्चित्तदर्थक्रियाभावप्रसङ्गात्, तन्नि-बन्धनाविशेषात् इति । एवमग्निः क्लेदयत्यप्सन्निधौ, तथाऽऽपो दहन्त्यग्नि-सन्निधौ तथास्वभावत्वादेव ।

स्वभाववैचित्र्यान्नात्रापि लोकबाधामन्तरेणापरो वा स्वभावो दृष्टान्तमात्रस्य सर्वत्र सुलभत्वात् । तदेवमसमञ्जसकारी कुतर्क इत्यैदम्पर्यम् ॥९२॥

ન્યાય, વૈશેષિક અને સાંખ્ય દર્શનકારો સર્વે પદાર્થોને સામાન્યથી નિત્ય માને છે. નિત્ય હોય તો દીર્ઘકાળ રહે અને દીર્ઘકાળ રહે તો અર્થક્રિયા થઇ શકે. જેમ કે માટીમાંથી ઘટ, તન્તુમાંથી પટ અને બીજમાંથી અંકુરાદિ થવા રૂપ અર્થક્રિયા તો થઇ શકે છે કે જો માટી, તન્તુ અને બીજ દીર્ઘકાળસ્થાયી (નિત્ય) હોય તો.

તેની સામે ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધ એમ કહે છે. જો વસ્તુ નિત્ય જ હોય તો જે નિત્ય હોય તે અપરાવર્તનીય (સદા એક સ્વભાવવાળી) જ હોય છે. નિત્ય હોવાથી તેનું રૂપાન્તર થાય જ નહીં. તેથી માટી એ માટી જ રહેશે, ઘટ બનશે જ નહીં. તન્તુ એ તન્તુ જ રહેશે, પટ બનશે જ નહીં. એમ બીજ પણ બીજ જ રહેશે, અંકુરા કરશે જ નહીં. માટે સર્વે વસ્તુઓ નિત્ય નથી પરંતુ ક્ષણિક છે. અને જો ક્ષણિક હોય તો જ તેમાં અર્થક્રિયા સંભવે છે. નિત્યતા એ અર્થક્રિયાની બાધક છે. કારણ કે નિત્ય પદાર્થ સદા એક રૂપવાળો જ હોવાથી તેમાં કાર્ય થવા રૂપે પરિવર્તન થતું જ નથી. એટલે ક્ષણિકતા એ અર્થક્રિયાની સાધક છે. અર્થાત્ સર્વે વસ્તુઓ ક્ષણિક

હોવાથી અર્થક્રિયાયુક્ત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે બૌદ્ધ સિદ્ધ કરે છે. તેની સામે ફરીથી નૈયાયિકાદિ નિત્યવાદી લોકો તે બૌદ્ધને દોષ આપે છે કે જો વસ્તુ ક્ષણિક હોય તો તો તે વસ્તુ એક ક્ષણમાત્ર જ રહેશે બીજા ક્ષણે તે વસ્તુ પોતે જ ન રહે તો તે અર્થક્રિયા કેમ કરી શકે? અને પદાર્થોમાં અર્થક્રિયા તો થાય જ છે. માટે વસ્તુ ક્ષણિક હોય તો અર્થક્રિયા સંભવતી નથી. તેથી ક્ષણિક્તાની વાત તે બરાબર નથી. ત્યારે તેની સામે બૌદ્ધ આ રીતે બચાવ કરે છે કે-

अथ स्वभावैरुत्तरं वाच्यमिति सर्वत्रैव तथा तत्तत्सिद्धौ वक्तुं पार्यते = હવે જો **"સ્વભાવ"** દ્વારા જ ઉત્તર આપી શકાય તો સર્વસ્થાને તે તે પ્રકારનો સ્વભાવ જ તે તે ભાવની સિદ્ધિમાં કહેવાને શકય થવાય છે અર્થાત્ જે જે સિદ્ધ ન થતું હોય અને દોષો જ આવતા હોય તો ત્યાં ત્યાં સર્વસ્થાને તે તે ભાવ સિદ્ધ કરવામાં તેવો તેવો સ્વભાવ કહીને સિદ્ધ કરી શકાય છે. (દોષમાંથી છટકી શકાય છે.) **कथम्**=કેવી રીતે દોષમાંથી છટકીને વસ્તુસ્થિતિ સિદ્ધ કરાય છે? તે જણાવે છે કે-**येन तदर्थकरणस्वभावः**=બૌદ્ધ હવે એવો બચાવ કરી શકે છે કે જે કારણથી ક્ષણિક એવા પદાર્થમાં તે તે અર્થક્રિયા કરણ (કરવાનો) **સ્વભાવ** વર્ત્તે છે. **तेन तां करोति**=તેવો સ્વભાવ હોવાના કારણથી પદાર્થ તે તે અર્થક્રિયાને કરે છે. એમ અમે કહીશું **न पुनः क्षणिकतया** =પરંતુ ક્ષણિક હોવાથી અર્થક્રિયા કરે છે એમ નહીં કહીએ. જેથી ક્ષણિકવસ્તુ ક્ષણમાત્ર હોવાથી અર્થક્રિયા ઘટશે નહીં, એવો તમે આપેલો દોષ અમને લાગશે નહીં. કારણ કે અર્થક્રિયા કરવાનું કારણ અમે **વસ્તુસ્વભાવ** કહીએ છીએ. પરંતુ **ક્ષણિક્તા** કહેતા નથી. કારણ કે **तस्याः सर्वभावेष्वेवा-भ्युपगमात्**=તે **ક્ષણિક્તા** તો સર્વપદાર્થોમાં પણ અમારા વડે સ્વીકરાઈ છે. **यतः कुतश्चित्तदर्थक्रियाभावप्रसङ्गात्**=જો ક્ષણિક્તા એ અર્થક્રિયાનું કારણ માનીએ તો જે તે કોઈપણ પદાર્થમાંથી તે તે અર્થક્રિયા થવાનો પ્રસંગ આવે. માટીમાં જેવી ક્ષણિક્તા છે, તેવી જ ક્ષણિક્તા તન્તુ અને બીજમાં પણ છે. તેથી જેમ માટીમાંથી ઘટ બનવાની અર્થક્રિયા થાય છે, તેમ તન્તુ અને બીજમાંથી પણ ઘટ બનવાની અર્થક્રિયા થવા લાગશે. તથા તન્તુમાંથી પટ બનવાને બદલે માટી તન્તુ અને બીજ એમ સર્વ પદાર્થોથી પટ બનવા લાગશે તથા બીજમાંથી જ અંકુરા ફૂટવાને બદલે માટી, તન્તુ અને બીજ એમ સર્વ પદાર્થોમાંથી અંકુરા ફૂટવા લાગશે. કારણ કે **तन्निबन्धना-विशेषात्**= તે તે અર્થક્રિયા થવામાં કારણભૂત માનેલી એવી જે **ક્ષણિક્તા** છે એ તો સર્વ પદાર્થોમાં અવિશેષ જ છે. તેથી અર્થક્રિયાનું કારણ ક્ષણિક્તા નથી, પરંતુ વસ્તુગત તેવો તેવો **સ્વભાવ** જ કારણ છે. આમ બૌદ્ધ પોતાની ક્ષણિક્તાની માન્યતા

સિદ્ધ કરવા માટે અર્થક્રિયા ઘટાવવા સારુ ક્ષણિક્તાને બદલે સ્વભાવને જ કારણ તરીકે કહે છે. જો કે તે કલ્પના મિથ્યા છે તો પણ **સ્વભાવ હેતુના** બહાના નીચે એકવાર સિદ્ધ કરશે. એવી જ રીતે નૈયાયિકાદિ પણ અર્થક્રિયા સિદ્ધ કરવામાં નિત્યતાને કારણ ન સ્વીકારતાં તેવા પ્રકારનો **"વસ્તુસ્વભાવ"** જ કારણ છે. એમ કહેશે અને સ્વભાવના બહાના નીચે અર્થક્રિયા સિદ્ધ કરશે. આ પ્રમાણે સ્વભાવથી ઉત્તર આપવો એ તો ઈષ્ટસાધ્યને બદલે વિપરીત સાધ્ય પણ સિદ્ધ કરી આપે છે. જેથી પ્રતિવાદીનો કુતર્ક શાન્ત થતો નથી. બલ્કે વધે છે.

બીજું ઉદાહરણ સમજાવે છે કે- **एवमग्निः क्लेदयत्यप्सन्निधौ इत्यादि**=અગ્નિ બાળે છે અને પાણી ભીંજવે છે આ વાત જગત્પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ સ્વભાવથી જ સર્વત્ર ઉત્તર આપી શકાતો હોય તો અહીં પણ પ્રતિવાદી આવો કુતર્ક કરીને અસમંજસ સિદ્ધ કરી શકે છે કે **"અગ્નિ ભીંજવે છે. અને પાણી બાળે છે."** આ વચનમાં જે લોકબાધા આવે છે તે અટકાવવા માટે બન્નેમાં એક એક વિશેષણ મૂકે છે. અગ્નિ ત્યારે ભીંજવે છે કે જ્યારે પાણીની નિકટતા હોય ત્યારે, અને પાણી ત્યારે બાળે છે જ્યારે અગ્નિની નિકટતા હોય ત્યારે, આ બન્નેમાં ઉઠતા વિવાદો શાન્ત કરવા માટે હેતુ રૂપે **तथास्वभावत्वादेव**=તે અગ્નિમાં પાણીની નિકટતાના કાળે ભીંજવવાનો અને પાણીમાં અગ્નિની નિકટતાના કાળે દાહનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ જ હોવાથી આમ બને છે. અને **તથાસ્વભાવ** એવો જે ઉત્તર આપ્યો છે તે **"સ્વભાવ રૂપ"** હોવાથી પ્રશ્નને યોગ્ય રહેતો નથી. તેથી પ્રતિવાદી આવા કુતર્કોથી **તથાસ્વભાવ હેતુ** કહીને અસમંજસ સિદ્ધ કરી શકે છે.

स्वभाववैचित्र्यान्नात्रापि लोकबाधामन्तरेण=ઉપરની કહેલી આવી આ બાબતમાં પણ સ્વભાવની જ વિચિત્રતા માનવાથી લોકબાધા (અનુભવવિરોધ) વિના બીજો કોઈ દોષ આવતો નથી. એટલે કુતર્કોના પ્રભાવથી અસંમજસ (ગમે તેમ કરીને આડી અવળી) રીતે સ્વભાવના બહાના નીચે લોકો વસ્તુને સિદ્ધ કરશે અને લોકબાધાનો જે દોષ આવે છે. તે રોકવા પાણીની નિકટતા અને અગ્નિની નિકટતા એવાં વિશેષણો મૂકી દેશે. જેથી મન ફાવે તેમ વસ્તુ સિદ્ધ કરી શકે, પછી તેને કોણ રોકી શકે? **अपरो वा स्वभावो दृष्टान्तमात्रस्य सर्वत्र सुलभत्वात्**=અથવા અગ્નિકાળે અગ્નિમાં દાહકસ્વભાવ છે અને પાણીની નિકટતાના કાળે તે જ અગ્નિમાં અપર (બીજો-જુદો) જ ભીંજવવાનો સ્વભાવ આવે છે. તેવી જ રીતે પાણીમાં ભીંજવવાનો સ્વભાવ છે. પરંતુ અગ્નિની નિકટતાના કાળે અપર જ (દાહક્તાનો) સ્વભાવ આવે છે. એમ પણ કુતર્કવાદી માની શકે છે અને તે સિદ્ધ કરવા માટે દૃષ્ટાન્તો પણ મળી શકે છે કારણ કે પોતાને અનુકુળ

દૃષ્ટાન્તો મળવાં એ સર્વઠેકાણે સુલભ છે. જેમ કે દૂધ દ્રવ્યમાં બુદ્ધિની વર્ધકતાનો સ્વભાવ છે. પરંતુ ખાટા દ્રવ્યના સંયોગે દહીં રૂપે રૂપાન્તર થયેલા તે જ દ્રવ્યમાં બુદ્ધિની નાશકતાનો અપર સ્વભાવ જોવાય જ છે. આવાં દૃષ્ટાન્તો આપીને અગ્નિમાં ભીંજવવાનો અને પાણીમાં દાહકતાનો સ્વભાવ કુતર્કવાદી સિદ્ધ કરશે જ. માટે આ કુતર્ક અસમંજસકારી છે. તત્ત્વના પરમાર્થ સ્વરૂપને સમજવા-સમજાવવામાં બાધાકારી જ છે. તેથી અર્વાગ્દૃષ્ટિવાળા જીવોને અગોચર એવો સ્વભાવ હેતુ છેવટે ઉત્તર રૂપે જે અપાય છે તે કુતર્ક છે. સર્વસ્થાને પરમાર્થથી સ્વભાવહેતુ કામ આવતો નથી. કારણકે વાદીની જેમ પ્રતિવાદી પણ તે જ સ્વભાવને અન્ય સ્વભાવાન્તર રૂપે (બીજા સ્વભાવ રૂપે) કલ્પીને આવા કુતર્કો દ્વારા વાદીની વાતનું ખંડન કરીને એકવાર શ્રોતાવર્ગમાં અસમંજસતા (દ્વિધા) પેદા કરે છે. જેથી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી પણ શ્રોતાવર્ગ મુંઝવણમાં મૂકાય છે. માટે મુક્તિવાદી મહાત્માઓને આવા કુતર્ક વડે સર્યું.

પ્રશ્ન :- અગ્નિ બાળે જ છે. અને પાણી ભીંજવે જ છે આ વાત લોકમાત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેને બદલે તે બન્નેમાં ઉલટા સ્વભાવો કેવી રીતે સમજાય?

ઉત્તર :- જો કે અગ્નિ બાળે છે. તો પણ પાણીની નિકટતાથી ભીંજવે પણ છે. કારણ કે જ્યારે ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાય છે. ત્યારે શરીર ઉપર નખાતા પાણીની સાથે અગ્નિકણ પણ શરીર ઉપર પડે જ છે, તેથી તે અગ્નિકણ પણ શરીરને ભીંજવે જ છે. તેવી જ રીતે પાણી જેમ ભીંજવી શકે છે. તેવી જ રીતે તે જ પાણી અગ્નિની નિકટતાથી બાળે પણ છે જ. શરીર ઉપર જ્યારે ગરમ પાણીથી સ્નાન કરાય છે ત્યારે તે જ પાણી જેમ શરીરને ભીંજવે છે, તેમ ગરમ હોવાથી દાહ પણ કરે જ છે. આ પ્રમાણે જે દ્રવ્યમાં જે સ્વભાવ છે તે જ દ્રવ્યમાં વિપરીત સ્વભાવ પણ કુતર્કથી પ્રતિવાદી સિદ્ધ કરે છે. માટે **"સ્વભાવ"** હેતુ જેમ વાદી કહી શકે છે. તેમ પ્રતિવાદી પણ કહી શકે છે, તેથી સાચું જ્ઞાન થતું નથી, અર્થાત્ તેનાથી લોકો જ્ઞાન પામતા નથી. પરંતુ સંદેહમાં જ પડે છે. કુતર્કવાદીની દૃષ્ટિ હંમેશાં એવી હોય છે. કે મારી માન્યતા સિદ્ધ થાય, અથવા ભલે સિદ્ધ ન થાય પરંતુ વાદીની વાત સિદ્ધ ન થવી જોઈએ, આવો સ્વભાવ હોય છે. આવા પ્રકારના અસમંજસકારી વિતંડાવાદ રૂપી આ કુતર્કો છે. શુષ્ક તર્કવાદ સ્વરૂપ હોવાથી વાદ-વિવાદમાં જ સમય જાય છે. ઉપકાર કરે તેવું કંઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. વાસ્તવિકપણે તો અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન **આગમથી જ** ગમ્ય છે. માટે પ્રધાનતાએ આગમનું જ શરણ સ્વીકારવું, કુતર્કોથી દૂર રહેવું, એવો ઐદંપર્યાર્થ(સાર) છે. ॥ ૯૨॥

अमुमेवार्थं विशेषेणाभिधातुमाह—

ઉપરોક્ત અર્થને જ વિશેષથી સમજાવતાં કહે છે કે-

अतोऽग्निः क्लेदयत्यम्बुसन्निधौ दहतीति च ।
अम्ब्वग्निसन्निधौ तत्स्वाभाव्यादित्युदिते तयोः ॥९३॥
कोशपानादृते ज्ञानोपायो नास्त्यत्र युक्तितः ।
विप्रकृष्टोऽप्ययस्कान्तः स्वार्थकृद् दृश्यते यतः ॥९४॥

ગાથાર્થ =આ કારણથી (એટલે વસ્તુગત સ્વભાવ છદ્મસ્થ વડે અગોચર હોવાથી) અગ્નિ પણ જલની નિકટતામાં ભીંજવે છે. અને જલપણ અગ્નિની નિકટતામાં દાહક બને છે. કારણ કે તે બન્ને દ્રવ્યોનો તેવો તેવો સ્વભાવ હોવાથી એમ પ્રતિવાદી વડે કહેવાયે છતે. ॥ ૯૩ ॥

આ બાબતમાં ''સોગન'' આપવા વિના યુક્તિપૂર્વકની જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. કારણ કે દૂર એવો પણ લોહચુંબક પોતાનું કાર્ય કરનારો દેખાય જ છે. ॥ ૯૪ ॥

ટીકા-यतो नार्वाग्दृग्गोचरोऽधिकृतस्वभावः, *''अतोऽस्मात्कारणान्* *''अग्निः क्लेदयति,''* अध्यक्षविरोधपरिहारायाह *''अम्बुसन्निधौ''* इति, *''दहति''* चाम्बु । न प्रतीतिबाधेत्याह (अग्नि*सन्निधौ इति।) ''तत्स्वाभाव्यात्तयोः''* अग्न्यम्बुनोरिति *''उदिते''* सत्यपि परवादिना-किमित्याह-

***''कोशपानादृते''*-कोशपानं विना, *''ज्ञानोपायो नास्त्यत्र-''* स्वभावव्यति-करे, *''युक्तितः'' शुष्कतर्कयुक्त्या, कश्चिदपरो दृष्टान्तोऽप्यस्यार्थस्य उपोद्बलको विद्यते न वेत्याह ''विप्रकृष्टोऽप्ययस्कान्तः''*-लोहाकर्ष-उपलविशेषः, *''स्वार्थकृत्''*-लोहाकर्षादिस्वकार्यकरणशीलः *''दृश्यते यतः,''* लोके स हि विप्रकृष्ट एव, न सन्निकृष्टः, लोहमेव न ताम्रादि, आकर्षत्येव न कर्तयति, तदित्थमस्येवाग्न्यादीनां तथास्वभावकल्पनं केन बाध्यते ! न केनचिदिति भावनीयम् ॥ ९३-९४॥**

વિવેચન :-"અગ્નિ બાળે છે અને પાણી ભીંજવે છે." આ વાત આબાલ-ગોપાલ સુપ્રસિદ્ધ છે. એટલે વાદી વડે કહેવાયેલો અને તેમાં રહેલો એવો અનુક્રમે દાહક અને ક્લેદક એવો અધિકૃત (પ્રસ્તુત) સ્વભાવ અર્વાગ્દૃષ્ટિવાળા જીવો (છદ્મસ્થ જીવો)

વડે પ્રત્યક્ષ ગોચર નથી. **યતઃ**=કારણ કે આ દાહક અને ક્લેદક એવા તદ્ગત અધિકૃત સ્વભાવો અતીન્દ્રિય હોવાથી છદ્મસ્થ વડે અગોચર હોવાના કારણે જ કોઇ પ્રતિવાદી તેનાથી વિરુદ્ધ પોતાને મન ફાવતો વિકલ્પ કરીને તે સર્વલોકપ્રસિદ્ધ વાતની સામે આવો કુતર્ક કરે છે કે **"અગ્નિ ભીંજવે (પણ) છે"** જ્યારે પ્રતિવાદી કુતર્ક કરીને આવું બોલે છે ત્યારે લોકો તુરત જ તેનો સખત વિરોધ કરે છે કે અગ્નિ તો બાળે જ છે. કદાપિ ભીંજવે જ નહીં. ભીંજવવાપણું તેમાં માનવું એ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ વાત છે. ત્યારે તુરત જ તે પ્રતિવાદી આવા પ્રકારના **अध्यक्षविरोधपरिहारायाह**=પ્રત્યક્ષના વિરોધના પરિહાર માટે પોતાના કપોલકલ્પિત વિકલ્પના અનુસારે ઉઠેલા કુતર્કથી બોલી ઉઠે છે કે **''अम्बुसन्निधौ''**=પાણીની નિકટતા હોય ત્યારે, એટલે આ સાંભળીને એકવાર લોકો ઠરી જાય છે. દબાઇ જાય છે. તેવી જ રીતે પાણી ભીંજવે છે. આ વાત લોક પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં જ્યારે પ્રતિવાદી **''दहति चाम्बु''**=પાણી બાળે છે, એમ કુતર્ક કરીને બોલે છે. ત્યારે પ્રથમ તો જન-સમૂહ તેનો ઘણો જ વિરોધ કરે છે. પરંતુ તેનો ઉત્તર આપતાં પ્રતિવાદી કહે છે કે મારી કહેલી વાતમાં **''न प्रतीतिबाधा''**=કોઇપણ પ્રકારની પ્રતીતિમાં (અનુભવમાં) બાધા આવતી નથી, વિરોધ આવતો નથી. કારણકે **''अग्निसन्निधौ''**=પાણી બાળે છે એમ હું જે કહું છું તે અગ્નિની નિકટતા હોય ત્યારે, એટલે લોકવિરોધ એકવાર શાન્ત થઇ જાય છે. **तयोः**=તે અગ્નિ અને પાણીનો **तत्स्वाभाव्यात्**=તેવો તેવો સ્વભાવ હોવાથી લોકપ્રસિદ્ધ અર્થથી વિરુદ્ધ વાત અગ્નિ ભીંજવે પણ છે અને પાણી બાળે પણ છે, તે મનફાવતા વિકલ્પો કરીને કુતર્કોના બળે પ્રતિવાદી વડે આવા પ્રકારનું કહેવાયે છતે શું થાય છે ? તે ૯૪મી ગાથામાં જણાવે છે કે-

अत्र-स्वभावव्यतिकरे=અગ્નિ અને પાણીમાં આવા જે સ્વભાવો છે. તેમાં વાદી દ્વારા કહેવાયેલા અનુક્રમે દાહક અને ક્લેદક સ્વભાવો તે બેમાં છે કે પ્રતિવાદી દ્વારા કુતર્ક વડે કહેવાયેલા ઉપરોક્તથી વિરુદ્ધ અનુક્રમે ક્લેદક અને દાહક સ્વભાવ તે બેમાં છે? તેવા પ્રકારની સ્વભાવવાદની આ ચર્ચામાં **युक्तितः**=આવા પ્રકારની મનગમતી ગોઠવેલી શુષ્ક તર્કવાદવાળી યુક્તિઓ માત્રથી **कोशपानादृते**=કોશપાન વિના એટલે માતા-પિતા-પ્રભુ કે ધર્મના સોગન આપીને દબાણથી મનાવવાની પ્રક્રિયા વિના **ज्ञानोपायो नास्ति**=યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનનો આ કોઇ ઉપાય નથી, આવી વાગ્જાળ માત્રથી કદાચ લોકવિરોધ શાન્ત કરી શકાય છે. સ્વભાવ ઇન્દ્રિયગોચર ન હોવાથી મન માનતું ન હોય તો પણ શુષ્કતર્કથી એકવાર લોક શાન્ત થઇ જાય છે. પરંતુ વસ્તુતત્ત્વના પરમાર્થને જાણવાનો તે ઉપાય નથી. આ રીતે **"સ્વભાવ એ જ છે ઉત્તર અન્તે જેને"** તેને કુતર્ક કહેવાય છે. એ વાત ઉપરોક્ત અગ્નિ અને પાણીના ઉદાહરણથી સમજાવી.

આ બાબતમાં કોઇક પ્રશ્ન કરે છે કે સ્વભાવ જ કાર્ય કરનાર છે. આવા કુતર્કના વિષયને સમજાવનારૂં બીજુ કોઇ દૃષ્ટાન્ત શું છે કે નહીં? તો તે વિષયમાં બીજું દૃષ્ટાન્ત પણ ગ્રંથકારશ્રી આપે છે કે દૂર રહેલો એવો પણ લોહચુંબક (અયસ્કાન્ત એટલે લોઢાને ખેંચનાર પત્થર વિશેષ) પોતાના કાર્યને કરનારો (લોઢાને ખેંચવા આદિ રૂપ પોતાના કાર્યને કરવાના સ્વભાવવાળો) જે દેખાય છે. તે પણ સ્વભાવની સિદ્ધિનું અન્ય ઉદાહરણ જ છે. કારણ કે -

स=તે લોહચુંબક **विप्रकृष्ट एव**=દૂર હોય તો જ લોહને ખેંચે છે. નજીકમાં હોય તો નહીં એમાં પણ **સ્વભાવ જ કારણ છે.** તથા **लोहमेव न ताम्रादि**=લોહને જ ખેંચે છે પરંતુ તાંબુ આદિ અન્ય ધાતુઓને તે ખેંચતું નથી તેમાં પણ **સ્વભાવ જ કારણ છે.** તથા **आकर्षत्येव न कर्तयति** =લોહને ખેંચે છે પરંતુ લોહને કાપી શકતું નથી. તેમાં પણ **સ્વભાવ જ** કારણ છે. **तदित्थमस्य इव** =તેથી જેમ આ લોહચુંબકનો આવી રીતે સર્વત્ર સ્વભાવ જ કારણ જણાય છે. તેની જેમ **अग्न्यादीनां तथा स्वभावकल्पनं केन बाध्यते ?** અગ્નિ અને આદિ શબ્દથી પાણી આદિ દ્રવ્યોમાં પણ તેવા તેવા પ્રકારનો મૂલ રીતે અનુક્રમે દાહક અને ક્લેદક, પરંતુ જલ અને અગ્નિની સમીપતામાં તેનાથી વિપરીત અર્થાત્ અનુક્રમે ક્લેદક તથા દાહક સ્વભાવોની કલ્પના કોઇ વાદી તથા પ્રતિવાદી દ્વારા કરાય તો તે કલ્પનાઓ કોના વડે રોકી શકાય છે? અર્થાત્ કોઇ વડે રોકી શકાતી નથી. એમ અહીં સમજવું. જ્યારે હૈયામાં મિથ્યાત્વના ઉદયની તીવ્રતા હોય અને તેના કારણે દૃષ્ટિ અવળી હોય ત્યારે પોતાની માનેલી વાતને યેન કેન પ્રકારેણ સિદ્ધ કરવા મનમાં આવા-આવા અનેક શાબ્દિક અને આર્થિક વિકલ્પો ઉઠે છે. આમ માનીએ તો શું વાંધો? આમ માનીએ તેમાં શું ફરક થઇ જાય છે? ઈત્યાદિ રીતે મનફાવતા વિકલ્પો થાય છે અને તેને સિદ્ધ કરવા આવા આવા કુતર્કોનો સહયોગ પણ મળી જાય છે. પૃથ્વી ઉપર દૃષ્ટાન્તોની કંઇ ઉણપ છે જ નહીં. મનની કલ્પના પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત જોડાવામાં આવે છે. તેથી પૃથ્વી ઉપર દૃષ્ટાન્ત પણ સુલભ થઇ જાય છે. દૃષ્ટાન્ત મળતાં કુતર્ક પોતાનો વિજય માની ઉન્માદમાં આવે છે. આ રીતે આ કુતર્ક આ જીવનું અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. આ જ વાત ગ્રંથકારશ્રી ૯૫મી ગાથામાં જણાવે છે. ॥ ૯૩-૯૪ ॥

उपसंहरन्नाह=હવે આ વાતનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે-

दृष्टान्तमात्रं सर्वत्र, यदेवं सुलभं क्षितौ ।
एतत्प्रधानस्तत्केन, स्वनीत्यापोद्यते ह्ययम् ॥९५॥

ગાથાર્થ = જે કારણથી આ પૃથ્વી ઉપર સર્વ સ્થાને (ખંડનમાં કે મંડનમાં) આ રીતે દૃષ્ટાન્ત માત્રની પ્રાપ્તિ બહુ સુલભ છે. તેથી આ દૃષ્ટાન્તની ''પ્રધાનતાવાળો'' એવો આ કુતર્ક પોતાના ન્યાયથી કોના વડે રોકી શકાય? ॥ ૯૫ ॥

ટીકા -''*दृष्टान्तमात्रं*''-साध्ये वस्तुनि लोकप्रतीतिबाधितं ''*सर्वत्रा*'विशेषेण ''*यदेवं*''-उक्तनीत्या ''*सुलभं क्षितौ*''-पृथिव्याम् । ''*एतत्प्रधानोऽयं*''-कुतर्कः, ''*केनापोद्यते*''-बाध्यते, न केनचित्, ''*स्वनीतिविरोधादित्यर्थः*'' ॥९५॥

વિવેચન :- વાદી અથવા પ્રતિવાદીને પોતાના હૃદયગત વિચારોને અનુસારે જે વસ્તુ જેમ સાધવી હોય તેને તેવું દૃષ્ટાન્તમાત્ર આ પૃથ્વી ઉપર પૂર્વે કહેલી રીતિનીતિ મુજબ સર્વસ્થાને સામાન્યપણે સુલભ છે. પછી ભલે તે લોક અને અનુભવથી વિરુદ્ધ હોય, પણ એકવાર પોતાના કદાગ્રહને પોષનારાં અને કુતર્કને સિદ્ધ કરે એવાં દૃષ્ટાન્તોનો આ સંસારમાં કોઇ તોટો નથી. અર્થાત્ મનઃકલ્પિત અર્થને સાધે એવાં દૃષ્ટાન્તો આ સંસારમાં અવશ્ય મળી આવે જ છે. અને આ જીવ શોધી પણ લાવે જ છે. તેનાં થોડાક ઉદાહરણો ઉપર આપ્યાં જ છે અને હજુ ૯૬મી ગાથામાં પણ આવાં કુતર્કસાધક ઉદાહરણ ગ્રંથકાર આપે જ છે. તેથી આવા દૃષ્ટાન્તમાત્રની પ્રધાનતાવાળો, તેના ઉપર જ મહાન્ આધાર રાખનારો આ કુતર્ક કોના વડે જીતાય? અર્થાત્ કોઇ વડે ન જીતી શકાય તેવો આ કુતર્ક હોય છે. કારણ કે આ કુતર્કથી સિદ્ધ થતી વાત ભલે લોકદૃષ્ટિએ સર્વથા વિરુદ્ધ હોય, તથા પ્રત્યક્ષ જણાતા અનુભવથી (પ્રતીતિથી) પણ ભલે વિરુદ્ધ હોય તો પણ તાર્કિક રીતે રજુ કરાતી અને તેને સાધક દૃષ્ટાન્ત આપનારી પ્રતિવાદીની વાતને ગમે તેવો તર્કશિરોમણિ એવો વિદ્વાન્ વાદી પણ કેમ ઠુકરાવી શકે? કારણ કે વિદ્વાન એવા વાદીને પણ પોતાની માનેલી વાત (સુયોગ્ય એવા) તર્કથી અને દૃષ્ટાન્તથી જ સાધવાની હોય છે. એવી જ રીતે આ પ્રતિવાદીએ પણ તર્ક અને દૃષ્ટાન્તનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. તેથી તેની સિદ્ધ થતી વાતને જો વાદી અસ્વીકાર્ય કરે તો તે જ રીતે પોતાની સાધ્ય-સાધવાની નીતિ-રીતિ પણ તેવી જ છે. તેની સાથે પણ વિરોધ આવે. તેથી આંખ સામે વિરોધ દેખાવા છતાં ચૂપ થયે જ છુટકો.

કારણ કે વાદી હોય કે પ્રતિવાદી હોય, સુયોગ્ય તર્ક તથા સુયોગ્ય ઉદાહરણ આપનાર હોય કે કુતર્ક અને અનુચિત ઉદાહરણ આપનાર હોય, પરંતુ ન્યાયશાસ્ત્રની નીતિ-રીતિ જ એવી છે કે તર્ક અને ઉદાહરણથી જ સાધ્યસિદ્ધિ થાય. વાદીને પણ સ્વસાધ્ય સાધવાની નીતિ તર્ક અને ઉદાહરણ ઉપર જ નિર્ભર છે. તેથી જો તે

પ્રતિવાદીની તર્ક અને ઉદાહરણથી સિદ્ધ થતી વાતનો વિરોધ કરે તો તે જ રીતે પોતાના સાધ્યને સાધતી વખતે ઉપયોગ કરાતા તર્ક અને ઉદાહરણવાળી નીતિનો પણ વિરોધ થવાનો પ્રસંગ આવે. માટે કેવળ તર્ક અને દૃષ્ટાન્તથી સાધ્ય સિદ્ધ થતું નથી પરંતુ લોકના અનુભવની અને આગમની પ્રમાણતા પણ માનવી જોઈએ. તેથી આવા કુતર્કોના પનારે કોઈ દિવસ પડવું નહીં. કુતર્ક એ મગજને ડોળનાર મલીનતા માત્ર જ છે. કુતર્કવાળા પ્રતિવાદીને કેવા કેવા કુત્સિત તર્કો મગજમાં સૂઝે છે? અને તેને સાધવા પ્રત્યક્ષથી સર્વથા વિરુદ્ધ કેવાં કેવાં દૃષ્ટાન્તો તે શોધી લાવે છે. તેના એક-બે નમુના ગ્રંથકારશ્રી આગળની ગાથામાં જણાવે છે. ॥ ૯૫॥

इहैव दृष्टान्तमाह= અહીં કુતર્કનાં જ બીજાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

द्विचन्द्रस्वप्नविज्ञान-निदर्शनबलोत्थितः ।
निरालम्बनतां सर्वज्ञानानां साधयन् यथा ॥९६॥

ગાથાર્થ = બે ચંદ્રનું જ્ઞાન, અને સ્વપ્ન સંબંધી જ્ઞાન, ઈત્યાદિ દૃષ્ટાન્તના બળથી ઉત્પન્ન થયેલો આ કુતર્ક સર્વ જ્ઞાન માત્રની નિરાલંબનતાને જે સાધે છે તે (કોના વડે) રોકાય? અર્થાત્ કોઈવડે રોકી શકાતો નથી. ॥ ૯૬॥

ટીકા -''*द्विचन्द्रस्वप्नविज्ञाननिदर्शनबलोत्थित*'' इति निदर्शनमुदाहरणमेतत्सामर्थ्योपजातः ''*निरालम्बता*मालम्बनशून्यतां'' ''*सर्वज्ञानानां*''-मृगतृष्णिकाजलादिगोचराणाम् अविशेषेण-सामान्येन ''*साधयन् यथा*'' केनापोद्यते ? ॥ ९६॥

વિવેચન :-શુષ્ક તર્કવાદી બૌદ્ધનું કુતર્કના વિષયમાં અર્થક્રિયાકારિત્વની બાબતમાં એક દૃષ્ટાન્ત પહેલાં જણાવ્યું છે. હવે તેનું જ બીજું દૃષ્ટાન્ત ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે. બૌદ્ધદર્શનના ચાર ભેદ છે. (૧) **સૌત્રાન્તિક,** (૨) **વૈભાષિક,** (૩) **યોગાચાર** અને (૪) **માધ્યમિક.** આ ચાર ભેદમાંથી ત્રીજા યોગાચારવાદીને જ્ઞાનવાદી પણ કહેવાય છે. તે ત્રીજા યોગાચારવાદી અર્થાત્ જ્ઞાનવાદીનું જ આ દૃષ્ટાન્ત છે. જ્ઞાનવાદીનું બીજું નામ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી પણ છે. તેમનો મત એવો છે કે આ સંસારમાં **જ્ઞાન** એ જ એક વાસ્તવિક વસ્તુ છે. પારમાર્થિક છે. સત્ય છે. જ્ઞાન વિના બીજા પ્રત્યક્ષ દેખાતા બધા જ પદાર્થો-ઘટ-પટ-પુરુષ-સ્ત્રી-ઘર-સુવર્ણ-રૂપું વગેરે પદાર્થો મિથ્યા છે. માત્ર આભાસ રૂપ છે. નજર સમક્ષ દેખાતી સર્વ વસ્તુઓ એ વસ્તુઓ જ નથી. અવાસ્તવિક છે. ભ્રમ માત્ર છે. તેમાં વસ્તુની કલ્પનામાત્ર છે. પરંતુ ઘટ-પટ જેવો પદાર્થ તે ભૂમિ ઉપર કંઈ

છે જ નહીં. ઝાંઝવાના જળમાં જળ પદાર્થ વિના જેમ જળ જ્ઞાન માત્ર થાય છે. તેમ જ્ઞેય વિના આત્મામાં પ્રગટ થતું **જ્ઞાન-માત્ર જ પારમાર્થિક વસ્તુ** છે. આવા પ્રકારનું જ્ઞાનાદ્વૈતવાદી બૌદ્ધનું માનવું છે. તેની સામે કોઇ વાદી કદાચ એવો પ્રશ્ન કરે છે કે અરે ભાઇ બૌદ્ધ! ઘટ-પટાદિ પદાર્થો આંખ સામે પ્રત્યક્ષ સર્વ લોકોને અનુભવ સિદ્ધ છે. જલાધારાદિ અર્થક્રિયા પણ કરે છે. અને તેવા તેવા તે તે પદાર્થો માન્યા વિના તેઓનું જ્ઞાન થાય જ કેવી રીતે? જ્ઞેય વિના જ્ઞાન કદાપિ ન થાય. કારણ કે આત્મામાં ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જ્ઞેયપદાર્થના આલંબનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે આ સંસારમાં જ્ઞેય હોય તો જ જ્ઞાન થતું જણાય છે. તેથી જ્ઞેય કોઇ છે જ નહીં અને જ્ઞેય વિના જ્ઞાનમાત્ર જ થાય છે. આ વાત યુક્તિસંગત કેમ કહેવાય? ત્યારે આ બૌદ્ધ કુતર્કના સહયોગથી આવો ઉત્તર આપે છે કે-

હે ભાઇ ! પદાર્થ ન હોવા છતાં પણ જ્ઞાન થઇ શકે છે. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં જ્ઞેય હોવું એ કંઇ જરૂરી નથી. જુઓ આંખના રોગીને એક ચંદ્રના સ્થાને બે ચંદ્ર દેખાય છે. હકીકતથી બે ચંદ્ર ન હોવા છતાં બે ચંદ્ર દેખાયાને ! તથા સ્વપ્નમાં માણસ જે વસ્તુ દેખે છે તે વસ્તુ ત્યાં નથી તો પણ દેખે છે ને! તથા ઝાંઝવાના જળમાં પાણી ન હોવા છતાં પાણી દેખાય છે ને! આ પ્રમાણે આ સંસારમાં જે કંઇ દેખાય છે. જણાય છે તે જ્ઞાનમાત્ર જ છે. ત્યાં તે પદાર્થ છે જ નહીં. જ્ઞેયના આલંબન વિના જ્ઞાનમાત્ર જ થાય છે. (તેને જ નિરાલંબન જ્ઞાન કહેવાય છે.) આ પ્રમાણે દ્વિચંદ્રજ્ઞાન, સ્વપ્નજ્ઞાન અને મૃગતૃષ્ણિકા-જલજ્ઞાનનાં દૃષ્ટાન્તો રજુ કરીને તેના સહયોગથી સર્વે પણ જ્ઞાન આવાં જ હોય છે અર્થાત્ નિરાલંબન જ હોય છે, એવું સિદ્ધ કરે છે કે જે પ્રત્યક્ષ-અનુભવ વિરુદ્ધ અને લોકવિરુદ્ધ છે. આવું અસમંજસ બોલતો હોવા છતાં પણ તર્ક અને દૃષ્ટાન્તના સહયોગવાળો હોવાથી તે કુતર્કવાદી કોના વડે જીતાય? અર્થાત્ કોઇનાથી ન જીતાય, જ્યારે તેનું પોતાનું મિથ્યાત્વ મંદ પડે અને કુદૃષ્ટિને બદલે સુદૃષ્ટિ થાય ત્યારે તેને પોતાને પોતાની સદ્દૃષ્ટિથી જ સમજાય કે પ્રથમ દૃષ્ટાન્તમાં આંખની અંદર રોગ છે માટે બે ચંદ્ર દેખાય છે. તેથી નિરોગીને થતું એક ચંદ્રનું જ્ઞાન કંઇ જ્ઞેય વિનાનું ન કહેવાય. એવી જ રીતે સ્વપ્નજ્ઞાન-કે ઝાંઝવાના જલનું જ્ઞાન એ ભ્રમાત્મક જ્ઞાન છે. ભ્રમાત્મક જ્ઞાન મિથ્યા હોવાથી જ્ઞેય વિના થાય, પરંતુ તેથી સર્વે યથાર્થજ્ઞાન પણ જ્ઞેય વિનાનું જ છે એમ ન કહેવાય. તથા એક ચંદ્રનું કે બે ચંદ્રનું જ્ઞાન પણ જો સંસારમાં ચંદ્ર જ ન હોત તો તેના ઉલ્લેખવાળું જ્ઞાન જ કેમ થાત? તેવી જ રીતે સ્વપ્નમાં થતું જ્ઞાન કે ઝાંઝવાના જલમાં થતું જલજ્ઞાન પણ ત્યાં તે તે પદાર્થ અને

જલ ન હોવાથી અવશ્ય ભ્રમાત્મક છે. પરંતુ સંસારમાં તે તે પદાર્થ કે જળ જો હોત જ નહીં તો તે પદાર્થના વિષયવાળું અને જળના વિષયવાળું ભ્રમાત્મક જ્ઞાન પણ કેમ થાત ? આકાશપુષ્પ કે રાસભશ્રૃંગના ભ્રમવાળું જ્ઞાન કોઈને કેમ થતું નથી ? ઈત્યાદિ **સુયોગ્ય** તર્ક ત્યારે જ બેસે અને સમજાય કે જ્યારે પોતાની **મિથ્યામતિ** મંદ થઈ હોય તો. અન્યથા આવા કુતર્કવાળા વાદીઓ વાદમાત્ર વડે કોનાથી જીતી શકાય? અર્થાત્ કોઈ વ્યક્તિથી જીતી શકાતા નથી.

સારાંશ કે દ્વિચંદ્રજ્ઞાન અને સ્વપ્નજ્ઞાનના દૃષ્ટાન્તના બળથી ઉત્પન્ન થયેલો આ કુતર્ક (અહીં નિદર્શન એટલે ઉદાહરણ, એ ઉદાહરણના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલો આ કુતર્ક) સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોની નિરાલંબનતાને (આલંબન રહિતતા-જ્ઞેય વિના જ્ઞાનમાત્ર જ છે એમ) સાધતો, સર્વે પણ જ્ઞાનો ઝાંઝવાના જલજ્ઞાનની જેમ મિથ્યાવિષયવાળાં અર્થાત્ વિષય વિનાનાં જ છે એમ અવિશેષપણે સાધતો આ વાદી ખરેખર (પોતાના મિથ્યાત્વની મંદતા વિના) કોના વડે જીતી શકાય? કોઈ વડે જીતી શકાતો નથી. માટે આવા કુતર્કોથી ઘણા જ દૂર રહેવું. કુતર્કોથી તત્ત્વની સિદ્ધિ થતી નથી. ઉલટો ભ્રમમાત્ર જ થાય છે. કદાગ્રહી અને કુતર્કી જીવો પોતાની માનેલી વાતને જેમ તેમ કરીને મારી મચડીને ખોટાં દૃષ્ટાન્તો રજુ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભદ્રિક ભાવવાળા જીવોની વચ્ચે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેવા જીવો કદાગ્રહી, કુતર્કી અને મદાંધ હોવાથી કોઈનાથી ભલે જીતી શકાતા નથી. પરંતુ તેવા કુતર્કોથી સાચું તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી. વાદવિવાદમાં સમય માત્ર જ જાય છે. અને સામાન્ય જીવો સંદેહમાં પડે છે. એ જ વાત ગ્રંથકારશ્રી પોતે હવે કહે છે. ॥ ૯૬॥

न चैवं तत्त्वसिद्धिरित्याह—આવા પ્રકારના કુતર્કોથી વાસ્તવિક=પારમાર્થિક તત્ત્વની સિદ્ધિ થતી નથી. એમ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

सर्वं सर्वत्र चाप्नोति, यदस्मादसमञ्जसम् ।
प्रतीतिबाधितं लोके, तदनेन न किञ्चन ॥ ९७॥

ગાથાર્થ = **જે કારણથી આવા કુતર્કથી સર્વ ઠેકાણે સર્વ વસ્તુ અસમંજસ (અતત્ત્વરૂપ) પણાને પામે છે અને લોકમાં પણ અનુભવની સાથે બાધા આવે છે. તે કારણથી આવા પ્રકારના આ કુતર્ક વડે કંઈ પ્રયોજન નથી. ॥ ૯૭॥**

ટીકા -''*सर्वं*''-निरवशेषं साध्यमिति प्रक्रमः, ''*सर्वत्र च*-''-सर्वत्रैव

वस्तुनि, *''प्राप्नोति यदस्मात्कुतर्कात्'' ''असमञ्जसम''तिप्रसङ्गेन, ''प्रतीति-बाधितं लोके''* तथाविधदृष्टान्तमात्रसारं, *''तदनेन न किञ्चन''* कुतर्केण॥९७॥

વિવેચન :- આવા પ્રકારના આ કુતર્કથી સાચી પારમાર્થિક કોઈપણ જાતની તત્ત્વની સિદ્ધિ થતી નથી. અહીં **सर्वं** શબ્દથી સઘળું સાધ્ય એમ પ્રસંગ ઉપરથી અર્થ કરવો. તથા **सर्वत्र** શબ્દનો ''સર્વ પ્રકારની વસ્તુમાં'' એવો અર્થ કરવો. જેથી આવા આવા કુતર્કોથી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓમાં સર્વ સાધ્ય સિદ્ધ થવાની આપત્તિ આવે તેવા પ્રકારના દૃષ્ટાન્ત માત્રનો આધાર છે જેને એવું અને સમસ્ત લોકમાં પ્રતીતિથી બાધિત (અર્થાત્ અનુભવથી સર્વથા વિરુદ્ધ) એવું અસમંજસ (અસ્તવ્યસ્ત) અતિવ્યાપ્તિ દોષવાળું ગમે તે સાધ્ય ગમે તે વસ્તુમાં સિદ્ધ થઈ જાય, જે લોકવિરુદ્ધ અને અનુભવવિરુદ્ધ હોવાથી આદરણીય નથી. જેમાં જે સ્વભાવ ન હોય તેમાં તે સ્વભાવ દૃષ્ટાન્તમાત્રના આધારે જો સિદ્ધ-કરાય તો ગમે ત્યાં ગમે તે સિદ્ધ થવાથી અતિવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. આવું જે સિદ્ધ કરવું તે અનુચિત (અયોગ્ય) સિદ્ધ કર્યું કહેવાય છે. કુતર્ક અને દૃષ્ટાન્ત માત્રના બળથી લોકમાં જેનો પ્રત્યક્ષ બાધ હોય તેવું પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે. તેથી આવા પ્રકારના અસમંજસકારી પ્રતીતિ વિરુદ્ધ એવા કુતર્ક વડે સર્યું. આવા કુતર્કો એ જ ન્યાયશાસ્ત્રમાં ૨૪ જાતિ ૨૨ નિગ્રહસ્થાન અને પાંચ હેત્વાભાસ આદિ કહેવાય છે.

કુતર્કથી ખોટી રીતે સાધ્ય સિદ્ધ કરાય છે તેનાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો.

(૧) આત્મા તો શુદ્ધ-બુદ્ધ-કંચન અને સ્ફટિક જેવો નિર્મળ છે. તે તો કંઈ કરતો જ નથી. માત્ર જ્ઞાતા-દૃષ્ટા જ છે. શરીર જ કર્મ કરે છે. તેથી આત્માને શુદ્ધ કરવા ધર્મ કરવાની જરૂર શું છે? આત્મા મલીન જ નથી. **(આ કુતર્ક છે)**

સિદ્ધ પરમાત્માનો જ આત્મા શુદ્ધ-બુદ્ધ-કંચન અને સ્ફટિક જેવો નિર્મળ છે. પણ સંસારી જીવ શુદ્ધ-બુદ્ધ નથી. સંસારી જીવ કર્મોની સાથે લોહાગ્નિની જેમ વ્યાપ્ત હોવાથી કષાયાદિનો કર્તા-ભોક્તા છે. તેથી કષાયાદિના કારણે કર્મોનો પણ કર્તા-ભોક્તા છે. શરીર એ કંઈ કર્મનું કર્તા નથી. જો શરીર કર્મનું કર્તા હોય તો મૃતકશરીરને પણ કર્મ લાગે, તેથી શરીર સાધન માત્ર છે. જીવ જ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા છે. તેથી રાગાદિવાળો હોવાથી મલીન છે. પણ શુદ્ધ-બુદ્ધ નથી. **(આ ઉત્તર છે.)**

(૨) સંયમ એટલે સર્વત્યાગ, તેનું જ નામ સર્વવિરતિ, તેથી સાધુને વસ્ત્ર-પાત્ર-આદિ ઉપધિ કેમ રાખી શકાય? અને જો રાખે તો પરિગ્રહ કહેવાય અને સાધુતા નિષ્પરિગ્રહીને જ હોય. **(આ કુતર્ક છે.)**

(મૂર્છાના ત્યાગને નિષ્પરિગ્રહતા કહેવાય છે. વસ્તુના ત્યાગને નિષ્પરિગ્રહતા કહેવાતી નથી. જો વસ્તુના ત્યાગને જ નિષ્પરિગ્રહતા કહીએ તો સાધુને આહાર અને પુસ્તકનો પણ સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જ રહ્યો, શરીરશુદ્ધિ માટે રખાતું કમંડળ અને જયણા માટે રખાતી મોરપિંછીનો પણ ત્યાગ કરવો જ રહ્યો. જો ત્યાં અનિવાર્યતા હોવાથી રાખી શકાય એમ કહો તો વાસનાને રોકવા અને આહારાદિમાં જીવહિંસાને રોકવા વસ્ત્ર-પાત્ર પણ તેટલાં જ અનિવાર્ય છે.) **(આ ઉત્તર છે.)**

(૩) તરસ્યા માણસને પાણી પાવાથી એક જીવ બચે, પરંતુ અસંખ્યની હિંસા થાય. તેથી જલદાન કરવું તે ધર્મનું કાર્ય નથી, પરંતુ પાપનું કાર્ય છે. પાણી પીને જીવેલો મનુષ્ય ભાવિમાં જે જે પાપ કરે તેમાં પણ આપણને અનુમતિનો દોષ લાગે, માટે આહાર અને જલદાન ન કરવું તે જ ઉચિત છે. **(આ કુતર્ક છે.)**

(માણસ પંચેન્દ્રિય છે, અપ્કાય એકેન્દ્રિય છે. અસંખ્ય અપ્કાયની ચેતના કરતાં એક માણસની ચેતના અસંખ્યગણી અધિક છે. તથા જલદાન કરતાં હૃદયમાં કરુણા અને જલદાન ન કરતાં કઠોરતા હોય છે, જે અનુક્રમે ભાવાહિંસા અને ભાવહિંસા રૂપ છે. જલદાનથી જીવેલા મનુષ્યો જે પાપ કરે છે. તેમાં જો અનુમતિ લાગે તો સાધુને આહારદાન કરતાં, તેમના વડે પળાયેલી સાધુતાથી તેઓ ભાવિમાં દેવલોકમાં જાય, દેવાંગનાઓ સાથે વિષયસુખ ભોગવે તેથી સાધુને કરાયેલા આહારદાનમાં પણ પાપની અનુમતિનો દોષ લાગશે. માટે જલદાન ન કરવું એવો જે તર્ક છે તે કુતર્ક માત્ર જ છે.) **(આ ઉત્તર છે.)**

(૪) મરીચિના ભવમાં ઋષભદેવ પ્રભુએ કહેલું કે આ જીવ મહાવીર થશે. માટે જે કાળે જે થવાનું હોય છે તે બધું નક્કી જ છે. ધર્મ માટે પણ પુરુષાર્થ કરવાની કંઇ જરૂર જ નથી. ક્રમબદ્ધ પર્યાયો નિયત જ છે. ક્રમસર આવવાના જ છે. **(આ કુતર્ક છે.)**

(કુતર્કવાદીનાં પત્ની કે પુત્રને એક્સીડંટ થાય તો તેનો જીવવાનો કે મરવાનો જે પર્યાય નિયત હશે તે જ થશે, તેને દવાખાને લઇ જવાની કે સારવાર કરવા-કરાવવાની શું જરૂર ? તેથી કેવલિની દૃષ્ટિએ પર્યાય જેમ નિયત છે તેમ પર્યાયનો ઉત્પાદક પુરુષાર્થ પણ અંદર છે જ, અને તે તે પુરુષાર્થ વડે જ તે તે પર્યાયની નિયતિ છે. વિના પુરુષાર્થે પર્યાયની નિયતિ પણ નથી.) **(આ ઉત્તર છે.)**

આ પ્રમાણે કુતર્કવાદી પોતાના મનફાવતા અર્થને સાધવા ઉપરછલ્લી સમાનતાથી દૃષ્ટાન્ત લઇ આવે છે. અને તે તે દૃષ્ટાન્તના આધારે અનેક જાતના કુતર્કો કરે છે. તેનાથી વાસ્તવિક તત્ત્વ પ્રાપ્તિ થતી નથી. માત્ર વાદવિવાદમાં જ સમય જાય છે. તેથી

આત્માર્થી આત્માઓએ આવા પ્રકારના કુતર્કોથી અતિશય દૂર રહેવું. તેના પનારે પડવું નહીં. ॥ ૯૭ ॥

इतश्चैतदेवमित्याह—આવા પ્રકારના કુતર્કથી આવી દુર્બુદ્ધિ થાય છે, એટલે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી પંડિત પુરુષોએ શું કરવું જોઈએ? તે સમજાવે છે.

अतीन्द्रियार्थसिद्ध्यर्थं, यथाऽऽलोचितकारिणाम् ।
प्रयासः शुष्कतर्कस्य, न चासौ गोचरः क्वचित् ॥ ९८॥

ગાથાર્થ = યથાયોગ્ય રીતે વિચાર કરીને જ કાર્ય કરનારાઓનો પ્રયાસ હંમેશાં અતીન્દ્રિય અર્થો (ના જ્ઞાન)ની સિદ્ધિ માટે જ હોય છે. અને આ (અતીન્દ્રિય અર્થ) કદાપિ શુષ્ક તર્કનો વિષય બનતો નથી. ॥ ૯૮॥

ટીકા -*''अतीन्द्रियार्थसिद्ध्यर्थम्''*-धर्मादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । *''यथाऽऽलोचितकारिणां''*-प्रेक्षावतां, *''प्रयासः''*-प्रवृत्त्युत्कर्षः, *''शुष्कतर्कस्याधिकृतस्य,'' ''न चासावतीन्द्रियोऽर्थो'' ''गोचरो'' विषयः ''क्वचिदिति''* ॥ ९८॥

વિવેચન :- જે જ્ઞાની પુરુષો છે. પૂર્વાપર વિચાર કરીને કાર્ય કરનારા છે. પોતાના અને પરના આત્માનું કલ્યાણ કેમ થાય? અને અકલ્યાણ કેમ ટળે? તે માટે તત્ત્વજ્ઞાનના પૂર્ણ અર્થી છે. તેવા પ્રેક્ષવાન્ પુરુષો ધર્માસ્તિકાયાદિ (ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાલ અને જીવ આદિ) અતીન્દ્રિય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે, તથા તેના પારમાર્થિક સાચા સ્વરૂપને જાણવા માટે સદા પ્રયત્નશીલ હોય છે. દિન-પ્રતિદિન જ્યાં જ્યાં જે જે સાધન સામગ્રી મળે તેનાથી તેવા અતીન્દ્રિય પદાર્થોની સિદ્ધિ અને તેના સ્વરૂપની જાણકારી માટે અતિશયપણે પ્રવૃત્તિનો ઉત્કર્ષ કરનારા જ હોય છે. પરંતુ આ અતીન્દ્રિય પદાર્થો અતીન્દ્રિય હોવાથી જ પૂર્વે સમજાવ્યા મુજબના શુષ્ક તર્કનો વિષય કદાપિ બનતા નથી. અતીન્દ્રિય પદાર્થો તે ઈન્દ્રિયગોચર થવાને યોગ્ય ન હોવાથી શુષ્ક તર્કોથી જાણી શકાતા નથી, પરંતુ **"આગમ"** શાસ્ત્રોથી જ જાણી શકાય છે.

દેવ-નારકી-મહાવિદેહક્ષેત્ર અને મેરુપર્વત આદિ પદાર્થો દૂર ક્ષેત્રવર્તી હોવાથી આપણી ઈન્દ્રિયોથી અગોચર છે તો પણ **"આગમવચનોથી"** જાણી શકાય છે. તેવી જ રીતે ધર્મ-અધર્મ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થો અને તે પદાર્થોનું ગતિસહાયક આદિ લક્ષણ સ્વરૂપ અને સમસ્ત લોકવ્યાપિત્વ તથા વર્ણ-ગંધાદિથી રહિતપણું ઈત્યાદિ સાચું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ શુષ્ક તર્કોથી જાણી શકાતું નથી પરંતુ સર્વદોષ રહિત, ત્રિકાલજ્ઞાની સર્વજ્ઞ પરમાત્મા કથિત એવા **"આગમવચનોથી"** જ જાણી શકાય છે. માટે ઉત્તમ આત્માઓએ

આવા શુષ્ક તર્કોને તિલાંજલિ જ આપવી જોઇએ. કારણ કે શુષ્ક તર્કો આત્માનું અહિત જ કરનારા છે. સંમોહ ઉત્પન્ન કરનારા છે. વ્યામૂઢ કરનારા છે. માટે પ્રાણઘાતક સર્પ-સિંહ અને વ્યાઘ્રાદિથી જેમ દૂર જ રહેવાય છે. તેમ ભાવપ્રાણઘાતક એવા આવા પ્રકારના કુતર્કોથી આત્મ-હિતેચ્છુ જીવોએ દૂર રહેવું એ જ કલ્યાણ-કારક છે.

“આગમવચનો”થી અતીન્દ્રિય પદાર્થો જણાય છે. જેણે પૂર્ણજ્ઞાન દ્વારા જે પદાર્થો યથાતથ્યપણે બરાબર જોયા છે, જાણ્યા છે. પ્રકાશ્યા છે. અને વાચાથી સમજાવી શકાય તેટલી રીતે સમજાવ્યા છે તેવા સર્વજ્ઞ, વીતરાગ, પૂર્ણનિર્દોષ, સુરાસુરસેવિત તીર્થંકર પરમાત્માની વાણી જ (તેમાંથી રચાયેલાં આગમ જ) અતીન્દ્રિય અર્થોને સમજાવવામાં ઉપકારી છે. આ જ વાત ગ્રંથકારશ્રી હવે પછીની ૯૯મી ગાથામાં વધારે સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. ॥ ૯૮॥

गोचरस्त्वागमस्यैव, ततस्तदुपलब्धितः ।
चन्द्रसूर्योपरागादि-संवाद्यागमदर्शनात् ॥ ९९ ॥

ગાથાર્થ = આ અતીન્દ્રિય પદાર્થો આગમનો જ વિષય છે. કારણ કે આગમથી જ તે અતીન્દ્રિય વિષયની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ચંદ્ર-સૂર્યનાં ગ્રહણ આદિ અતીન્દ્રિય અર્થોને સંવાદન કરનાર (યથાર્થપણે કહેનાર લૌકિક) આગમ (આ કાળે પણ) દેખાય જ છે. ॥ ૯૯॥

ટીકા -*“गोचरस्तु,”* गोचरः पुनः, *“आगमस्यैवातीन्द्रियोऽर्थः”* । कुत इत्याह-*“ततस्तदुपलब्धितः”*- आगमादतीन्द्रियार्थोपलब्धितः । एतदेवाह-*“चन्द्रसूर्योपरागादिसंवाद्यागमदर्शनात्”*, लौकिकोऽयमर्थ इति भावनीयम् ॥९९॥

વિવેચન :-ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, આત્મા અને કાળ ઈત્યાદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થો એ આગમમાત્રનો જ વિષય છે. કારણ કે **ततः**=તે આગમવચનોથી જ **तदुपलब्धितः**= તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

જે પુરુષ જે વિષયમાં નિષ્ણાત હોય, પૂર્ણ અનુભવી હોય, પૂર્વાપર સંકલનાયુક્ત જ્ઞાન જેણે મેળવ્યું હોય, તે જ પુરુષ તે વિષયમાં વિશ્વસનીય ગણાય છે. વગર વિચાર કરે તેની વાત માની લેવામાં જ આવે છે. જાપાન-અમેરિકા કે યુરોપ દેશમાં જઈને આવેલા નજરોનજર નિહાળીને આવેલા પુરુષો તે દેશનું જે વર્ણન કરે છે. તે વર્ણન બુદ્ધિથી કદાચ ન બેસે તેવું હોય તો પણ માની લેવામાં જ આવે છે. કોઈપણ જાતનો તર્ક ત્યાં કરવામાં આવતો નથી. જેમ કે આ દેશોમાં જોઈને

આવેલો પુરુષ કહે છે કે "તે દેશોમાં પચ્ચીસ માઇલ લાંબી એવી દરિયાના પાણીની નીચે મોટર અને ટ્રેન ચાલે તેવી સળંગ કેનાલ બનાવી છે." સામાન્યથી આ વાત બુદ્ધિમાં ઉતરે તેવી નથી. કારણ કે ઉપર દરિયાનું અપાર પાણી ઉછળ્યા જ કરતું હોય, અગાધ ઊંડાણ હોય, તેની નીચે આટલી લાંબી અને ટ્રેન-મોટર આવન-જાવન કરી શકે તેવી ચાર-ચાર લાઇનવાળી કેનાલ નદી અને સમુદ્ર નીચે બનાવવી એ મનુષ્યમાત્રથી શકય જ નથી એમ બુદ્ધિમાં થયા જ કરે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ જેણે નિહાળી છે, તેમાંથી પસાર થઇને જેણે આ કેનાલ માણી છે. તેની વાત કેમ ઠુકરાવી શકાય? અલ્પ પણ તર્ક કર્યા વિના માની જ લેવામાં આવે છે. એવી જ રીતે ત્રણે જગતના ત્રણે કાલના સર્વદ્રવ્યોના સર્વે પર્યાયો જેણે સાક્ષાત્કાર કર્યા છે. અને અસત્યભાષણનાં કારણો ભય-રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાન આદિ જેમનાં સર્વથા નષ્ટ થયાં છે તેથી જે નિયમા યથાર્થવાદી જ છે. તેવા વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્માના વચનથી જ અતીન્દ્રિય પદાર્થો જણાય છે. કારણ કે તેમણે તે પદાર્થો સાક્ષાત્ દેખ્યા છે.

તથા જે **યથાર્થ જાણે છે. અને યથાર્થ જ કહે છે તે જ આપ્ત કહેવાય છે.** તેવા આપ્તપુરુષનું વચન અને તેવા આપ્તવચનોથી થયેલો જે અર્થબોધ તેને **આગમ** પ્રમાણ કહેવાય છે.

પૂ. વાદિદેવસૂરિજી મહારાજે **"પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક"**માં કહ્યું છે કે-

आप्तवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः ॥ ४-१ ॥
उपचारादाप्तवचनं च ॥ ४-२ ॥
अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं यो जानीते ॥
यथाज्ञातं चाभिधत्ते स आप्तः ॥ ४-४ ॥

જે જે પદાર્થો ઇન્દ્રિયોથી અગોચર હોય છે તે તે પદાર્થોના જ્ઞાનમાં **"આપ્તવાણી જ ઉપકારી"** છે. તે વિષય ઉપર સુપ્રસિદ્ધ એવું એક લૌકિક ઉદાહરણ ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે કે-

ભાવિમાં આવનારું ચંદ્રગ્રહણ તથા સૂર્યગ્રહણ કોઇપણ વર્તમાન પુરુષને ઇન્દ્રિયગોચર નથી. છતાં જ્યોતિષના વિષયને કહેનારા લૌકિક આપ્ત પુરુષોના વચનરૂપ આગમથી આ કાળે પણ આ ચંદ્રગ્રહણ[1] અને સૂર્યગ્રહણ કઇ તિથિએ થશે? કયા સમયે

૧. બે પ્રકારના રાહુ હોય છે. નિત્યરાહુ અને પર્વરાહુ. તેમાંથી પર્વરાહુ ચંદ્રની નીચે આવે તે ચંદ્રગ્રહણ અને તે જ પર્વરાહુ સૂર્યની નીચે આવે તે સૂર્યગ્રહણ. શાસ્ત્રમાં તે બન્નેને અનુક્રમે ચંદ્રોપરાગ અને સૂર્યોપરાગ કહેવાય છે.

થશે? કેટલો સમય ચાલશે? અર્ધગ્રહણ થશે કે ચોથાભાગનું ગ્રહણ થશે? ઈત્યાદિ અબાધિતપણે કહેવાય જ છે. અને ભાવિમાં તે જ પ્રમાણે ગ્રહણ દેખાય પણ છે. હવે જો છદ્મસ્થ અને લૌકિક આપ્તપુરુષના શ્રુતજ્ઞાનમાત્રથી થનારું આગમવચન પણ જો આટલું બધું સત્ય હોઈ શકે છે તો સર્વદોષરહિત, વીતરાગ, ત્રિકાલજ્ઞાની, પરમાત્મા તીર્થંકરદેવનું **આગમવચન સર્વથા અબાધિત** સંપૂર્ણ સત્ય કેમ ન હોઈ શકે? માટે આગમવચનથી જ અતીન્દ્રિય પદાર્થો જણાય છે. શુષ્ક તર્કો કરવાથી નહીં. માટે આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવોએ પરમકલ્યાણકારી સર્વહિતકારક એવું સર્વજ્ઞ પરમાત્માનું **"આગમવચન"** જ શ્રદ્ધેય માનવું. તેનાથી જ અતીન્દ્રિય પદાર્થોની યથાર્થ રુચિ-જ્ઞપ્તિ કરવી. આડા-અવળા ડાફોળીયાં મારવાં નહીં. ॥ ૯૯ ॥

उपसंहरन्नाह-હવે આ વાતનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે-

एतत्प्रधानः सच्छ्राद्धः, शीलवान् योगतत्परः ।
जानात्यतीन्द्रियानर्थांस्तथा चाह महामतिः ॥ १००॥

ગાથાર્થ = આ આગમની પ્રધાનતાવાળો બોધ છે જેને એવો ઉત્તમ શ્રદ્ધાયુક્ત શીલગુણસહિત અને યોગદશામાં તત્પર એવો જે પુરુષ હોય છે તે અતીન્દ્રિય અર્થોને પણ જાણે છે. મહામતિવાળા (પતંજલી આદિ) અન્ય દર્શનકારો પણ આ પ્રમાણે જ કહે છે. ॥ ૧૦૦ ॥

ટીકા -*''एतत्प्रधानः''*-इत्यागमप्रधानः, *''सच्छ्राद्धः''*-प्राज्ञः, *''शीलवान्''* परद्रोहविरतिमान्, *''योगतत्परः''*- सदा तदभियुक्तः, एवम्भूतः सन् *''जानात्य-तीन्द्रियानर्थान्''*-धर्मादीन् । *''तथा चाह महामतिः''* पतञ्जलिः ॥ १००॥

વિવેચન :- અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણવામાં **"આગમવચન જ"** અત્યન્ત ઉપકારી છે. એમ ઉપરની ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું. તે આગમવચન જ છે પ્રધાન જેને એવો જીવ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે. કારણ કે આગમ એ **"આપ્તવચન"** છે. **"સર્વજ્ઞવચન"** છે. નિર્દોષપુરુષથી પ્રણીત વચન છે. તેથી જ પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ વચન છે. જે જીવના મનમાં આવા પ્રકારના નિર્દોષ પુરુષ પ્રણીત આગમવચનની પ્રધાનતા છે તેવો તથા સમ્યગ્ શ્રદ્ધાવાળો, શીલગુણવાળો અને યોગદશામાં તત્પર ઈત્યાદિ ગુણોવાળો જીવ જ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણી શકે છે.

सच्छ्राद्धः એટલે કે **सत् +श्राद्धः** સમ્યગ્ શ્રદ્ધાવાળો એટલે કે જે વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ ભગવાન છે. તેમનું જ વચન નિર્દોષ હોય છે. તથા જે વીતરાગ સર્વજ્ઞ

હોય છે. તેમનું વચન નિર્દોષ જ હોય છે. એમ બન્ને પ્રકારની નિશ્ચિત શ્રદ્ધાયુક્ત જે પુરુષ તે **સચ્છ્રાદ્ધઃ** કહેવાય છે. કારણ કે અસત્યભાષણનાં જે જે કારણો હાસ્ય-ભય-અજ્ઞાન આદિ છે તે તે કારણો વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મામાં અંશતઃ પણ હોતાં નથી. આવી પરમ શ્રદ્ધાવાળો જે પુરુષ તે સમ્યગ્ શ્રાદ્ધ કહેવાય છે. મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમાદિ થવાથી જ આવી સમ્યગ્ શ્રદ્ધા આ જીવને પ્રગટ થાય છે. સમ્યગ્ શ્રદ્ધાના કારણે સર્વજ્ઞ પરમાત્મા પ્રત્યે અતિશય વિશ્વાસ-પ્રેમ અને હાર્દિક સદ્ભાવ તથા બહુમાન પ્રગટે છે. તેને જ **પ્રાજ્ઞ** કહેવાય છે. પ્રજ્ઞાવાળો, બુદ્ધિવાળો, સાચો પુરુષ તે જ છે. કારણ કે જે પુરુષ પોતાના કદાગ્રહથી અતીન્દ્રિય ભાવોને ઇન્દ્રિયગોચર કરવા જાય છે. અને આડા અવળા મન ફાવતા તર્કો લગાવે છે તે પુરુષ ''ખાડા ટેકરાવાળા રસ્તાને પણ ભ્રમથી રોડ રસ્તો માની દોડે છે. અને પડે છે. તથા હાડકાં ભાંગે છે'' તેની જેમ બહુ બુદ્ધિ હોય તો પણ તે વિપરીત હોવાથી બુદ્ધ વિનાનો-અપ્રાજ્ઞ જ કહેવાય છે. તેથી જ ગ્રંથકારે અતીન્દ્રિય પદાર્થોને અતીન્દ્રિય જ છે એમ સમજી સર્વજ્ઞ ઉપર પરમ શ્રદ્ધાવાળાને જ ''**પ્રાજ્ઞ**'' કહ્યો છે.

શીલવાન્=શીયલ ગુણવાળો, અહીં શીલગુણનો અર્થ **''પરદ્રોહરહિત''** એવો જાણવો. પરની દ્રવ્ય અને ભાવ સંપત્તિ જોઇને જે બળતો નથી. ઈર્ષ્યા કરતો નથી. અદેખાઇ કે દાઝ જેના હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન થતી નથી. પરંતુ પરની સંપત્તિ જોઇને જેને પ્રમોદભાવ પ્રગટે છે. તેવા જીવને જ અતીન્દ્રિય પદાર્થો આગમથી સમજાય છે. કારણ કે આગમને કહેનારા તીર્થંકર દેવો પ્રત્યે અને આગમને રચનાર ગણધર ભગવંતો પ્રત્યે તથા આગમના આધારે ભવ્યજીવોના હિત માટે અંગબાહ્ય શ્રુત રચનારા આચાર્યાદિ ગુરુ ભગવંતો પ્રત્યે આ જીવોને અમાપ પ્રમોદભાવ હોય છે આ તીર્થંકરાદિ જ દિવ્યજ્ઞાનવાળા અને સંપૂર્ણ યથાર્થવાદવાળા છે. એવો હૃદયમાં ઉછળતો અપરિમિત પ્રમોદ જેને છે. તેવા, તથા પર પ્રત્યેના અલ્પ પણ દ્રોહ વિનાના પુરુષો જ તેમના પ્રત્યે પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળા થઇ શકે છે અને તેનાથી જ અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણી શકે છે.

યોગતત્પરઃ=આત્માને મોક્ષની સાથે જોડે તે યોગ, મોક્ષનું યુંજન જ્યાં થાય તે યોગ, તેવા પ્રકારની ઉંચી ઉંચી યોગદશામાં તત્પર, હંમેશાં યોગમાં જ અભિયુક્ત થયેલા એવા આત્માઓ આગમવચનના આધારે અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણે છે. અહીં યોગ એટલે મોહનીય કર્મનો અધિક અધિક ક્ષયોપશમભાવ સમજવો. જેનો મોહ મંદ થયો છે. વિપરીત બુદ્ધિ અને સંસારસુખની રસિકતા જેની અતિશય મંદ થઇ ગઇ છે અને જેનો વૈરાગ્યભાવ તીવ્રાતિતીવ્ર બન્યો છે તે જ આત્મા **''યોગતત્પર''** કહેવાય છે અને તેને વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા પ્રત્યે અદ્વિતીય પરમ રુચિ થાય છે. તેથી તેમનાં

આગમવચનો દ્વારા અતીન્દ્રિય અર્થને તેઓ જાણે છે. તથા આવા પ્રકારના મહાત્માઓમાં યોગદશાના પ્રભાવથી જ એવું દિવ્યજ્ઞાન (જેની સામાન્ય માણસથી કલ્પના પણ કરી ન શકાય તેવું જ્ઞાન) પ્રગટ થાય છે. અને તેનાથી અતીન્દ્રિય ભાવોને પણ તે જાણી શકે છે.

આગમની જેના મનમાં પ્રધાનતા છે, તે જ સાચો શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ કહેવાય છે. આપમતિવાળો પુરુષ સમ્યગ્શ્રદ્ધાયુક્ત કહેવાતો નથી. તથા સમ્યગ્શ્રદ્ધાવાળાને જ પરદ્રોહરહિતતા આવે છે. વીતરાગ પરમાત્મામાં અપાર શ્રદ્ધાના કારણે તેઓની ગુણસંપત્તિ પ્રત્યે બહુમાન અને સદ્ભાવ જ ઉપજે છે કદાપિ હૃદયમાં દ્રોહ થતો નથી, તથા આવી શ્રદ્ધા અને શીલગુણના કારણે જ દિન-પ્રતિદિન મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ વધતો જ જાય છે. એ જ યોગતત્પરતા કહેવાય છે. આમ આ ચારે ગુણોનો પરસ્પર કારણ-કાર્ય ભાવ છે. આવા ચાર ગુણોવાળો આત્મા અતીન્દ્રિય અર્થોને પણ જાણે છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ અતીન્દ્રિયપદાર્થો આ પ્રમાણે આગમવચનથી જ જણાય છે.

અમે (જૈનદર્શનના અનુયાયી) મુનિઓ જ આ પ્રમાણે કહીએ છીએ એમ નહીં. પરંતુ જૈનેતર દર્શનમાં થયેલા સાચા યોગી મહાત્માઓ પણ આ જ પ્રમાણે જણાવે છે. તેની સાક્ષી આપતાં (જેમના હૃદયમાં પરદર્શનગત યોગીપુરુષો પ્રત્યે પણ યોગદશાના પ્રેમને લીધે અતિશય બહુમાન છે તેવા) ગ્રંથકાર મહર્ષિ પતંજલિ ઋષિની સાક્ષી આપે છે. અને તે પણ **"મહામતિ"** શબ્દ વિશેષણ રૂપે લખીને જણાવે છે. જેમ ધનનો પ્રેમ ધનવાન્ ઉપર બહુમાન કરાવે, રૂપનો પ્રેમ રૂપવાન્ પ્રત્યે બહુમાન કરાવે, જ્ઞાનનો પ્રેમ જ્ઞાની પ્રત્યે બહુમાન કરાવે, ચારિત્રનો પ્રેમ ચારિત્રવાન્ પ્રત્યે બહુમાન કરાવે. એ જ ન્યાયે ગ્રંથકાર પૂજ્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ.ના હૃદયમાં રહેલો યોગનો અતિશય પ્રેમ અન્ય દર્શનકારના યોગીઓ પ્રત્યે પણ અતિશય બહુમાન કરાવે છે આ પરદ્રોહરહિત શીલગુણ સૂચવે છે. ॥૧૦૦॥

किमित्याह=પતંજલિ ઋષિએ શું કહ્યું છે તે જણાવે છે-

आगमेनानुमानेन योगाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां, लभते तत्त्वमुत्तमम् ॥ १०१॥

ગાથાર્થ = આગમ, અનુમાન, અને યોગદશાના અભ્યાસની રસિકતા એમ ત્રણ પ્રકારે બુદ્ધિને યુંજતો પુરુષ ઉત્તમ (અવર્ણનીય) તત્ત્વને પામે છે. ॥ ૧૦૧॥

ટીકા -*''आगमेना*आप्तवचनेन*''* लक्षणेन, *''अनुमानेन''*- लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञान-रूपेण, *''योगाभ्यासरसेन च''* विहितानुष्ठानात्मकेन, *''त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञा-मुक्तक्रमेणैव,''* अन्यथा हि प्रवृत्त्यसिद्धेः, किमित्याह-*''लभते तत्त्वमुत्तमं''* पापसम्मोहनिवृत्त्या श्रुतादिभेदेन ॥ १०१॥

વિવેચન :- શ્રી પતંજલિ ઋષિ તેમના શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહે છે કે-''આગમ દ્વારા, અનુમાનદ્વારા અને યોગાભ્યાસના રસ દ્વારા પોતાની બુદ્ધિનું યુંજન કરનારા આત્માઓને પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિના આ જ ત્રણ ઉપાયો છે.''

(૧) આગમ એટલે આપ્તવચન, જેઓએ ઉત્તમ તત્ત્વ સાક્ષાત્ જોયું છે. જે વસ્તુ જેમ છે તેમ સંપૂર્ણપણે યથાતથ્યપણે જેણે તે વસ્તુ જાણી છે, માણી છે, અનુભવી છે, એવા સાક્ષાદ્દૃષ્ટા સર્વથા નિર્દોષ અને સર્વજ્ઞ, એવા વીતરાગ પરમાત્માના મુખારવિંદમાંથી ઉદ્‌ભવેલી જે વાણી તે **''આગમવચન''** છે. છદ્મસ્થ આત્માઓ સાવરણ હોવાથી આવા અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જોઇ-જાણી શકતા નથી. તેથી તેઓએ આવા પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ રસાયણ સમાન ભગવંતના વચનામૃતમાં જ પોતાની બુદ્ધિને જોડવી જોઇએ, બુદ્ધિનું નિયોજન આપ્તવચનમાં જ કરવું જોઇએ. જ્યાં જ્યાં આપણી દૃષ્ટિ ન પહોંચે ત્યાં ત્યાં જેની દૃષ્ટિ પહોંચી છે તેની આંગળીએ ચાલવું એ જ હિતકારી પરમશ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. માટે પોતાની બુદ્ધિને કુતર્કમાં-કદાગ્રહમાં કે કુત્સિતપુરુષોના સંગમાં, ન જોડતાં સર્વજ્ઞ પરમાત્માના આગમવચનની સાથે જ સંસ્કારિત કરવી. ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિનો આ સૌથી **''પ્રથમ ઉપાય''** છે.

(૨) ઉત્તમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિનો બીજો ઉપાય **''અનુમાન''** છે. લિંગ અને લિંગી રૂપે થતું જે જ્ઞાન તે અનુમાન કહેવાય છે. લિંગ એટલે હેતુ-સાધન અને લિંગી એટલે સાધ્ય, એમ અવ્યભિચારી સાધ્ય-સાધનદાવથી પણ ઉત્તમ તત્ત્વ જણાય છે. કોઇ પણ જાતના પક્ષપાત વિના અને કદાગ્રહ વિના ઇષ્ટ સાધ્યને સાધક એવા અવ્યભિચારી નિર્દોષ હેતુની સાથે બુદ્ધિ જોડવી. તેને અનુમાન કહેવાય છે. આગમશાસ્ત્રને શ્રદ્ધાપૂર્વક બુદ્ધિમાં સ્થાપીને તત્કથિત ભાવોને યથાતથ્યપણે જાણવા. સુયુક્તિઓમાં બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરવો. કોઇ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યે અંતરંગ હૈયાનો દ્વેષ-દુર્ભાવ કે અપ્રીતિ રાખ્યા વિના તથા ખોટો પક્ષ કે આગ્રહ રાખ્યા વિના શુદ્ધ હૃદયથી નિષ્કપટભાવે સાધ્યને સમજવા અને સમજાવવા સારી સારી નિર્દોષ યુક્તિઓ જોડવી. અને ઉત્તમ તત્સાધક ઉદાહરણો પ્રાપ્ત કરવાં. તેમાં સમ્યક્ પ્રકારે મતિને પ્રયુંજવી (સંસ્કારિત કરવી) તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જાણવાનો અને ઉત્તમ રસાયણતુલ્ય તત્ત્વપ્રાપ્તિનો **''બીજો ઉપાય''** છે.

(૩) અતીન્દ્રિય પદાર્થોના જ્ઞાનનો અને ઉત્તમતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો ત્રીજો ઉપાય **"યોગાભ્યાસરસ"** છે. મોહનીયકર્મની મંદતા કેમ થાય? અને તેનો ક્ષયોપશમ કેમ વધે? તે માટે શાસ્ત્રોમાં કહેલ જે **યોગ**=ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો (દશવિધ યતિધર્માદિ), તેનો **અભ્યાસ**=વારંવાર સેવન, તે અનુષ્ઠાનોનું વારંવાર સેવન કરવાથી જીવનમાં તેને સાક્ષાત્કાર કરવાનો જે **રસ**=આનંદ, તેના વડે પણ આ ઉત્તમ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સતત યોગનાં અનુષ્ઠાનોના સેવનથી દિન-પ્રતિદિન જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીય કર્મ અધિક અધિક ક્ષયોપશમભાવને પામે છે. પ્રાપ્ત થયેલી વીર્યશક્તિનો આ ધર્માચરણમાં જ વધુ પ્રયોગ કરવાથી વીર્યાન્તરાય પણ ક્ષીણપ્રાયઃ થતું જાય છે. એમ થતાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ઈન્દ્રિયો અધિક શક્તિમાન્ બને છે. દિવ્ય એવી ૨૮ લબ્ધિઓ આદિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગના પ્રભાવથી જીવનમાં અનેક ચમત્કારો સર્જાય છે. તેનાથી જ્ઞાન-ધ્યાન-સંયમ અને તપનું બલ વધતાં અતીન્દ્રિયભાવો પણ દેખાય છે. અને પારમાર્થિક તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આગમ, અનુમાન, અને યોગાભ્યાસ આ ત્રણેમાં ઉપરોક્ત ક્રમ પ્રમાણે બુદ્ધિને સંસ્કારિત કરતો જીવ જ આ તત્ત્વ પામી શકે છે. સૌથી પ્રથમ **"આપ્તવચન"** પૂર્ણતયા માન્ય અને શ્રદ્ધેય જોઈએ. તેને અનુસારે જ અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ, કપોલકલ્પિત કલ્પનાના અનુસારે બુદ્ધિના ઘોડા દોડાવાય નહીં. આગમાનુસારી સુયોગ્ય તર્ક યુક્ત અનુમાન સમ્યગ્ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું કારણ બને છે. આગમ અને અનુમાનથી જાણેલું અને માનેલું અને તેથી જ પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક હૈયામાં સ્થાપિત કરેલું આ તત્ત્વ જ્યારે અનુષ્ઠાનો દ્વારા આચરણારૂપ બને છે. અનુભવાત્મક બને છે. આ આત્મા તે અનુષ્ઠાનને આચરતો છતો તદ્રૂપ જ્યારે બની જાય છે ત્યારે તો તે તત્ત્વ આત્મ-અનુભવથી જ સાક્ષાત્કાર થાય છે. એમ ક્રમ પ્રમાણે આ ત્રણ ઉપાયો તત્ત્વપ્રાપ્તિના છે. અન્યથા તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય એવી પ્રવૃત્તિ સંભવી શક્તી નથી. લોકોને પ્રવૃત્તિ મનમાની કરવી હોય તો થઈ શકે છે પરંતુ તેવી પ્રવૃત્તિથી **"આત્મહિત"** થવા રૂપ ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી. જો આગમ-અનુમાન અને યોગાભ્યાસ પૂર્વક બુદ્ધિને સંસ્કારિત કરવામાં આવે તો પાપિષ્ઠ (મહાપાપી-ભયંકર) એવો જે સમ્મોહ (મૂઢતા-અજ્ઞાનતા) છે તેની નિવૃત્તિ થવા દ્વારા અપૂર્વ એવા શ્રુતજ્ઞાન અને આદિ શબ્દથી ચિંતાજ્ઞાન તથા ભાવનાજ્ઞાન રૂપ ત્રણ ભેદો વડે આ જીવ પરમ તત્ત્વને પામે છે.

અહીં **મોહ** શબ્દ ન લખતાં **સમ્મોહ** શબ્દ લખીને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે તીવ્રમોહ-ગાઢમોહ સમજવો કે જે મુંઝવવા તરીકેનું કામ કરવામાં સમ્યગ્=શ્રેષ્ઠ જરા પણ પાછો ન પડે તેવો જે મોહ તે તીવ્રમોહને **સમ્મોહ** કહેવાય છે.

આત્માની સમ્યગ્ બુદ્ધિને તે વિપરીત કરવાના વિશિષ્ઠ બળવાળો હોવાથી પાપિષ્ટ છે. દુર્જય છે. આત્માના અકલ્યાણને કરનાર છે. તેવા પ્રકારના પાપિષ્ઠ એવા સમ્મોહની (તીવ્રમોહની) નિવૃત્તિ થવા વડે આત્મામાં પ્રગટ થયેલા શ્રુતજ્ઞાનાદિ ત્રિવિધ જ્ઞાન વડે આ ઉત્તમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. મોહ મંદ થવાથી વીતરાગ પરમાત્માની વાણીમય દ્વાદશાંગીનું તથા તેના ઉપર રચાયેલા અનેક સૂત્રો-ચૂર્ણિઓ-ભાષ્યો અને ટીકાગ્રંથોનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આગમજ્ઞાન આ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા આવા પ્રકારની શ્રુતજ્ઞાનની પરમ આરાધના કરતાં યથાતથ્યપણે સમ્યક્ પ્રકારે તત્ત્વબોધ થાય છે. આ જ અતિશય ઉત્તમ તત્ત્વ છે. માટે કુતર્ક-અભિમાન અને કદાગ્રહનો ત્યાગ કરીને સર્વજ્ઞ પરમાત્મા વડે ભાષિત એવા આગમવચન ઉપર અત્યન્ત શ્રદ્ધા કરવી. માનવ જીવનની તેમાં જ સાચી સાર્થક્તા છે. સર્વજ્ઞ પરમાત્માનું વચન કદાપિ દ્વિધા (પરસ્પર વિરોધી) કે અસંગત હોતું જ નથી. નામ માત્રથી ઋષભદેવ-અજિતનાથ સંભવનાથ આદિ ભલે ભિન્ન-ભિન્ન વ્યક્તિ હોય. તથાપિ સર્વ દ્રવ્ય, સર્વ ક્ષેત્ર, સર્વ કાલ, અને સર્વ ભાવના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને યથાર્થપણે જાણવામાં સદા સર્વજ્ઞપરમાત્મા એક જ (એક રૂપ જ) હોય છે. એટલે કે વ્યક્તિ ભેદ હોવા છતાં પણ સર્વજ્ઞમાં અર્થ ભેદ કદાપિ હોતો નથી માટે સર્વજ્ઞ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ. ॥ ૧૦૧ ॥

अमुमेवार्थमाह= પતંજલિ ઋષિએ પોતાના શાસ્ત્રમાં જે અર્થ ઉપર મુજબ કહ્યો. તે જ આ અર્થને (ભાવાર્થને) ગ્રંથકારશ્રી હવે જણાવે છે-

न तत्त्वतो भिन्नमताः, सर्वज्ञा बहवो यतः ।
मोहस्तदधिमुक्तीनां, तद्भेदाश्रयणं ततः ॥ १०२ ॥

ગાથાર્થ = **આ જગતમાં સર્વજ્ઞ પુરુષો ઘણા છે. પરંતુ તે સર્વે તાત્ત્વિક રીતે ભિન્ન-ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા નથી. તેથી તે સર્વજ્ઞમાં ભેદનો આશ્રય કરવો (એટલે કે સર્વજ્ઞમાં પરસ્પર ભિન્નમત છે એમ માનવું) એ તેઓના ભક્તોનો મોહમાત્ર (અજ્ઞાનમાત્ર) જ છે. ॥ ૧૦૨ ॥**

ટીકા -*''न तत्त्वतः''* परमार्थेन, *''भिन्नमता''* भिन्नाभिप्रायाः । *''सर्वज्ञा बहवो यतः''* यस्मात् । *''मोहस्तदधिमुक्तीनां''*-सर्वातिशयश्राद्धानां, *''तद्भेदाश्रयणं''* सर्वज्ञभेदाङ्गीकरणं *''ततस्तस्मादिति''* ॥१०२॥

વિવેચન :- અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો પારમાર્થિક બોધ કુતર્ક કે કદાગ્રહથી થતો નથી,

પરંતુ આગમ, અનુમાન અને યોગાભ્યાસથી ગુરુગમ દ્વારા થાય છે. અતીન્દ્રિય અર્થોને જાણનારા અને કહેનારા સર્વજ્ઞોમાં કદાપિ અર્થભેદ હોતો નથી.

ઋષભદેવ, અજિતનાથ, સંભવનાથ, ઇત્યાદિ વ્યક્તિ રૂપે આ સંસારમાં બહુ સર્વજ્ઞો થયા છે, થાય છે અને થશે, પરંતુ તે સર્વે પારમાર્થિકપણે ભિન્ન-ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા હોતા નથી. જે શાસ્ત્રના શાસ્તા (કહેનારા) સર્વજ્ઞ હોય છે તે શાસ્તા વીતરાગ, સર્વદોષ રહિત, અને પૂર્ણ જ્ઞાનકલાયુક્ત હોવાથી તેમનું જ શાસ્ત્ર માનનીય, અને સ્વીકાર યોગ્ય બને છે. તેવા સર્વજ્ઞો વ્યક્તિ રૂપે ભલે બહુ હોય, તથાપિ પૂર્ણ હોવાથી ભિન્ન-ભિન્ન મતવાળા-કે અભિપ્રાયવાળા સંભવતા નથી. બુદ્ધ, કપિલ, અક્ષપાદ, કણાદ, કૃષ્ણ, રામ, કે અરિહંત એમ વ્યક્તિ રૂપે ભલે અનેક હોય, પરંતુ તેમાં જે સર્વજ્ઞ છે તે સર્વે સમાન જ છે. પરંતુ પરસ્પર ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા નથી. અને જેનો પરસ્પર ભિન્ન-ભિન્ન અભિપ્રાય છે તે અપૂર્ણ જ્ઞાની હોવાથી સર્વજ્ઞ નથી. તેથી સર્વજ્ઞની ભક્તિ કરનારો આત્મા નામ માત્રથી ગમે તે દેવને ઉપાસે, પરંતુ **“સર્વજ્ઞતાના”** ઉપાસકને સર્વજ્ઞતા એક સરખી સમાન હોવાથી ભેદ જણાતો નથી. કદાગ્રહ કે કુતર્ક સુઝતો જ નથી. સર્વજ્ઞતા એટલે ત્રિકાલાબાધિત જ્ઞાનવત્તા, આ સર્વજ્ઞતા અનેક વ્યક્તિઓમાં પણ ત્રણે કાળે એક સરખી સમાન જ હોવાથી પરમાર્થથી સર્વજ્ઞતાની અપેક્ષાએ સર્વે સર્વજ્ઞો એક જ છે.

પ્રશ્ન :- જો સર્વજ્ઞમાં **“સર્વજ્ઞતા”** સમાન જ છે તો તેના અનુયાયીવર્ગમાં સર્વજ્ઞ પ્રત્યેની માન્યતામાં પરસ્પર તફાવત કેમ દેખાય છે? અને સ્વમાન્ય વ્યક્તિને સર્વજ્ઞ સિદ્ધ કરવા તથા ઇતરવ્યક્તિને અસર્વજ્ઞ સિદ્ધ કરવા યુક્તિ અને ઉદાહરણોનો ઢગ કેમ ખડકે છે?

ઉત્તર :- સર્વજ્ઞમાં ભેદનો આશ્રય કરવો, અર્થાત્ સર્વજ્ઞોમાં ભેદ માનવો તે તેમના પ્રત્યેની અતિશય શ્રદ્ધાવાળા જીવોનો મોહ (અજ્ઞાન) માત્ર જ છે. તેથી જ તેમને ભેદ જણાય છે. સર્વજ્ઞ વ્યક્તિઓ ભલે અનંત હોય પરંતુ તે પરિપૂર્ણતાવાળી અને નિર્દોષ હોવાથી તેમનામાં મતભેદ કે ભિન્નાભિપ્રાય કદાપિ નથી. તથા ભિન્ન અભિપ્રાયવાળી દેશના પણ કદાપિ સંભવતી નથી. તેથી જ તેમના પ્રત્યેની ભક્તિવાળા જીવોને કે તેમના ઉપરની શ્રદ્ધાવાળા જીવોને કદાપિ ભેદ હોતો નથી. ભક્તિ કરનારો શ્રદ્ધાળુ વર્ગ સર્વ સર્વજ્ઞોમાં સમાન એવી સર્વજ્ઞતાનો જ ઉપાસક છે. આ કારણે ઉપાસકોમાં પણ કોઇ જાતનો વિવાદ કે ઝઘડો સંભવતો નથી. પરંતુ સર્વજ્ઞ પ્રત્યે શ્રદ્ધાને બદલે અતિશ્રદ્ધાવાળા તથા ભક્તિને બદલે અતિભક્તિવાળા જ જીવો અર્થાત્ વ્યક્તિ પ્રત્યેના પક્ષપાતી જીવો

જ સર્વજ્ઞમાં ભેદની કલ્પના કરે છે. પોતાના મનમાન્યા દેવને સર્વજ્ઞ માનવા પ્રેરાય છે. તેમાં જ અંજાઇ જઇ તેમના પ્રત્યેના માત્ર દૃષ્ટિરાગથી અંધ બની સર્વજ્ઞમાં પણ ભેદ સ્થાપન કરે છે. તેવા જીવોનો આ મોહમાત્ર જ (અજ્ઞાનતા જ) છે. કેવળ ભ્રાન્તિ જ માત્ર છે. ઉપાસ્ય વ્યક્તિમાં દોષ કે ભેદ હોતો નથી, પરંતુ તેના ઉપાસકો જ કોઇ એક વ્યક્તિ રૂપ દેવ પ્રત્યે અતિશય ભક્તિ અને અતિશય શ્રદ્ધાના મદમાં અહંકારી બની મિથ્યા શ્રદ્ધાના અતિરેકમાં અંધ બની પક્ષપાતી થઇને આવી ભેદની કલ્પના કરી બેસે છે. અને તેનાથી ધર્મઝનુની બની પરસ્પર ઝઘડે છે.

પ્રશ્નઃ- જો સર્વ સર્વજ્ઞો સમાન જ હોય, અને તેમની ધર્મદેશના પણ અભિન્ન અભિપ્રાયવાળી જ હોય તો અજિતનાથથી પાર્શ્વનાથ સુધીના તીર્થંકરોની ધર્મદેશના ચાર મહાવ્રતવાળી અને અમુક જ સામાચારીવાળી તથા ઋષભદેવ અને મહાવીરપ્રભુની ધર્મદેશના પાંચ મહાવ્રતવાળી અને દશવિધ સામાચારીવાળી. આ પ્રમાણે ભેદ કેમ ?

ઉત્તર :- આ ધર્મદેશના ભિન્ન અભિપ્રાયવાળી નથી. પરંતુ શ્રોતાવર્ગની યોગ્યતાના ભેદને લીધે ભિન્ન લાગે છે. બાવીસ તીર્થંકર પ્રભુના કાળે જીવો ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ હોવાથી થોડામાં ઘણું સમજે તેવા છે. તેથી ચોથા-પાંચમા મહાવ્રતને એક કરીને ચાર કરવામાં આવ્યાં છે. તથા તે કાળે વધારે સામાચારીની આવશ્યકતા નથી. જ્યારે ઋષભદેવ અને મહાવીર પ્રભુના કાળે ઋજુ-પ્રાજ્ઞને બદલે ઋજુ-જડ અથવા વક્ર-જડ શિષ્યો છે. ત્યારે તે જીવોની યોગ્યતા ન્યૂન હોવાથી તેના કલ્યાણ માટે જ તેની યોગ્યતા પ્રમાણે ભેદ કર્યો છે. પરંતુ તે પારમાર્થિક ભેદ નથી. તાત્ત્વિક ભેદ નથી. તેથી સર્વજ્ઞમાં પરસ્પર ભેદ કદાપિ સંભવતો નથી. તેમના પ્રત્યેના પક્ષપાત યુક્ત વલણથી જ તેમની **"અતિશય ભક્તિ"** અને અતિશય શ્રદ્ધા યુક્ત જીવોનો જ તેમનામાં ભેદ માનવાનો આ મોહ માત્ર જ છે. ઘોર અજ્ઞાન માત્ર જ છે. ભેદની કલ્પના જ સર્વ અનિષ્ટ પરંપરાનું મૂલ છે. ॥૧૦૨॥

કથમિત્યાહ=સર્વજ્ઞ સર્વજ્ઞ વચ્ચેનો ભેદ અતિશય ભક્તિવાળા લોકો જ માને છે તેને મોહ છે એમ કેવી રીતે કહેવાય? તેનો ખુલાસો કરે છે-

सर्वज्ञो नाम यः कश्चित्पारमार्थिक एव हि ।
स एक एव सर्वत्र व्यक्तिभेदेऽपि तत्त्वतः ॥ १०३॥

ગાથાર્થ = જે કોઇ પારમાર્થિક (સાચે સાચ) સર્વજ્ઞ છે તે વ્યક્તિભેદ હોવા છતાં પણ તત્ત્વથી સર્વ ઠેકાણે એક જ છે. ॥ ૧૦૩ ॥

ટીકા -*''सर्वज्ञो नाम यः कश्चिदर्हदादिः,'' ''पारमार्थिक एव हि* **निरुपचरितः** *स एक एव सर्वत्र* **सर्वज्ञत्वेन**'' *''व्यक्तिभेदेऽपि तत्त्वतः''* **ऋषभादिलक्षणे सति ॥१०३॥**

વિવેચન :- સર્વજ્ઞ સર્વજ્ઞ વચ્ચે ભેદ માનવો, એકથી બીજાને ચડતા-ઉતરતા માનવા તે મોહમાત્ર જ છે કારણ કે अर्हदादि=જે કોઇ અરિહંત આદિ (અરિહંત-બુદ્ધ-શિવ-શંકર-કણાદ-અક્ષપાદ ઈત્યાદિ) ભિન્ન ભિન્ન નામધારી સર્વજ્ઞ છે. તેમાં જે કોઇ **''પારમાર્થિક''**=(સાચે સાચ-વાસ્તવિક= ઉપચાર વિનાના) નિરુપચરિતપણે સર્વજ્ઞ છે. ત્રિકાલજ્ઞાની છે. સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવના યથાર્થ જ્ઞાતા છે. તે ઋષભદેવ-અજિતનાથ-સંભવનાથ ઈત્યાદિ રૂપે વ્યક્તિભેદ ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ **''સર્વજ્ઞતા''** રૂપ સામાન્ય લક્ષણ વડે સર્વ સ્થાને એક જ છે. એક રૂપ છે. સમાન જ છે. પરસ્પર અલ્પ પણ તફાવત કે ચડતા-ઉતરતાપણું નથી. સાચા સર્વજ્ઞમાં પરસ્પર ભેદ માનવાનો જરા પણ અવકાશ નથી. સાચા સર્વજ્ઞ વ્યક્તિને અરિહંત-શિવ-બુદ્ધ-શંકર-મહાદેવ ઈત્યાદિ જુદા જુદા નામોથી કહેવામાં કંઇ જ દોષ નથી. સાચી સર્વજ્ઞ વ્યક્તિ નીચે મુજબ અર્થયુક્ત હોવાથી બધા જ શુભનામોને યોગ્ય છે.

(૧) બાહ્ય અને અભ્યંતર શત્રુને જિતનાર હોવાથી **અરિહંત** છે.

(૨) તે જ વ્યક્તિ સદા કલ્યાણમય હોવાથી **શિવ** છે.

(૩) તે જ વ્યક્તિ સંપૂર્ણ બોધ (જ્ઞાન)વાળી હોવાથી **બુદ્ધ** છે.

(૪) તે જ વ્યક્તિ સર્વજીવોને આત્મિક શાન્તિ=સુખ કરનાર હોવાથી **શંકર** છે.

(૫) તે જ વ્યક્તિ સૌથી મોટા દેવ (સર્વને પૂજ્ય) હોવાથી **મહાદેવ** છે.

આ રીતે સાચેસાચ પારમાર્થિક જે સર્વજ્ઞ છે તે નામ માત્રથી ભિન્ન હોવા છતાં તથા વ્યક્તિભેદ હોવા છતાં પણ સર્વે **''સર્વજ્ઞતા''** રૂપ સામાન્યલક્ષણ વડે અવશ્ય સમાન છે. શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે-

मुक्तो बुद्धोऽर्हन्वापि यदैश्वर्येण समन्वितः ।
तदीश्वरः स एव स्यात्संज्ञाभेदोऽत्र केवलम् ॥ ॥ श्री યોગબિન્દુ-૩૦૨॥
बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिबोधात् ।
त्वं शङ्करोऽसि भुवनत्रयशङ्करत्वात् ॥
धाताऽसि धीर शिवमार्गविधेर्विधानात् ।
व्यक्तं त्वमेव भगवन् पुरुषोत्तमोऽसि ॥ ॥ ભકતામરસ્તોત્ર ગાથા-૨૫ ॥

શિવ શંકર જગદીશ્વરૂ, ચિદાનંદ ભગવાન્ લલના,
જિન અરિહા તીર્થંકરુ, જ્યોતિઃ સ્વરૂપ અસમાન લલના. ૩
અલખ નિરંજન વચ્છલુ, સકલ જંતુ વિશરામ લલના,
અભયદાન દાતા સદા, પૂરણ આતમરામ લલના. ૪
વીતરાગ મદ કલ્પના, રતિ-અરતિ ભય શોક, લલના,
નિદ્રા-તન્દ્રા દુરદશા, રહિત અબાધિત યોગ લલના. ૫
પરમ પુરુષ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર પરધાન લલના,
પરમ પદારથ પરમેષ્ઠી, પરમદેવ પરમાન લલના. ૬
વિધિ વિરંચિ વિશ્વંભરુ, હૃષિકેશ જગનાથ લલના,
અઘહર અઘમોચન ધણી, મુક્તિ પરમપદ સાથ લલના. ૭
એમ અનેક અભિધા ધરે, અનુભવ ગમ્ય વિચાર લલના,
જે જાણે તેહને કરે, આનંદઘન અવતાર લલના. ૮
(શ્રી આનંદઘનજી મ. કૃત શ્રી સુપાર્શ્વનાથનું સ્તવન)

આ પ્રમાણે જે પારમાર્થિક યથાર્થ સર્વજ્ઞ છે તે અનેક વ્યક્તિ હોય તો પણ અને અનેક નામધારી હોય તો પણ **“સર્વજ્ઞપણા વડે”** એક જ છે. (એક રૂપ જ છે.) ॥૧૦૩॥

પ્રશ્ન :- જે જિનેશ્વર તીર્થંકર ભગવાન્ ઋષભદેવાદિ છે તે તો સાચેસાચ સર્વજ્ઞ જ છે તેથી તેમની સેવા કરનારા તો સર્વજ્ઞના ઉપાસક કહેવાય, તથા તે ઋષભદેવાદિમાં શિવ-શંકરાદિ ઈતરશબ્દોના અર્થો સંભવતા હોવાથી ઋષભદેવાદિના ઉપાસક જે હોય તે ઈતરશબ્દો વડે પણ સર્વજ્ઞની ઉપાસના કરી શકે છે. પરંતુ બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ-શંકર આદિ તન્ત્રાન્તરીયના જે જે નાયકો છે કે જે પારમાર્થિક રીતે વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ નથી, તેવા અન્યદર્શનના નાયકોને **“સર્વજ્ઞ”** માનીને સેવા-ભક્તિ કરનારને સર્વજ્ઞના ઉપાસક કહેવાય કે નહી? અને જો કહેવાય તો કેવી રીતે કહેવાય? તે જણાવે છે.

प्रतिपत्तिस्ततस्तस्य, सामान्येनैव यावतां ।
ते सर्वेऽपि तमापन्ना इति न्यायगतिः परा ॥ १०४॥

ગાથાર્થ =તેથી તે સર્વજ્ઞની પ્રતિપત્તિ (સ્વીકૃતિ) ‘‘સામાન્યપણે જ’’ જેટલાઓને થઈ છે તે સર્વે પણ ઉપાસકો તે સર્વજ્ઞને આશ્રિત થયેલા કહેવાય છે. આવી શ્રેષ્ઠ ન્યાયપદ્ધતિ છે. ॥ ૧૦૪ ॥

ટીકા -*''प्रतिपत्तिस्ततस्तस्य''*-सर्वज्ञस्य *''सामान्येनैव यावतां''*-तन्त्रान्तरीयाणामपि, *''ते सर्वेऽपि तमापन्ना''* सर्वज्ञं मुख्यमेवे*ति ''न्यायगतिः परा,''* तमन्तरेण तत्प्रतिपत्तेरसिद्धेः ॥ १०४॥

વિવેચન :- ''જે સર્વ દોષ રહિત છે. અને સર્વગુણસંપન્ન છે તથા ત્રિકાળજ્ઞાની છે. સર્વ દ્રવ્યાદિ ભાવોના પૂર્ણ જ્ઞાતા છે તે જ સાચા સર્વજ્ઞ છે. વીતરાગ છે. ભગવાન છે. એવા જે હોય તે અમારા ભગવાન્ હો એમ મનમાં માનીને બુદ્ધ-શંકર-બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ કે અરિહંત ઇત્યાદિ ભિન્ન-ભિન્ન નામે (ભિન્ન-ભિન્ન નામવાળી વ્યક્તિમાં) જે ભક્તિ કરે છે, જે સેવા-પૂજા કરે છે. તે સર્વે ઉપાસકો પણ સામાન્યથી સર્વજ્ઞના આશ્રિત જાણવા. એ જ સાચી ન્યાયની રીતિ છે. કારણ કે તે મુખ્ય સર્વજ્ઞ વિના સર્વજ્ઞની પ્રતિપત્તિ ઘટી શકે નહીં.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે-પાણીથી ભરપૂર ભરેલું અને ક્ષેત્રથી મોટી લંબાઇ-પહોળાઇવાળું હોય તેને વાસ્તવિક **'તળાવ''** કહેવાય છે. આવું તળાવનું સામાન્ય લક્ષણ જેણે સ્વીકાર્યું છે તે ભ્રમથી કદાચ પાણીથી ભરાયેલા મોટા ખાબોચીયાને પણ **''તળાવ''** માની લે એમ બને, પરંતુ ખાબોચીયાને તળાવ માનનારાએ વાસ્તવિક સાચા તળાવનો સ્વીકાર કર્યો જ છે. કારણ કે જો વાસ્તવિક તળાવ ન સ્વીકાર્યું હોત તો તેના વિના ખાબોચીયાને તળાવ તરીકે ઉપચાર કરવાની કલ્પના સિદ્ધ થઇ શકી ન હોત.

કોઇએ ઉંચા પર્વતને દેખીને આ તો મેરૂપર્વત છે એમ માની લીધું. તેનો અર્થ એ કે આ સંસારમાં કયાંક પણ મેરુપર્વત છે એમ તેણે માની લીધું કહેવાય, કારણ કે જો તેણે મેરુપર્વત જ ન સ્વીકાર્યો હોત તો તેના વિના આ વિવક્ષિત પર્વતમાં પણ મેરુપર્વતની જે કલ્પના તેણે કરી તે કરી શકયો ન હોત.

કોઇએ દોરડામાં સર્પની બુદ્ધિ કરી, તેનો અર્થ એ કે તેણે સંસારમાં સર્પ હોય છે. એમ તો સ્વીકારી જ લીધું. અન્યથા પારમાર્થિક સર્પ વિના દોરડામાં સર્પની પ્રતિપત્તિ કેમ ઘટે?

ઝાંઝવાના જલમાં જલબુદ્ધિ જેને થઇ તેણે આ સંસારમાં પારમાર્થિક જલ હોય છે એમ તો સ્વીકારી જ લીધું. તેના વિના ઝાંઝવાના જલમાં જલબુદ્ધિ ઘટી શકે નહીં. આ બધાં દૃષ્ટાન્તોની જેમ બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ આદિમાં જેણે ભગવાનપણાની કે સર્વજ્ઞપણાની બુદ્ધિ કરી છે તેણે પણ સાચા સર્વજ્ઞ જગતમાં હોય છે એમ **સામાન્યપણે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કર્યો** જ છે. સર્વજ્ઞનું જે લક્ષણ ઉપર બાંધવામાં આવ્યું છે, તે

લક્ષણ તેને માન્ય છે. તે મુખ્ય સર્વજ્ઞ માન્યા વિના આ દેવોમાં પણ સર્વજ્ઞપણાની બુદ્ધિ ન કરત. માટે આ રીતે તે અન્ય દેવના ઉપાસકો પણ પારમાર્થિકપણે તો મુખ્ય (સાચા) સર્વજ્ઞના જ ઉપાસક છે. તેની જ સેવા કરે છે. તે પદને જ ઇચ્છે છે. તેના જ શરણે ગયેલા છે. માત્ર તફાવત એટલો જ છે કે જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. તેમણે વીતરાગ-સર્વજ્ઞમાં સર્વજ્ઞબુદ્ધિ કરેલી છે. સાચા સર્વજ્ઞ પરમાત્માના તે નિકટવર્તી સેવક છે અને જે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તે તન્ત્રાન્તરીયો પણ **"સર્વજ્ઞત્વના"** જ અને **"વીતરાગ-તાના"** જ ઉપાસક છે પરંતુ મિથ્યાત્વનો ઉદય હોવાથી અસર્વજ્ઞમાં સર્વજ્ઞતા અને અવીતરાગમાં વીતરાગતા સ્થાપીને સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતાના ઉપાસક બન્યા છે તેથી સાચા વીતરાગ-પરમાત્માના તે દૂર-દૂરતરવર્તી પણ અવશ્ય ઉપાસક છે. એક નિકટવર્તી ઉપાસક છે. બીજા દૂર-દૂરતરવર્તી ઉપાસક છે. આટલો જ આ બન્નેમાં તફાવત છે. બન્ને મુખ્ય **"સર્વજ્ઞતા"** ગુણના જ ઉપાસક છે. આ જ સાચી ન્યાયની નીતિ-રીતિ છે. કારણ કે તન્ત્રાન્તરીયોને પણ સર્વજ્ઞની સેવા-પૂજા કરીને સર્વજ્ઞ થવાનો ભાવ છે. ભગવાનની સેવા-પૂજા કરીને પણ પોતાને ભગવાન્ થવાનો જ ભાવ છે. માટે તેઓ પણ અન્ય દેવોના આશ્રયે મુખ્ય **"સર્વજ્ઞતાના"** જ બધા ઉપાસક છે. **"મુખ્ય સર્વજ્ઞતા"** સર્વત્ર એક જ છે.

સર્વજ્ઞતા રૂપ આ સામાન્યલક્ષણ જેણે સ્વીકાર્યું છે તે ભલે મંદમિથ્યાત્વના ઉદયથી તન્ત્રાન્તરીય હોય, અનુચિત સ્થાને સર્વજ્ઞતા કલ્પી લીધી હોય તો પણ સર્વજ્ઞતા સ્વીકારેલી હોવાથી કાળ પાકતાં અને મિથ્યાત્વ દૂર થતાં સર્વજ્ઞતાની માન્યતા યથાસ્થાને આવતાં વાર લાગશે નહીં. માટે આવા જીવો પણ અન્ય-અન્ય દેવના નામે પણ સર્વજ્ઞની જ ભક્તિ-સેવા-પૂજા કરનારા છે. માત્ર સર્વજ્ઞતાની કલ્પના અન્યત્ર હોવાથી મુખ્ય સર્વજ્ઞથી તે કંઇક દૂર-દૂરતરવર્તી સર્વજ્ઞના સેવક છે. છતાં તેઓ પણ મુખ્ય સર્વજ્ઞના સેવક તો અવશ્ય છે જ. આવા અર્થો સમજાવવામાં ગ્રંથકારશ્રીની કેટલી ઉદારતા છે અને કેટલી વિશાળ ગંભીરતા છે. તે તરી આવે છે અને યથાર્થ નિષ્પક્ષપાતી જીવોને જ આ વાત સમજાય છે. ॥ ૧૦૪ ॥

પ્રશ્ન :- આ પ્રમાણે **"સર્વજ્ઞ"**નું સામાન્ય લક્ષણ જેઓએ જાણ્યું છે પરંતુ તેઓએ સર્વજ્ઞ સર્વજ્ઞ વચ્ચેના ભેદને જણાવનારૂં એવું વિશેષ લક્ષણ ન જાણ્યું હોવાથી સર્વજ્ઞની વિશેષપણે પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય? અને વિશેષપણે પ્રતીતિ અને પ્રતિપત્તિ (ભિન્ન-ભિન્નપણે ઓળખાણ અને સ્વીકાર) થયા વિના સાચી સેવા અને સાચી ફળપ્રાપ્તિ પણ કેવી રીતે થાય? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે-

**विशेषस्तु पुनस्तस्य, कात्स्न्येनासर्वदर्शिभिः ।
सर्वैर्न ज्ञायते तेन, तमापन्नो न कश्चन ॥ १०५॥**

ગાથાર્થ = વળી તે સર્વજ્ઞનું વિશેષસ્વરૂપ (ભેદાત્મક સ્વરૂપ) સંપૂર્ણપણે અસર્વદર્શી એવા સર્વે વડે જાણી શકાતું નથી. તેથી કોઇ (અસર્વદર્શી) તે સર્વજ્ઞને (વિશેષપણે-ભેદસ્વરૂપે જાણવા રૂપે) આશ્રિત થઇ શકતો નથી. ॥૧૦૫॥

ટીકા -*''विशेषस्तु''*-भेद एव, *''पुनस्तस्य''* सर्वज्ञस्य, *''कात्स्न्येन''* *''असर्वदर्शिभिः''*- प्रमातृभिः *''सर्वै र्न विज्ञायते,''* तददर्शनात्, दर्शनेऽपि तज्ज्ञानागतेः, *''तेन''* कारणेन *''तं''* सर्वज्ञं *''आपन्नः''*- प्रतिपन्नो *''न कश्चनाऽसर्वदर्शी''* ॥ १०५॥

વિવેચન :-તે સર્વજ્ઞનું વિશેષ સ્વરૂપ અર્થાત્ પરસ્પર જે ભેદ છે તે સ્વરૂપ અસર્વદર્શી (છદ્મસ્થ) એવા સર્વે પ્રમાતાઓ વડે સંપૂર્ણપણે જાણી શકાતું નથી. કારણ કે જાણનાર પ્રમાતા અસર્વદર્શી (છદ્મસ્થ) હોવાથી પૂર્ણપણે વિશેષ સ્વરૂપ તેને દેખાતું નથી કારણ કે આ અનેક સર્વજ્ઞોમાં કોણ વાસ્તવિક સર્વજ્ઞ છે? અને કોણ વાસ્તવિક સર્વજ્ઞ નથી? કોણ અનાદિકાળથી સર્વજ્ઞ છે? અને કોણ સાદિકાળથી સર્વજ્ઞ છે? કોણ સર્વવ્યાપી છે? અને કોણ શરીરવ્યાપી છે? કોણ પુનર્જન્મ પામનાર છે? અને કોણ પુનર્જન્મ પામનાર નથી? ઇત્યાદિ **''વિશેષસ્વરૂપ'' कात्स्न्येनासर्वप्रमातृभिः सर्वैर्न विज्ञायते**=અસર્વદર્શી એવા સર્વે પ્રમાતાઓ વડે સંપૂર્ણપણે જાણી શકાતું નથી. કારણ કે આ જાણનાર સર્વે પ્રમાતા પોતે **''અસર્વદર્શી હોવાથી''** સર્વજ્ઞોનું આ સર્વજ્ઞ છે કે અસર્વજ્ઞ છે ઇત્યાદિ વિશેષ સ્વરૂપ જાણી શકતા નથી. કદાચ જાણે તો પણ ઇન્દ્રિયગોચર ભાવો જ જાણે છે. એટલે કોનું શરીર કેવું? કેટલી ઉંચાઇવાળું? કેવા રૂપવાળું? ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયગોચર ભાવમાત્ર જાણે, પરંતુ કયા આત્માનું જ્ઞાન કેટલું? શું પૂર્ણ જ્ઞાન છે ? કે અપૂર્ણ જ્ઞાન છે? ઇત્યાદિ તો ન જ જાણે. **तद्दर्शनेऽपि तज्ज्ञानागतेः**= કદાચ કોઇ બાહ્ય લિંગોથી (અષ્ટ મહાપ્રતિહાર્યાદિ અથવા દેવો વડે કરાતી સેવા પૂજા આદિ લિંગોથી) તેઓની વિશેષતાનું દર્શન થાય છે. પણ **तज्ज्ञ**=તેઓના જાણપણાનો (તેઓના જ્ઞાનનો) બોધ તો **अनागतेः**=આવતો જ નથી. આ મહાત્માઓનું જ્ઞાન કેટલું છે? શું પૂર્ણ છે? કે શું અપૂર્ણ છે? એમ તેઓના જ્ઞાનનું જ્ઞાન થતું નથી. (અહીં ''**तज्ज्ञ+अनागतेः**'' એમ જાણવું.)

આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ મહાત્માની **''સર્વજ્ઞતાનું''** વિશેષ સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા હોવા

છતાં પણ અસર્વદર્શી (છદ્મસ્થ-અકેવલી) એવા સર્વ પ્રમાતાઓ વડે તેમના સર્વજ્ઞપણાના વિશેષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરી શકાતું નથી. જેમ મહાવિદ્વાન્ પુરુષની જ્ઞાનની માત્રાને તેના સરખા મહાવિદ્વાન્ જ સમજી શકે. અલ્પજ્ઞ-અબુધ જીવો કંઇ પણ ન સમજી શકે. તેમ સર્વજ્ઞ મહાત્માઓની અતીન્દ્રિય એવી સર્વજ્ઞતા વિશેષે વિશેષે તો તેઓની સમાન એવા પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ જ જાણી શકે. અસર્વદર્શી ન જાણી શકે. તેથી જે અપૂર્ણજ્ઞાની છે. તે પૂર્ણ જ્ઞાનીના વિશેષ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ જોઇ-જાણી શકતો નથી. કલ્પનાઓ દ્વારા, પ્રાપ્ત થયેલાં આગમો દ્વારા અને પ્રાપ્ત થયેલા ગુરુ ગમ દ્વારા જ સર્વજ્ઞતાનું વિશેષ સ્વરૂપ કલ્પે છે. જાણે છે. તેથી અપૂર્ણ જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞોના સ્વરૂપને જાણવાનો ભેદ અવશ્ય રહેવાનો જ છે. જાણનારા આ જીવો પોતે અસર્વદર્શી હોવાથી વસ્તુના સ્વરૂપના કોઇ એક અંશને પકડે, તો કોઇ તે જ વસ્તુના બીજા અંશને પકડે. કોઇ ત્રીજા અંશને પકડે, એટલે છ અંધપુરુષો હાથીને એક એક અંશ ગ્રાહીપણે ભિન્ન-ભિન્ન રીતે વર્ણવે છે. એ જ રીતે અસર્વદર્શી સર્વે તન્ત્રાન્તરીયો સર્વજ્ઞના વિશેષવર્ણનમાં અપૂર્ણ હોઇ ભિન્ન-ભિન્ન અભિપ્રાય ધરાવે છે. જેમ કે-

(૧) શૈવદર્શનકારો તે સર્વજ્ઞને અનાદિ શુદ્ધ અને સર્વગત કહે છે.

(૨) બૌદ્ધ તે સર્વજ્ઞને સાદિ-પ્રતિક્ષણ વિનાશી અને અસર્વવ્યાપી માને છે.

(૩) જૈનો તે સર્વજ્ઞને સાદિ-અનંત અને અસર્વવ્યાપી માને છે.

(૪) નૈયાયિક-વૈશેષિકો-ગુણરહિત, નિત્ય અને સર્વવ્યાપી માને છે.

આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞના વિશેષવર્ણનને આશ્રયી અસર્વદર્શી જ્ઞાતાઓમાં પરસ્પર ભેદ છે. આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞનું વિશેષસ્વરૂપ અસર્વદર્શી આત્માઓ વડે જાણી શકાતું ન હોવાથી **"આ ભગવાન્ સર્વજ્ઞ છે"** એટલી જ માત્ર સર્વજ્ઞતા સ્વીકારવા રૂપ **"સામાન્ય લક્ષણ વડે"** જ સર્વે પ્રમાતાઓ સર્વજ્ઞને માનનારા છે. એટલે કે સર્વજ્ઞને આશ્રયે આશ્રિત થયેલા છે. સર્વજ્ઞને આશ્રિત થયેલા તે કહેવાય કે જેઓ "સર્વજ્ઞની આજ્ઞાને નિષ્કપટભાવે ઔચિત્યયોગે પાલન કરતા હોય. આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞપણા રૂપ સામાન્યમાત્રથી સર્વે પ્રમાતાઓ સર્વજ્ઞને સ્વીકારવામાં એક છે. પરસ્પર કોઇ ભેદ નથી. માત્ર કોઇક પ્રમાતાઓએ સર્વજ્ઞતાની સ્થાપના યોગ્યમાં જ કરેલી છે અને કોઇએ અન્યત્ર કરેલી છે. તેથી જૈન, બૌદ્ધ, સાંખ્ય, નૈયાયિક આદિએ માનેલા સર્વજ્ઞ એક છે. સમાન છે. સર્વજ્ઞની માન્યતા યોગ્યમાં અને અન્યત્ર હોવાથી તત્કથિત આચારોની આચરણા ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ, ક્રિયા વ્યવહાર જુદો હોવા છતાં પણ **"જે સર્વજ્ઞ હોય તે જ ભગવાન છે"** એવી સર્વજ્ઞપણા માત્રની માન્યતા સમાન હોવાથી સર્વે પ્રમાતાઓ એક

સર્વજ્ઞને આશ્રિત છે સર્વજ્ઞતા માત્ર ગુણવડે એક સરખા સમાન સર્વજ્ઞને અનુસરનારા છે. આ જ વાત ગ્રંથકાર હજુ ૧૦૬ થી ૧૦૯માં વધુ સ્પષ્ટ સમજાવે છે.

तस्मात्सामान्यतोऽप्येनमभ्युपैति य एव हि ।
निर्व्याजं तुल्य एवासौ तेनांशेनैव धीमताम् ॥ १०६॥

ગાથાર્થ = તે કારણથી જે મનુષ્ય આ સર્વજ્ઞને નિષ્કપટભાવે ''સર્વજ્ઞપણા''રૂપ સામાન્યમાત્રથી પણ સ્વીકારે છે. એ મનુષ્ય તેટલા અંશમાત્રની અપેક્ષાએ બુદ્ધિમંત પુરુષોને (અન્યની સાથે) તે તુલ્ય જ જણાય છે. ॥ ૧૦૬ ॥

ટીકા -''*तस्मात्सामान्यतोऽप्येनं*'' सर्वज्ञं, ''*अभ्युपैति य एव हि*'' कश्चिदसर्वदर्शी, ''*निर्व्याजमौचित्ययोगेन*'' तदुक्तपालनपरः । ''*तुल्य एवासौ तेनांशेन*'' सर्वज्ञप्रतिपत्तिलक्षणेन ''*धीमता*मनुपहतबुद्धीनामित्यर्थः'' ॥ १०६॥

વિવેચન :- ઉપર સમજાવ્યા મુજબ જે જે આત્માઓ સામાન્યથી સર્વજ્ઞતાના ગુણ દ્વારા પણ નિષ્કપટભાવે આ સર્વજ્ઞને સ્વીકારે છે તે તે આત્માઓ તેટલા તેટલા અંશે **''સર્વજ્ઞત્વરૂપ અંશને સ્વીકારવા વડે''** સમાન છે. એકરૂપ છે. અર્થાત્ એક છે. એમ બુદ્ધિમન્ત પુરુષોને લાગે છે. અહીં ''**निर्व्याजम्**''=શબ્દ લખીને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે સર્વજ્ઞત્વના સ્વીકારમાં હૃદય સ્વચ્છ હોવું આવશ્યક છે. દંભ-માયા કે બનાવટ ઉચિત નથી. તથા માત્ર નિષ્કપટતા જ હોવી જોઈએ એટલું જ નહીં પરંતુ **औचित्ययोगेन**=મન-વચન અને કાયાથી જેટલું ઉચિત- શકય હોય તેટલું **''આજ્ઞાપાલન''** કરવામાં આચરણા દ્વારા તત્પર હોય તો જ સર્વજ્ઞને સ્વીકાર્યા કહેવાય છે.

''જગતમાં કોઈક સર્વજ્ઞ છે'' આટલું જ માત્ર માનવું કે શબ્દથી બોલવું તે સર્વજ્ઞને માન્યા કહેવાય નહીં. પરંતુ શક્તિને અનુસારે તેમની આજ્ઞાનું કપટ વિનાના હાર્દિકભાવથી પાલન કરવું એટલે કે હેય ભાવોમાં નિવૃત્તિરૂપે અને ઉપાદેય ભાવોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે અર્થાત્ આજ્ઞાપાલનની તત્પરતા તે જ **''સર્વજ્ઞની પ્રતિપત્તિ''** કહેવાય છે.

સારાંશ કે કોઈપણ દર્શનાનુયાયી **''સર્વજ્ઞતત્ત્વમાત્રને''** સ્વીકારીને નિર્દંભપણે તેમની આજ્ઞાની આરાધનામાં ઔચિત્યપણે તત્પર રહે છે તે સર્વે આત્માઓ તેટલા અંશની અપેક્ષાએ બુદ્ધિશાળી મહાત્માઓને સમાન લાગે છે. એક સરખા સમાન જણાય છે. ભલે તે જૈન હોય, બૌદ્ધ હોય, સાંખ્ય હોય, નૈયાયિક હોય, વૈશેષિક હોય કે વૈદાન્તિક હોય. પરંતુ **''સર્વજ્ઞતા''**રૂપ સામાન્ય અંશ સ્વીકારવા વડે અને તત્કથિત માર્ગ એ જ આરાધવા યોગ્ય છે. એમ માનવા વડે સર્વે સમાન છે.

અને સર્વજ્ઞના **"વિશેષસ્વરૂપને"** જાણવાપણાને આશ્રયી અસર્વદર્શી (છદ્મસ્થ) આત્માઓ સર્વજ્ઞનું પૂર્ણ વિશેષ લક્ષણ જોવા, જાણવા અને પાળવા અસમર્થ જ છે. તેથી તેની વાત બાજુ ઉપર રાખીને આટલી સમાનતા સ્વીકારવી એ જ ન્યાયની નીતિ-રીતિ છે. અને એ જ પરમશ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. ॥ ૧૦૬ ॥

अमुमेवार्थं निदर्शनगर्भमाह=ઉપર સમજાવેલી વાત જ સુંદર ઉદાહરણ આપવા વડે ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે છે.

यथैवैकस्य नृपतेर्बहवोऽपि समाश्रिताः ।
दूरासन्नादिभेदेऽपि तद्भृत्याः सर्व एव ते ॥ १०७॥

ગાથાર્થ =જેમ ઘણા પુરુષોએ એક રાજાનો આશ્રય કર્યો હોય તે બધા જ દૂર અને આસન્ન વગેરે ભેદવાળા હોવા છતાં પણ તે એક રાજાના જ સેવક કહેવાય છે. ॥ ૧૦૭ ॥

ટીકા -*"यथैवैकस्य नृपतेः"* कस्यचिद्विवक्षितस्य *"बहवोऽपि समाश्रिताः"* पुमांसो, *"दूरासन्नादिभेदेऽपि"* सति तथा नियोगादिभेदेन कृते, *"तद्भृत्या"* विवक्षितनृपतिभृत्याः, *"सर्व एव ते"* समाश्रिता इति ॥ १०७॥

વિવેચન :- જેમ કોઇ એક વિવક્ષિત રાજાને ત્યાં બહુ પુરુષોએ આશ્રય સ્વીકાર્યો. અર્થાત્ ઘણા પુરુષોએ કોઇ એક રાજાની નોકરી સ્વીકારી. તે બધા પુરુષોને રાજાએ પોતાના રાજ્યનો જુદો જુદો એક એક ખંડ રૂપ દેશ સંભાળવા માટે આપ્યો. કોઇને નજીકનો દેશ સોંપ્યો. બીજાને દૂરનો દેશ આપ્યો. ત્રીજાને અતિદૂરનો દેશ સંભાળવા માટે આપ્યો. જેમ કે દિલ્હીમાં રહેતા રાજાએ કોઇને જયપુરનો, કોઇને અમદાવાદનો, કોઇને મુંબઇનો, કોઇને બેંગ્લોરનો અને કોઇને મદ્રાસનો દેશ સંભાળવા માટે આપ્યો. અને આ હવાલો સંભાળનારા સર્વે ઉપર પોતે-પોતાની જાત દેખરેખ રાજા રાખે છે. અહીં જયપુરનો વહીવટ સંભાળનાર સેવક રાજાને નજીક કહેવાય છે. તેના કરતાં અમદાવાદનો વહીવટ સંભાળનાર કંઇક દૂર કહેવાય છે. તેના કરતાં અનુક્રમે મુંબઇ-બેંગ્લોર અને મદ્રાસનો વહીવટ સંભાળનાર વધારે દૂર દૂર કહેવાય છે. પરંતુ બધા જ સેવકો દિલ્હીના એક રાજાના સેવકો જ કહેવાય છે.

સારાંશ **तथा**=તેવા તેવા પ્રકારના **नियोगादिभेदेन कृते** વહીવટ સંભાળવાના હવાલામાં નિમણુંક વગેરે કરવાના ભેદવડે જુદા જુદા સેવકોમાં દૂર અને આસન્ન આદિ (આદિ શબ્દથી દૂરતમ દૂરતર, આસન્નતર, આસન્નતમ વગેરે)ના ભેદો કરાયે છતે પણ

વિવક્ષિત એવા એક રાજાના સર્વે પણ તે નોકરો (સેવકો) તે રાજાના જ આશ્રિત કહેવાય છે. નજીક અને દૂર હોવા છતાં તે સર્વે સેવકો વિવક્ષિત રાજાના જ સેવકો કહેવાય છે. અને તે નજીક તથા દૂર રહેલા સર્વે સેવકોનું મન વિવક્ષિત એક જ રાજામાં આશ્રિત થયેલું જેમ કહેવાય છે. તેમ અહીં સમજવું. (આ દૃષ્ટાન્તની યોજના હવે પછીની ગાથામાં કરે છે.) ॥ ૧૦૭ ॥

दार्ष्टान्तिकयोजनमाह=

ઉપરોક્ત દૃષ્ટાન્તની દાર્ષ્ટાન્તિકમાં યોજના કરતાં જણાવે છે.

सर्वज्ञतत्त्वाभेदेन तथा सर्वज्ञवादिनः ।
सर्वे तत्तत्त्वगा ज्ञेया, भिन्नाचारस्थिता अपि ॥ १०८॥

ગાથાર્થ =''સર્વજ્ઞ ભગવાન છે'' તેવા પ્રકારનું માનનારા સર્વે વાદીઓ ભિન્ન-ભિન્ન આચારમાં હોવા છતાં પણ દરેકમાં સર્વજ્ઞતત્ત્વનો ભેદ ન હોવાથી તે સર્વે વાદીઓ સર્વજ્ઞતત્ત્વને અનુસરનારા જાણવા. ॥ ૧૦૮ ॥

ટીકા -''*सर्वज्ञतत्त्वाभेदेन*'' यथोदितनीत्या हेतुभूतेन । ''*तथा*'' नृपतिसमाश्रितबहुपुरुषवत्, ''*सर्वज्ञवादिनः सर्वे*'' जिनादिमतभेदावलम्बिनः । ''*तत्तत्त्वगाः*'' सर्वज्ञतत्त्वगाः ''*ज्ञेयाः*'' । ''*भिन्नाचारस्थिता अपि*'' तथाधिकारभेदेनेति ॥ १०८॥

વિવેચન :- વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા માટે જે ઉપમા આપવામાં આવે તે દૃષ્ટાંત કહેવાય. અને તે દૃષ્ટાન્તને અનુસારે વસ્તુસ્થિતિ જેમાં સમજાવાય તે દાર્ષ્ટાન્તિક કહેવાય છે. ઉપમા તે દૃષ્ટાન્ત અને ઉપમેય તે દાર્ષ્ટાન્તિક.

વિવક્ષિત એવા કોઇ પણ એક રાજાના આશ્રયે દૂર-આસન્ન આદિ ભેદે રહેલા બહુ પુરુષો જેમ એક જ રાજાના સેવકો કહેવાય છે. **तथा**=તેની જેમ **सर्वे सर्वज्ञवादिनः**=**''સર્વજ્ઞ જગતમાં છે જ''** એવા પ્રકારના **''સર્વજ્ઞત્વ''** નામના સામાન્ય લક્ષણ વડે સર્વજ્ઞને સ્વીકારનારા જૈન, બૌદ્ધ, શિવ, શંકર, મહાદેવ આદિ ભિન્ન-ભિન્ન મતાવલંબી પુરુષો પોતપોતાના દર્શનને અનુસરતા છતા **भिन्नाचारस्थिता अपि**=જુદા જુદા આચારવાળા (ભિન્ન-ભિન્ન ક્રિયા કરનારા) હોવા છતાં પણ ઉપરની ગાથાઓમાં જે રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે તે નીતિ દ્વારા **सर्वज्ञतत्त्वाभेदेन**=સર્વજ્ઞતત્ત્વ અભિન્ન હોવાના કારણે તે **तत्तत्त्वगा**=સર્વજ્ઞતત્ત્વને અનુસરનારા જ જાણવા.

એક જ રાજાના બહુ સેવકો હોવા છતાં રાજાએ જે સેવકને જે અધિકાર આપેલો હોય તે સેવક તે અધિકાર જ બજાવે. બીજા સેવકને બીજો અધિકાર આપેલ

હોય તો તે બીજો અધિકાર જ બજાવે. પહેલા સેવકનો અધિકાર તે ન બજાવે. તે રીતે અધિકારાદિના ભેદે જુદા જુદા સેવકો દૂર-નજીક રહ્યા છતા અંતે એક જ રાજાની આજ્ઞાને અનુસરનારા છે. એવી જ રીતે જે આત્માઓને સમ્યક્ત્વ-સંયમાદિ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવો સર્વજ્ઞની અતિનિકટ રહ્યા છતા તે તે ગુણસ્થાનકોમાં પાળવા યોગ્ય સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ કહેલા અધિકારો તેઓ પાળે છે. ચોથા ગુણસ્થાનકે જે જીવો છે તે ચોથા ગુણસ્થાનકને યોગ્ય ભક્તિ આદિ આચારો (આજ્ઞા) પાળે છે પાંચમા ગુણસ્થાનકે વર્તનારા જીવો પાંચમા ગુણસ્થાનકને યોગ્ય વ્રત-નિયમ આદિ આચારો (આજ્ઞા) પાળે છે અને સાધુ જીવનમાં છઠ્ઠા-સાતમે ગુણસ્થાનકે વર્તનારા જીવો તે ગુણસ્થાનકને ઉચિત સર્વત્યાગપૂર્વક જ્ઞાન-ધ્યાન-વિહારાદિ આચારો પાળે છે. એમ ભિન્ન-ભિન્ન આચારવાળા હોવા છતાં દરેકના મનમાં સર્વજ્ઞ પ્રત્યે સર્વજ્ઞપણાનો અભેદ વર્તે છે.

તથા જેઓ સમ્યક્ત્વાદિ ગુણ પામ્યા નથી, પરંતુ કોઇ ગ્રંથિદેશ પાસે આવ્યા છે. કોઇ અપુનર્બન્ધક બન્યા છે. કોઇ સકૃત્બંધક બન્યા છે. કોઇ દ્વિર્બન્ધક બન્યા છે. આ પ્રમાણે માર્ગાનુસારી-માર્ગપતિત અને માર્ગાભિમુખ આત્માઓ સમ્યક્ત્વ ન પામ્યા હોવાથી જિનેશ્વરનું શાસન પામ્યા નથી અને આ જ કારણથી મિથ્યાત્વનો ઉદય હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનક વર્તે છે. તેથી જ બૌદ્ધ-શિવ-શંકર-મહાદેવ આદિ અન્ય દેવોમાં **‘‘સર્વજ્ઞતા’’**ની બુદ્ધિ થઇ છે. અને તેના જ કારણે તે તે દર્શનને અનુસારે ધર્માનુષ્ઠાનો આચરે છે. આ પ્રમાણે વિપરીત બુદ્ધિ હોવાથી મિથ્યાત્વ હોવા છતાં પણ **‘‘કોઈક સર્વજ્ઞ છે’’** અથવા **‘‘કોઈક ભગવાન અવશ્ય છે જ’’** આવી માન્યતા સામાન્યપણે સ્વીકારી હોવાથી મિથ્યાત્વ-મંદ-મંદતર-મંદતમ થતું આવે છે. આ કારણે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મને અનુસારે ભિન્ન ભિન્ન આચારો હોવા છતાં પણ અને અસર્વજ્ઞમાં સર્વજ્ઞબુદ્ધિ કરવા સ્વરૂપ મિથ્યાત્વ હોવા છતાં પણ **‘‘સર્વજ્ઞતા’’** સ્વીકારી હોવાથી સમ્યક્ત્વી આદિ જીવો કરતાં આ જીવો દૂર-દૂરતર અને દૂરતમ ભાવે પણ સર્વજ્ઞને અનુસરનારા જ કહેવાય છે.

જયપુરવાળા સેવકો ૪-૫ કલાકમાં દિલ્હીના રાજાને મળી શકે છે. તેવા ચાર-પાંચ કલાકમાં અમદાવાદ-મુંબઇ બેંગ્લોર અને મદ્રાસવાળા સેવકો સામાન્યથી દિલ્હીના રાજાને મળી શકતા નથી. તેવી રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ જીવો ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તમાં જિનપણાને પામી શકે છે. તેવી રીતે ગ્રંથિભેદની નિકટતાવાળા અપુનર્બંધક-સકૃદ્બંધક કે દ્વિર્બન્ધક જીવો તેટલા કાળમાં જિનપણાને પામી શકતા નથી. પરંતુ

"ભગવાન અવશ્ય છે" "સર્વજ્ઞ અવશ્ય છે" એવી માન્યતા થઇ હોવાથી ગાઢ મિથ્યાત્વમાંથી મંદતમ-મંદતર અને મંદ મિથ્યાત્વ થતું જતું હોવાથી કંઇક અધિક કાળે પણ જિનપણાને પામનાર છે. આ દરેક મતાવલંબી પુરુષો પણ **"સર્વજ્ઞતત્ત્વ"** છે. એવું માનનારા થયા હોવાથી અને એવા પ્રકારની માન્યતામાં અભેદ બુદ્ધિવાળા-સમાન બુદ્ધિવાળા હોવાથી પરમાર્થથી તે સર્વે તે તત્ત્વને (સર્વજ્ઞતત્ત્વને) નજીક-દૂર-દૂરતર આદિ ભાવે અનુસરનારા જ કહેવાય છે.

તફાવત માત્ર એટલો જ છે કે રાજમાર્ગે ચાલનારા જીવો જેટલા જલ્દી ઇષ્ટનગરે પહોંચે છે. તેટલા કેડી રસ્તે ખેંતરોને ખુંદવા રૂપ ઉન્માર્ગે ચાલનારા ઇષ્ટનગરે જલ્દી પહોંચી શકતા નથી, પરંતુ અધિક-અધિક કાળે પણ ઇષ્ટનગરે અવશ્ય પહોંચે જ છે. તેવી જ રીતે સમ્યક્ત્વાદિ ગુણવાળા જીવો તુરત જિનપણાને પામે છે. અને અસર્વજ્ઞમાં સર્વજ્ઞ બુદ્ધિ કરનારા પણ સર્વજ્ઞતાની માન્યતાવાળા કાળાન્તરે પણ જિનપણાને પામનારા બને છે. માત્ર તેમાં કાળવિલંબ અવશ્ય થાય છે. ॥૧૦૮ ॥

उपसंहरन्नाह—આ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે-

न भेद एव तत्त्वेन सर्वज्ञानां महात्मनाम् ।
तथा नामादिभेदेऽपि भाव्यमेतन्महात्मभिः ॥ १०९॥

ગાથાર્થ = તેવા પ્રકારનો નામાદિ ભેદ હોવા છતાં પણ સર્વજ્ઞ મહાત્મા પુરુષોમાં પરમાર્થથી ભેદ જ નથી આ તત્ત્વ મહાત્માઓએ વિચારવું. ॥ ૧૦૯ ॥

ટીકા -*"न भेद एव तत्त्वेन"* परमार्थेन, *"सर्वज्ञानां महात्मनां"* भावसर्वज्ञानामित्यर्थः। *"तथेष्टानिष्टनामादिभेदेऽपि"* सति, *"भाव्यमेतन्महात्मभिः"* श्रुतमेधाऽसम्मोहसारया प्रज्ञया ॥ १०९॥

વિવેચન :- જે મહાત્માઓ ભાવથી (પરમાર્થથી-યથાર્થપણે) સર્વજ્ઞ છે. તે મહાત્માઓનાં તેવા પ્રકારનાં ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ નામ વગેરેનો (નામ-આકાર-વર્ણ-શરીરની ઉંચાઇ આદિનો) ભેદ હોવા છતાં પણ પરમાર્થે કોઇ ભેદ નથી જ. આ વાત મહાત્મા પુરુષોએ ગાથા ૧૨૦-૧૨૧માં હવે કહેવાશે તેવા પ્રકારની શ્રુત-બુદ્ધિ અને અસંમોહના સારવાળી પ્રજ્ઞા દ્વારા ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવી.

જે પરમાત્માઓ સાચેસાચ ત્રિકાળજ્ઞાની છે. પરિપૂર્ણ યથાર્થ જ્ઞાનવાળા સર્વજ્ઞ છે. તેવા **"ભાવસર્વજ્ઞ"'** મહાત્માઓને આપણને ઇષ્ટ એવા નામથી કોઇ બોલાવે કે

આપણને ઈષ્ટ ન હોય એવા નામથી કોઇ બોલાવે તો પણ પરમાર્થથી તે સર્વજ્ઞમાં ભેદ પડતો નથી. જેમ કે **"મહાવીરપ્રભુ"** પરમાર્થથી વીતરાગ-સર્વજ્ઞ ભગવાન છે. હવે તે મહાવીરપ્રભુને કોઇ લોકો આપણને (જૈન સમાજને) ઈષ્ટ એવા **"જિન"** નામથી બોલાવે અને બીજા કોઇ લોકો આપણને (જૈન સમાજને) અનિષ્ટ એવા શિવ-શંકર-મહાદેવ-બુદ્ધ એવા નામથી બોલાવે તો તેવા તેવા નામભેદથી તેમની **"સર્વજ્ઞતા"** જે યથાર્થ છે તેમાં કંઇ ભેદ પડતો નથી. બલ્કે યથાર્થ સર્વજ્ઞ હોવાથી કલ્યાણ સ્વરૂપ છે માટે શિવ, સુખને કરનારા છે માટે શંકર, સર્વથી મોટા દેવ છે. માટે મહાદેવ, અપરિમિત જ્ઞાનરૂપી બુદ્ધિવાળા છે માટે બૌદ્ધ એમ સર્વે નામોના અર્થો તેઓમાં સારી રીતે ઘટે છે. તેથી ઈષ્ટનામથી જેમ તેઓ વાચ્ય છે. તેમ આપણને અનિષ્ટ અને ઇતરદર્શનકારોને ઈષ્ટ એવા નામોથી પણ જો તે વાચ્ય કરાય તો તેઓની સર્વજ્ઞતામાં કંઇ જ ભેદ પડતો નથી. માત્ર પરમાર્થથી (ભાવથી) **"સર્વજ્ઞતા"** હોવી જોઇએ, જો સર્વજ્ઞતા હોય તો નામાદિ માત્ર ભેદથી તત્ત્વભેદ થતો નથી.

તેવી રીતે ઋષભદેવથી મહાવીરપ્રભુ સુધીના ચોવીસે તીર્થંકર ભગવંતોમાં શરીરનો આકાર તથા વર્ણાદિ (૫૦૦-૪૫૦-૪૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ ઇત્યાદિ રૂપે) ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ સર્વજ્ઞ સ્વરૂપે કંઇ ભેદ નથી. તથા પદ્મપ્રભપ્રભુ અને વાસુપૂજ્યસ્વામિ બે રક્તરંગવાળા, ચંદ્રપ્રભપ્રભુ અને સુવિધિનાથ બે શ્વેતવર્ણવાળા, મલ્લિનાથ અને પાર્શ્વનાથ બે નીલવર્ણવાળા, મુનિસુવ્રતસ્વામી અને નેમિનાથ બે કૃષ્ણવર્ણવાળા અને શેષ સોળ તીર્થંકર ભગવંતો પીતવર્ણવાળા એમ વર્ણભેદ હોવા છતાં તેમની સર્વજ્ઞતામાં કંઇ ભેદ નથી. તેથી જો પરમાર્થથી **સર્વજ્ઞતા"** છે. તો નામભેદ, આકારભેદ કે વર્ણભેદ વગેરેથી ભેદ થતો નથી.

પૂ. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજીએ આઠદૃષ્ટિની સજ્ઝાયમાં કહ્યું છે કે-

શબ્દભેદ ઝઘડો કિસ્યોજી, પરમારથ જો એક ।
કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ ફરે નહીં છેક ॥ ॥ મનમોહન જિનજી૦॥

આવી જ રીતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, શંકર-મહાદેવ આદિ વ્યક્તિમાં પણ નામ-શરીર અને વર્ણાદિનો ભેદ હોવા છતાં પણ તેના ઉપાસકોમાં **"સર્વજ્ઞપણાની"** જે બુદ્ધિ છે તે એક=સમાન જ છે. માત્ર મિથ્યાત્વના ઉદયથી અયોગ્યસ્થાને તે કલ્પના થઇ છે. તેથી નામ-આકાર આદિનો ભેદ હોવા છતાં તથા યોગ્ય-અયોગ્ય સ્થાને માન્યતા હોવા છતાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ નામાદિ વડે વ્યવહાર હોવા છતાં **"સર્વજ્ઞતાપણે"** સર્વે સર્વજ્ઞો સમાન

છે. એક છે. તત્ત્વથી કોઈપણ જાતનો ભેદ નથી. કારણ કે જો ''સર્વજ્ઞપણામાં'' ભેદ હોય તો તે વાસ્તવિક સર્વજ્ઞ જ ન હોઈ શકે.

મહાત્મા પુરુષોને આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞોમાં તત્ત્વથી ભેદ જણાતો નથી. બાહ્યસ્વરૂપ ભિન્ન હોવા છતાં આન્તરિક સ્વરૂપમાં ભેદ નથી જ એમ મહાત્મા પુરુષોએ આ તત્ત્વ જાણવું. ॥ ૧૦૯ ॥

शास्त्रगर्भमेवोपपत्त्यन्तरमाह—

નામભેદ હોવા છતાં અર્થભેદ ન હોવાથી સર્વજ્ઞ એક જ છે. એ વિષયની સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રથી ગર્ભિત (શાસ્ત્રોક્ત) એવી બીજી યુક્તિ જણાવે છે-

चित्राचित्रविभागेन, यच्च देवेषु वर्णिता ।
भक्तिः सद्योगशास्त्रेषु, ततोऽप्येवमिदं स्थितम् ॥ ११०॥

ગાથાર્થ = અતિશય શ્રેષ્ઠ એવા યોગના શાસ્ત્રોમાં દેવોને ઉદ્દેશીને ચિત્ર (ભિન્ન-ભિન્ન) અને અચિત્ર (સમાન) એમ બે પ્રકારના વિભાગ દ્વારા ભક્તિ જે કારણથી વર્ણવેલી છે તે કારણથી પણ આ તત્ત્વ આમ જ છે. ॥ ૧૧૦ ॥

ટીકા -''*चित्राचित्रविभागेन*'' वक्ष्यमाणलक्षणेन, ''*यच्च देवेषु वर्णिता*'' लोकपालमुक्तादिषु, ''*भक्तिः: सद्योगशास्त्रेषु*'' सौवाध्यात्मचिन्ताशास्त्रेषु । ''*ततोऽपि*'' कारणात्, ''*एवमिदं स्थितं*'' प्रस्तुतमिति ॥ ११०॥

વિવેચન :- ઉત્તમ એવાં જે જે યોગધર્મને સમજવાનારાં શાસ્ત્રો છે. એટલે કે **''અધ્યાત્મ માર્ગનું''** વિશેષ વિશેષ ચિંતન-મનન પોતપોતાના દર્શનોની અંદર જે જે શાસ્ત્રોમાં છે. તે તે શાસ્ત્રોમાં દેવોને ઉદ્દેશીને કરાતી ભક્તિ બે પ્રકારની સમજાવી છે કારણ કે દેવો બે પ્રકારના છે. તેથી તેઓની આરાધના માટે ભક્તિ પણ બે પ્રકારની છે.

ભક્તિના બે ભેદ- (૧) ચિત્ર (ભિન્ન-ભિન્ન) (૨) અચિત્ર (સમાન.)

દેવોના બે ભેદ- (૧) લોકપાલાદિ (સંસારી દેવો) (૨) મુક્ત (સંસારાતીત દેવ)

લોકપાલ આદિ (ઈન્દ્ર-સામાનિક-ત્રાયસ્ત્રિંશ ઈત્યાદિ અથવા ભવનપતિ-વ્યંતર-જ્યોતિષ્ક-વૈમાનિક ઈત્યાદિ) દેવોને ઉદ્દેશી કરાતી ભક્તિ ચિત્ર-વિચિત્ર અનેક પ્રકારની છે. કારણ કે આ દેવો સંસારી હોવાથી રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાનતાના દોષથી યુક્ત છે. કોઈ દેવ કોઈ વસ્તુનો અર્થી હોય અને કોઈ દેવ બીજી જ વસ્તુનો અર્થી હોય. તથા

તેઓની ભક્તિ કરનારા પુરુષો પણ કોઇ એક દેવના રાગી હોય અને બીજા દેવના દ્વેષી હોય, અને કોઇ પુરુષ બીજા દેવના રાગી હોય અને અન્ય કોઇ દેવના દ્વેષી હોય. જેમ કે લક્ષ્મીદેવી ધનના સંબંધવાળી છે અને સરસ્વતી દેવી જ્ઞાનના સંબંધવાળી છે. તેને પૂજનારાઓમાં પણ ધનના અર્થી જીવો જેવી લક્ષ્મીદેવીની ઉપાસના કરે છે, તેવી સરસ્વતી દેવીની ઉપાસના કરતા નથી. અને જે જીવો જ્ઞાનના અર્થી છે. તેઓ સરસ્વતી દેવીની જેવી ઉપાસના કરે છે, તેવી લક્ષ્મીદેવીની ઉપાસના કરતા નથી. આ રીતે સંસારી દેવોને ઉદ્દેશીને કરાતી ભક્તિ ચિત્ર (અનેક પ્રકારની) ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે.

પરંતુ સંસારાતીત જે મુક્તદેવો છે. એટલે કે સંસાર ત્યજીને મોક્ષે ગયેલા દેવો છે. તેઓની ભક્તિ (તેઓને ઉદ્દેશીને કરાતી ભક્તિ) અચિત્ર=એક જ પ્રકારની છે. કારણ કે મુક્ત દેવો પણ એક જ પ્રકારના છે. મુક્તદેવોની ઉપાસના કરનારા યોગી મહાત્માઓનો ભક્તિ કરવાનો આશય પણ મુક્તિપ્રાપ્તિ રૂપ એક જ પ્રકારનો હોય છે. આ પ્રમાણે યોગસંબંધી જૈન-જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં સંસારાતીત એવા મુકત દેવોની ભક્તિ અચિત્ર (સમાન) વર્ણવેલી હોવાથી પણ સમજાય છે કે મુક્ત-ગત સર્વે સર્વજ્ઞદેવો **''સર્વજ્ઞતાના ગુણથી''** એક જ છે. એક સરખા=સમાન જ છે. હીનાધિક નથી. જો હીનાધિકપણે અસમાન હોત તો તેઓની ભક્તિ પણ સંસારી દેવોની જેમ જ ચિત્ર જણાવી હોત. આ યુક્તિ સર્વજ્ઞની એકતા (સમાનતા) માટે જણાવાઇ છે.

(અહીં **सौवाध्यात्मचिन्ताशास्त्रेषु** પદમાં **''स्व+अध्यात्म''**પદ છુટું પાડીને **स्व+अध्यात्मचिन्ताशास्त्र** શબ્દથી તદ્ધિતનો **अण्** પ્રત્યય **तस्येदम्** થી કરવો અને સિદ્ધ હેમવ્યાકરણ ૭-૪-૫ થી **स्+व्**ની વચ્ચે **औ**નો આગમ થયેલો જાણવો. નૈયાયિક-વૈયાકરણિક આદિ શબ્દોની જેમ) ॥ ૧૧૦ ॥

अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

આ જ અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે-

संसारिषु हि देवेषु, भक्तिस्तत्कायगामिनाम् ।
तदतीते पुनस्तत्त्वे, तदतीतार्थयायिनाम् ॥ १११ ॥

ગાથાર્થ = સંસારવાસી દેવોની નિકાયમાં જવાની અભિલાષાવાળા જીવોની ભક્તિ સંસારી દેવોને વિષે હોય છે. અને સંસારથી અતીતાર્થ (એટલે મુક્તિ)માં જવાની અભિલાષાવાળા જીવોની ભક્તિ સંસારથી અતીત એવા (મુક્ત જીવો સ્વરૂપ) તત્ત્વને વિષે હોય છે. ॥ ૧૧૧ ॥

ટીકા-*''संसारिषु हि देवेषु''* लोकपालादिषु, *''भक्तिः''* सेवा, *''तत्काय-गामिनां''* संसारिदेवकायगामिनां, *''तदतीते पुनः''* संसारातीते तु, *''तत्त्वे तदतीतार्थयायिनां''* संसारातीतमार्गयायिनां योगिनां भक्तिः ॥ १११॥

વિવેચન :- ઉપર ૧૧૦મી ગાથામાં જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે જ વાત વધુ સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે. દેવો બે પ્રકારના છે. સંસારમાં રહેલા જન્મ-મરણ પર્યાયવાળા (કર્મવાળા) સાંસારિક ભોગ વિલાસ યુક્ત એવા જે દેવો તે, લોકપાલાદિ તથા સંસારથી મુક્ત=જન્મ-મરણ વિનાના (કર્મ વિનાના), ભોગ વિલાસથી રહિત, પોતાના ગુણોમાં જ રમણતા કરનારા એવા જે દેવો (એટલે વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્માઓ) તે મુક્તદેવો. આ બન્ને પ્રકારના દેવોમાં જવાની રુચિવાળા સંસારીજીવો પણ બે પ્રકારના છે. કોઇ જીવો સંસારી (ભોગ વિલાસવાળા) દેવોમાં ઉત્પન્ન થવાની રુચિવાળા હોય છે. અને કોઇ જીવો (સંસારથી વૈરાગી બનેલા યોગી મહાત્માઓ) મુક્તગત દેવોમાં જવાની રુચિવાળા હોય છે.

આ પ્રમાણે જે જીવો લોકપાલાદિ સંસારી દેવોમાં ઉત્પન્ન થવાની રુચિવાળા છે, તે જીવો તે દેવોની ભક્તિ કરે છે. અને તે દેવો લોકપાલ-ઇન્દ્ર-સામાનિક આદિ ભેદે તથા ભવનપતિ-વ્યંતર-જ્યોતિષ્ક આદિ ભેદે ચિત્ર-વિચિત્ર હોવાથી અને તે તે દેવોની ઇચ્છા પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોવાથી તેઓની ભક્તિ કરનારા જીવોની ભક્તિ પણ ચિત્ર-વિચિત્ર હોય છે. (આજે સંસારમાં આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે કે લોકો કોઇ દેવની સામે શ્રીફળ મૂકે છે. કોઇ દેવની સામે સુખડી મૂકે છે. કોઇ દેવની સામે તેલ-સિંદુર ચઢાવે છે. કોઇ દેવોને ભિન્ન-ભિન્ન રંગોની ધ્વજા મૂકે છે ઇત્યાદિ.)

પરંતુ સંસારાતીત (એવા મુક્તિસ્થાન)માં જવાના અર્થી જીવોની ભક્તિ સંસારાતીત (સર્વકર્મોથી રહિત થઇ શુદ્ધ-બુદ્ધ થયેલા) એવા સિદ્ધ પરમાત્મા રૂપ તત્ત્વને વિષે જ હોય છે. અને તે સિદ્ધ પરમાત્મા રૂપ **''સંસારાતીત તત્ત્વ''** એક જ પ્રકારનું હોવાથી તેઓને ઉદ્દેશીને કરાતી ભક્તિ સર્વકાલે અચિત્ર (એક પ્રકારની) જ હોય છે. સિદ્ધ પરમાત્માને ઉદ્દેશીને કરાતી અચિત્ર એવી એક ભક્તિ શું હોય છે? તે હવે પછીની ગાથામાં કહેવાય જ છે. આ પ્રમાણે ભક્તિ એક પ્રકારની હોવાથી **''સર્વે સર્વજ્ઞ આત્માઓ સર્વજ્ઞતાથી એક છે.''** ॥૧૧૧॥

अनयोर्विशेषमाह=

આ બન્ને પ્રકારની ભક્તિમાં વિશેષતા જણાવે છે-

चित्रा चाद्येषु तद्राग-तदन्यद्वेषसङ्गता ।
अचित्रा चरमे त्वेषा, शमसाराखिलैव हि ॥ ११२॥

ગાથાર્થ = પ્રથમ પ્રકારના દેવોને વિષે કરાતી ભક્તિ તે તે દેવના રાગવાળી અને અન્ય અન્ય દેવના દ્વેષવાળી હોય છે. જ્યારે ચરમદેવોને ઉદ્દેશીને કરાતી આ ભક્તિ સંપૂર્ણપણે સમતા સારવાળી જ હોય છે. ॥ ૧૧૨ ॥

ટીકા -*''चित्रा च''* नानाप्रकारा च, *''आद्येषु''* सांसारिकेषु देवेषु, *''तद्रागतदन्यद्वेषसङ्गता''*=स्वाभीष्टदेवतारागानभीष्टदेवद्वेषयुक्ता, मोहगर्भत्वात् । *''अचित्रा''* एकाकारा, *''चरमे''* तदतीते, तु तत्त्वे, *''एषा''* भक्तिः, सा च *''शमसारा''* शमप्रधाना, *''अखिलैव हि''* तथासम्मोहाभावादिति ॥ ११२॥

વિવેચન :- સંસારી દેવોને ઉદ્દેશીને કરાતી ભક્તિ ચિત્ર-વિચિત્ર એટલે ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારવાળી હોય છે. ભક્તિ કરનારા પુરુષો પોતાના ઈષ્ટ દેવની જે ભક્તિ કરતા હોય છે તે ભક્તિ પોતાના ઈષ્ટ દેવ ઉપર રાગવાળી અને તેનાથી અન્ય દેવ ઉપર દ્વેષ (અણગમા)વાળી હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે ભક્ત પુરુષો વડે કરાતી આ ભક્તિ **''મોહગર્ભિત''** છે. ભક્તિ કરનારા તે તે પુરુષો તેવા તેવા પ્રકારના સંસારસુખના અર્થી છે. (આ મોહ છે.) તે કારણથી જે જે ભોગસુખની વાંછા જે જે દેવથી પોષાય એમ લાગે છે તે તે ભોગસુખની વાંછાના કારણે તે તે દેવ ઉપર રાગ થાય છે અને અન્ય દેવ ઉપર અપ્રીતિભાવ થાય છે. આ રીતે આ ભક્તિ સંસારસુખની ઈચ્છાના કારણે (મોહના કારણે) ઈષ્ટદેવ ઉપર રાગવાળી અને અન્ય દેવ ઉપર અપ્રીતિવાળી હોય છે. આ જ વાત ગ્રંથકાર પોતે જ આગળ ૧૧૩ થી ૧૨૪ ગાથામાં વધુ સ્પષ્ટ સમજાવે છે.

તથા સંસારાતીત એવા તત્ત્વને વિષે (મુક્તિમાં રહેલા સિદ્ધ પરમાત્મા સ્વરૂપ વીતરાગ દેવને વિષે) કરાતી ભક્તિ સર્વકાળે એક પ્રકારની જ હોય છે. કારણ કે આરાધ્ય એવા તે દેવ વીતરાગ-સર્વજ્ઞતાના ગુણવડે એક જ પ્રકારના છે. તેથી તેઓની ભક્તિ કરનારા યોગી મહાત્માઓની ભક્તિ **''સમતાસાર''**વાળી એક પ્રકારની જ હોય છે. જેમ બને તેમ રાગ-દ્વેષની કલુષિતતાને દૂર કરનારી અને સમભાવની જ પ્રધાનતાવાળી આ ભક્તિ હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે યોગી મહાત્માઓ વડે કરાતી આ સર્વ ભક્તિમાં સમ્મોહનો (રાગાદિ મોહ સ્વરૂપ અજ્ઞાનતાનો) સર્વથા અભાવ છે. એટલે કે વીતરાગની આ ભક્તિ વીતરાગ થવા માટે જ કરાય છે. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારના સંસારસુખની પ્રાપ્તિની વાંછા રૂપ રાગયુક્ત કે કોઈપણ પ્રકારના સંસારના દુઃખના દ્વેષયુક્ત કરાતી નથી. સમતાભાવની પ્રધાનતાવાળી સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક આ ભક્તિ કરાય છે. તેથી તે ભક્તિ એક પ્રકારની હોય છે. આ જ વાત વધુ સ્પષ્ટપણે ગ્રંથકાર આગળ ગાથા ૧૨૫ થી ૧૩૩માં સમજાવે જ છે. ॥ ૧૧૨॥

अत्रैव हेतुमाह—

આ બાબતમાં સુંદર યુક્તિ જણાવે છે.

संसारिणां हि देवानां, यस्माच्चित्राण्यनेकधा ।
स्थित्यैश्वर्यप्रभावाद्यैः, स्थानानि प्रतिशासनम् ॥ ११३ ॥

ગાથાર્થ = જે કારણથી સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય અને પ્રભાવ આદિ દ્વારા સંસારી દેવોનાં સ્થાનો દરેક શાસનમાં અનેકપ્રકારનાં ચિત્ર-વિચિત્ર છે. ॥ ૧૧૩ ॥

ટીકા -*''संसारिणां हि देवानां''* लोकपालादीनां, *''यस्माच्चित्राणि''* अनेकाकाराणि, *''अनेकधाऽनेकैः''* प्रकारैः । कैः कानीत्याह-*''स्थित्यैश्वर्य-प्रभावाद्यैः''* आदिशब्दात्सहजरूपादिपरिग्रहः, *''स्थानानि''* विमानादीनि । *''प्रतिशासनं''* शासनं प्रति ब्रह्माण्डत्रैविध्यानुभेदात् ॥ ११३॥

વિવેચન :- લોકપાલ આદિ સંસારી દેવોને રહેવાનાં સ્થાનો સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ અને આદિ શબ્દથી સહજ રૂપ વડે ભિન્ન-ભિન્ન અનેક પ્રકારનાં હોય છે. વળી તે બ્રહ્માણ્ડના (લોકના) ઊર્ધ્વ-અધો અને મધ્ય લોક રૂપ ત્રણ ભેદથી જે લોકમાં જે દેવનું શાસન હોય છે. તે શાસને શાસને સ્થાનો અનેક પ્રકારનાં હોય છે. આ વાત વધુ સ્પષ્ટતાથી વિચારીએ -

સ્થિતિ- આયુષ્યનું માપ તે સ્થિતિ. વ્યંતરોના આયુષ્યથી જ્યોતિષ્કનું આયુષ્ય સામાન્યપણે અધિક હોય છે. તેના કરતાં ભવનપતિનું આયુષ્ય અને તેના કરતાં પણ વૈમાનિકનું આયુષ્ય વધુ અધિક હોય છે. એટલે હીનાધિક આયુષ્યના કારણે દેવોનાં તે તે રહેઠાણો (વસવાટ) હીનાધિક પુણ્યાઇવાળાં કહેવાય છે. અને તેવી હીનાધિક પુણ્યાઇ પ્રાપ્ત કરવા તેને અનુકૂળ ભક્તિ પણ વિવિધ જ હોય છે.

ઐશ્વર્ય= સંપત્તિ અર્થાત્ વૈભવ પણ દેવોમાં હીનાધિક હોય છે.

પ્રભાવ= પ્રભાવ, (માન, બહુમાન) કોઇ દેવનો ઓછો તો કોઇ દેવનો અધિક હોય છે. અને **આદિ** શબ્દથી.

સહજરૂપ= શરીર સંબંધી રૂપ પણ દેવોમાં ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે.

સ્થાનો= દેવોને રહેવાનાં રહેઠાણો. કોઇનાં ભવન જેવાં હોય છે. કોઇના આવાસો હોય છે અને કોઇનાં વિમાનના આકારે હોય છે. અને તે પણ વિવિધ આકારે હોય છે.

આ પ્રમાણે ઊર્ધ્વલોક અધોલોક અને તિર્ચ્છાલોક એમ બ્રહ્માણ્ડના ત્રણે સ્થાનોમાં જ્યાં જ્યાં જે જે દેવોનું શાસન છે ત્યાં ત્યાં તે તે દેવો સ્થિતિ, ઐશ્વર્ય, પ્રભાવ, અને સહજરૂપ આદિની અપેક્ષાએ ભિન્ન-ભિન્ન સ્થાનવાળા છે. ભિન્ન-ભિન્ન મોભાવાળા અને ભિન્ન-ભિન્ન પ્રભાવવાળા છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક દર્શનોમાં સંસારી દેવોના અનેક ભેદો બ્રહ્માંડવર્તી ત્રણે લોકને આશ્રયી કહ્યા છે. ॥ ૧૧૩ ॥

यस्मादेवम्—

જે કારણથી દેવોમાં આ પ્રમાણે ભેદ છે. તેથી શું સિદ્ધ થાય છે ? તે જણાવે છે.

तस्मात्तत्साधनोपायो, नियमाच्चित्र एव हि ।
न भिन्ननगराणां स्यादेकं वर्त्म कदाचन ॥ ११४ ॥

ગાથાર્થ = તે કારણથી તે તે સ્થાનોની સાધનાના ઉપાયો પણ નિયમા ભિન્ન-ભિન્ન જ છે. કારણ કે ભિન્ન-ભિન્ન નગરોનો એક માર્ગ કદાપિ હોતો નથી. ॥૧૧૪॥

ટીકા -*''तस्मात्करणात्'' ''तत्साधनोपायः''* संसारिदेवस्थानसाधनोपायो *''नियमाच्चित्र एव हि''* भवति । इदमेव वस्तु लोकप्रसिद्धोदाहरणद्वारेणाह-*''न भिन्ननगराणां स्याद्''* भवेत्, *''एकं वर्त्म कदाचन''* तथा तद्भेदानुपपत्तेरिति ॥११४॥

વિવેચન :- સંસારી દેવોનાં સ્થાનો અનેક ભેદવાળાં અને અનેક આકારવાળાં હોય છે. હીનાધિક પુણ્યાઈવાળાં હોય છે. આ કારણથી તે તે દેવોને ઉદ્દેશીને કરાતી ભક્તિ પણ ચિત્ર-વિચિત્ર અનેક પ્રકારની હોય છે. દેવોમાં હીન-અને અધિક આયુષ્ય, પ્રભુત્વ, પ્રભાવ અને શારીરિક સંપત્તિને આશ્રયી અનેક જાતની ચડતા-ઉતરતા દરજ્જારૂપે ભિન્નતા હોય છે તેથી તેના ઉપાસકોમાં તેના ઉપાયરૂપે ભક્તિમાં પણ નિયમા ભેદ હોય જ છે. જેટલા પ્રમાણની બાહ્યધર્મ આરાધનાથી સૌધર્મ દેવલોકનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેટલા જ પ્રમાણની દ્રવ્ય ધર્મ આરાધનાથી અચ્યુત દેવલોક આદિનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. દેવભવની જેટલી ઉંચી સ્થિતિ હોય છે. તેટલી તેના ઉપાયરૂપે ભક્તિ પણ ઉંચી હોવી જરૂરી છે.

આ જ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા એક ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે છે. જુદા જુદા નગરોનો એક જ માર્ગ કોઈ પણ દિવસ હોતો નથી. જો જુદા જુદા નગરોનો પણ માર્ગ એક જ હોય તો તે તે નગરોનો જે ભેદ છે. તે ભેદ ઘટી શકતો નથી. દાખલા

તરીકે અમદાવાદથી સુરતનો જે માર્ગ છે અને અમદાવાદથી રાજકોટનો જે માર્ગ છે તે બન્ને માર્ગો કદાપિ એક હોઇ શકતા નથી. જો તે બન્ને માર્ગો એક જ હોત તો તે બન્ને માર્ગોના અંતે સુરત અથવા રાજકોટ એમ જે ભિન્ન-ભિન્ન શહેર આવે છે તે આવત નહીં. નગરભેદ હોઇ શકે નહીં. તેવી રીતે ભવનપતિ દેવમાં જવાના માર્ગરૂપે, વૈમાનિક દેવમાં જવાના અને માર્ગરૂપે જ્યોતિષ્ક દેવમાં જવાના માર્ગરૂપે, જે ભક્તિ કરાય છે તે ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે.

જૈનેતર દર્શનોમાં પણ દેવો અનેક પ્રકારના છે તેથી તે તે દેવોને ઉદ્દેશીને ઈતરદર્શનોને અનુસારે કરાતી સેવા-પૂજા પણ વિવિધ પ્રકારની હોય છે. રાધા-કૃષ્ણની, રામ-સીતા-લક્ષ્મણની, શંકર-પાર્વતીની, હનુમાનજીની, ઈત્યાદિ દેવોની ભિન્નતાના કારણે તેઓની સેવાપૂજા રૂપ ભક્તિ પણ વિવિધ જ હોય છે. સમાન હોતી નથી. ॥૧૧૪॥

तथा–

इष्टापूर्तानि कर्माणि, लोके चित्राभिसन्धितः ।
नानाफलानि सर्वाणि, द्रष्टव्यानि विचक्षणैः ॥ ११५॥

ગાથાર્થ =આ લોકમાં ભિન્ન-ભિન્ન આશયથી કરાતાં ઈષ્ટ-પૂર્ત કાર્યો પણ વિવિધ ફળવાળાં છે એમ વિચક્ષણ પુરુષોએ જાણવું. ॥ ૧૧૫ ॥

ટીકા -*''इष्टापूर्तानि कर्माणि''* वक्ष्यमाणलक्षणानि, *''लोके''* प्राणिगणे, *''चित्राभिसन्धितः''* कारणात् । किमित्याह-*''नानाफलानि''* चित्रफलानीति, योऽर्थः *''सर्वाणि द्रष्टव्यानि''* हेतुभेदात् । कैरित्याह-*''विचक्षणैः''* विद्वद्भिरिति ॥ ११५॥

વિવેચન :- જૈન દર્શનમાં સંસારી દેવો જેમ અનેક પ્રકારના છે. તેમ ઈતર દર્શનોમાં પણ સંસારી દેવો અનેક પ્રકારના છે. તેઓને ઉદ્દેશીને કરાતાં ઈષ્ટાપૂર્ત વગેરે ભક્તિરૂપ કાર્યો આ લોકમાં **''चित्र+अभिसन्धितः''** વિવિધ પ્રકારના આશયભેદ સ્વરૂપ કારણથી કરાય છે. તેથી તે સર્વે ભિન્ન-ભિન્ન ફળવાળાં છે. એમ વિચક્ષણ (વિદ્વાન) પુરુષોએ સમજવું જોઈએ.

ઈષ્ટાપૂર્ત આદિ ભક્તિકાર્યો સર્વે ભિન્ન-ભિન્ન ફળવાળાં છે એવો **योऽर्थः** જે અર્થ ઉપર કહ્યો **(सः)** તે **हेतुभेदात्** ભક્તિ કાર્ય કરતી વખતે હૃદયગત આશયભેદ રૂપ કારણભેદથી જાણવા યોગ્ય છે. ઈષ્ટાપૂર્ત આદિ સમાનપણે કરનારા ભક્તલોકોના હૃદયમાં જે જે ભિન્ન-ભિન્ન આશય હોય છે તેથી તેનું ફળ પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. આ વાત

આગળ ગાથા-૧૧૮માં ગ્રંથકારશ્રી સમજાવે જ છે. જેમ એક જ સિંહ પોતાના બચ્ચાને મુખથી પકડે અને સસલાના બચ્ચાને મુખથી પકડે તે બન્નેમાં પકડવાની ક્રિયા સમાન હોવા છતાં સિંહના હૃદયમાં આશયભેદ હોવાથી એકમાં શરીરની પુષ્ટિનું કારણ બને છે અને બીજામાં શરીરના વિનાશનું કારણ બને છે.

પ્રશ્નઃ-ઈષ્ટાપૂર્ત શું છે? તે ભક્તિરૂપ કાર્યો કોને કહેવાય?

ઉત્તર :- ગ્રંથકાર પોતે જ હવે પછીની ૧૧૬-૧૧૭મી ગાથામાં આ ઈષ્ટાપૂર્તનો અર્થ સમજાવે જ છે. ॥ ૧૧૫ ॥

इष्टापूर्तस्वरूपमाह—

ઈષ્ટાપૂર્તનું સ્વરૂપ સમજાવે છે-

ऋत्विग्भिर्मन्त्रसंस्कारै-र्ब्राह्मणानां समक्षतः ।
अन्तर्वेद्यां यद्दत्तमिष्टं तदभिधीयते ॥ ११६ ॥

ગાથાર્થ = **યજ્ઞમાં અધિકૃત યાજ્ઞિક ગોરો વડે બ્રાહ્મણોની સમક્ષ યજ્ઞસંબંધી વેદીની અંદર મન્ત્રાક્ષરો બોલવાના સંસ્કારોપૂર્વક જે (અલંકારાદિ) અપાય તે "ઈષ્ટ" કહેવાય છે. ॥ ૧૧૬ ॥**

ટીકા - *"ऋत्विग्भिर्यज्ञाधिकृतैः" "मन्त्रसंस्कारैः"* कारणभूतैः *"ब्राह्मणानां समक्षतः"* तदन्येषां, *"अन्तर्वेद्यां हि यद्दत्तं"* हिरण्यादि, *"इष्टं तदभिधीयते,"* विशेषलक्षणयोगात् ॥ ११६॥

વિવેચન :- ઈષ્ટાપૂર્તમાં પ્રથમ **"ઈષ્ટનો"** અર્થ સમજાવે છે. જ્યારે જ્યારે યજ્ઞવિધિ કરવામાં આવે, ત્યારે ત્યારે યજ્ઞની ક્રિયા કરાવવામાં મુખ્ય અધિકાર પદે નિયુક્ત કરાયેલા યાજ્ઞિક ગોરો (પુરોહિતો) વડે તે પુરોહિતોથી અન્ય એવા બીજા બ્રાહ્મણોની હાજરીમાં મંત્ર વાંચી અનેક સંસ્કૃત શ્લોકોના ઉચ્ચારણ કરવા પૂર્વક સંસ્કારો કરવા દ્વારા યજ્ઞની વેદીમાં જે સુવર્ણમુદ્રાદિ મૂકવામાં આવે તે મૂકાયેલા સુવર્ણમુદ્રાદિને **"ઈષ્ટ"** કહેવાય છે.

પ્રશ્નઃ- આવા પ્રકારનું જે હિરણ્યાદિ હોય તેને જ **"ઈષ્ટ"** શા માટે કહેવાય છે.

ઉત્તર :-"ઈષ્ટ"નું જે વિશેષલક્ષણ છે તે આ દાનમાં સંભવે છે. રાજા વગેરે કોઈ ધનવાન પુરુષો યાચકો ઉપર પ્રસન્ન થાય અને તે યાચકોને અન્ન અને હિરણ્યાદિ

જે કંઇ આપે તે **"દાન"** કહેવાય. પરંતુ તે જ રાજા આદિ ધનવાન પુરુષોએ યજ્ઞ પ્રારંભ્યો હોય અને યજ્ઞમાં ઉપરોક્ત વિધિએ મૂકાયેલું એવું જે હિરણ્યાદિ યાચકોને અપાય તે ઈષ્ટ કહેવાય છે. કારણ કે તેમાં વિશેષ લક્ષણનો યોગ છે.

(૧) પદાધિકારી એવા પુરોહિતો વડે મન્ત્રના સંસ્કારો વડે સંસ્કારિત થયેલું આ હિરણ્યાદિ છે. (૨) બ્રાહ્મણોની સમક્ષ અપાય છે. એટલે અન્ય બ્રાહ્મણોના પણ તેમાં આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩) વેદિકામાં મૂકાયેલું છે. એટલે યજ્ઞના અધિષ્ઠિત તે તે દેવને ભેટ ધરાયેલું છે. આવા પ્રકારના ત્રણ વિશેષ લક્ષણોવાળું આ હિરણ્યાદિ છે. તેથી તેને માત્ર **"દાન"** ન કહેતાં **"ઈષ્ટ"** કહેવાય છે. તથા યાચક લોકો પણ આવા પ્રકારનું વિધિયુક્ત સંસ્કારિત થયેલ હિરણ્યાદિ પોતાને મળે એમ વિશેષે **"ઈચ્છે છે"** તેથી તેને **"ઈષ્ટ"** કહેવાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે જૈનદર્શનમાં સિદ્ધચક્ર પૂજન આદિમાં અપાતી રાખડી તે મન્ત્રોથી મંત્રિત હોવાથી, પૂજનમાં મૂકાયેલી હોવાથી સામાન્ય રાખડી કરતાં વિશેષ લક્ષણોવાળી બનવાથી અને તેના અર્થી જીવો તેવી રાખડીને વિશેષ ઇચ્છતા હોવાથી અપેક્ષાએ **"ઈષ્ટ"** કહેવાય છે. તથા ઈતર દર્શનોમાં પ્રભુના મંદિરોમાં અપાતો **"પ્રસાદ"** પ્રભુને ધરાયેલો હોવાથી અને તેવા પ્રકારના મન્ત્રાક્ષરો વડે મંત્રિત હોવાથી સામાન્ય સર્વે પ્રજા તેને ઇચ્છે છે એટલે **"ઈષ્ટ"** કહેવાય છે. તેમ અહીં પણ જાણવું.

સારાંશ કે યજ્ઞમાં મન્ત્રાક્ષરો વડે મન્ત્રિત અને વેદીમાં મૂકાયેલું એવું જે હિરણ્યાદિ અપાય તે **"ઈષ્ટ"** કહેવાય છે. ॥ ૧૧૬ ॥

તથા-હવે પૂર્તનો અર્થ જણાવે છે.

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमेतत्तु, पूर्तं तत्त्वविदो विदुः ॥ ११७॥

ગાથાર્થ = વાવડી, કૂવા, તળાવ આદિ બંધાવવાં, દેવમંદિરો કરાવવાં અને યાચકોને અન્નનું દાન કરવું આ સર્વે "પૂર્ત" કહેવાય છે. એમ વિદ્વાન પુરુષો કહે છે. ॥ ૧૧૭ ॥

ટીકા -"*वापीकूपतडागानि*" लोकप्रसिद्धान्येव, "*देवतायतनानि च*" वसतिकादीनि च तथा "*अन्नप्रदानं*" लौकिकमेव, "*एतत्त्वेवम्भूतं,*" किमित्याह- "*पूर्तं तत्त्वविदो विदुः*" इति पूर्तपरिभाषया तत्त्वविदो विदन्ति ॥ ११७॥

વિવેચન :- વાવડી, કૂવા અને તળાવ બંધાવવાં, દેવમંદિરો બનાવવાં તથા અન્નદાન કરવું. તથા ઉપલક્ષણથી વસ્ત્રદાન કરવું, યાચકોને અથવા દીન-અનાથોને વસતિ (વસવાટ) આદિનું દાન કરવું આ સર્વ લૌકિક પરોપકારનાં કાર્યોને **"પૂર્ત"** કહેવાય છે. એમ તત્ત્વવિદ્ પુરુષો જાણે છે.

વાવડી, કૂવો અને તળાવ કોને કહેવાય? તે સમજાવવું પડે તેમ નથી. કારણ કે લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. જે ઉંડી અને વધુ પહોળી ખોદેલી હોય. જેમાં ઉતરવા માટે પગથીયાંની વ્યવસ્થા હોય. તથા જેનું પાણી અંદર ઉતરીને લોકો લઇ શકતા હોય તે **"વાવડી"** કહેવાય છે. જે ગોળ ગોળ હોય, વધારે ઉંડો હોય. જેમાં ઉતરવા માટે પગથીયાંની વ્યવસ્થા ન હોય. અંદર ઉતરીને પાણી ન ભરી શકાય, પરંતુ ઘટના રેંટ દ્વારા અથવા કોશ દ્વારા પાણી કાઢી શકાય તે **"કૂવો"** કહેવાય છે. જે વધારે લાંબુ-પહોળું અને ખુલ્લું હોય, જેનું પાણી ઘણું ઊંડું ન હોય. જેમાં બેસીને લોકો સ્નાન-વસ્ત્રધોવણ આદિ કાર્ય કરી શકે તે **"તળાવ"** કહેવાય છે. આવા પ્રકારનાં જળાશયો બંધાવવાં કે જે લૌકિક પરોપકાર કરનારાં છે.

દેવમંદિરો બનાવવાં તથા યતિઓને, યાચકોને અને દીન-અનાથ આદિને ઉતરવા યોગ્ય વસવાટ (આશ્રમ) આદિ બંધાવવા તથા અન્નદાનાદિ કાર્ય કરવું. અહીં અન્નદાન યાચકોને, દીનને અને અનાથોને અનુકંપા બુદ્ધિથી જે અપાય તે **"લૌકિક જ"** અન્નદાન જાણવું. આ સર્વે **"પૂર્ત"** કહેવાય છે. સાધુસંતો જેવા સુપાત્ર આત્માઓને પૂજ્યભાવ અને ભક્તિ-બહુમાનના ભાવથી જે અન્નદાન કરાય છે. તે **"લોકોત્તર અન્નદાન"** કહેવાય છે તે અહીં ન સમજવું.

एतत् तु=આવા પ્રકારનાં લોકોને સંસારની સાનુકૂળતા આપનારાં, લૌકિક પરોપકાર કરનારાં આવા આવા પ્રકારનાં જે જે કોઇ કાર્યો કરાય (જેમ કે સ્કુલો બાંધવી, દવાખાનાં કરાવવાં, ધર્મશાળા કરાવવી, ભોજનાલય કરાવવું) તે સર્વે લૌકિક પરોપકારવાળાં કાર્યોને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો **"પૂર્ત"** કહે છે.

પ્રશ્નઃ- આ કાર્યોને **"પૂર્ત"** કહેવાનું કારણ શું? ત્યાં **"પૂર્ત"**નો અર્થ શું?

ઉત્તરઃ- આવા કાર્યોને જે **"પૂર્ત"** કહેવાય છે. તે પૂર્વપુરુષોએ કરેલી પરિભાષાથી કહેવાય છે. પરિભાષા એટલે તેવા પ્રકારનો સંકેત, તેથી આ સાંકેતિક શબ્દ છે. એમ જાણવું.

આ પ્રમાણે સાંસારિક દેવો અને મુક્તદેવો એમ બે પ્રકારના દેવો હોય છે. તે બન્નેમાં જે સાંસારિક દેવો છે તેના અનેક ભેદો છે. તેથી તેઓની ઇષ્ટાપૂર્તાદિ લૌકિક

પરોપકારનાં કાર્યો કરવા રૂપ ભક્તિ ચિત્રા=અનેકવિધ છે. અને મુક્તદેવો એક પ્રકારના છે. તેથી તેઓની શમસારવાળી ભક્તિ એક જ પ્રકારની છે. એમ સમજાવ્યું. હવે સાંસારિક દેવોની ભક્તિરૂપે કરાતાં આ ઈષ્ટાપૂર્તાદિ કાર્યોમાં સમાન કાર્ય કરનારાઓ પણ આન્તરિક (હૃદયગત) આશયભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન ફલ પામે છે. તે પણ જણાવે છે.

आन्तरं हेतुमधिकृत्याह—

હૃદયમાં રહેલા આન્તરિક કારણને લઈને પણ આ ઈષ્ટાપૂર્તાદિ કાર્યો ભિન્ન-ભિન્ન ફળવાળાં બને છે. તે જણાવે છે.

अभिसन्धेः फलं भिन्नमनुष्ठाने समेऽपि हि ।
परमोऽतः स एवेह, वारीव कृषिकर्मणि ॥ ११८ ॥

ગાથાર્થ = સમાન પણ અનુષ્ઠાનમાં તેવા પ્રકારના આશયથી ફળ ભિન્ન-ભિન્ન થાય છે. આ કારણથી ખેતીની ક્રિયામાં પાણીની જેમ ફળસિદ્ધિમાં તે આશય જ પ્રધાન કારણ છે. ॥ ૧૧૮ ॥

ટીકા-"*अभिसन्धेस्*तथाविधाशयलक्षणात्" । किमित्याह-"*फलं भिन्नं*" संसारिदेवस्थानादि, "*अनुष्ठानेसमेऽपि हि*" इष्टादौ, "*परमः*" प्रधानः, अतः कारणात् । "*स एवा*भिसन्धिरेव," "*इह*" फलसिद्धौ, किंवदित्याह="*वारीव कृषिकर्मणि*" इति दृष्टान्तः, परमो लोकरूढया ॥ ११८॥

વિવેચન :- બાહ્ય આચરણ રૂપે કરાતાં ઈષ્ટાપૂર્તાદિ કોઈપણ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો જુદા-જુદા જીવો વડે એક સરખી રીતે સમાનપણે જ કરાતાં હોય તો પણ તે અનુષ્ઠાનો આચરતી વખતે સૌ સૌના હૃદયમાં તેવા તેવા પ્રકારના જુદા જુદા આશયો સ્વરૂપ અભિસન્ધિથી સંસારી દેવોના સ્થાનાદિની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ ભિન્ન-ભિન્ન પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ ખેતી કરનારા સર્વે ખેડૂતો ખેતી કરવાની ક્રિયા (ખેતર ચોક્ખું કરવું. બીજ વાવવું. ખાતર નાખવું. પાણી પાવું) ઈત્યાદિ સરખી (સમાન) રીતે કરે તો પણ જે ખેડૂતો મીઠું પાણી ખેતીમાં પાય તો તેને વિશેષ ફળસિદ્ધિ થાય, મોળું પાણી પાય તો સામાન્ય ફળસિદ્ધિ થાય. અને ખારું પાણી પાય તો તદ્દન અલ્પફળસિદ્ધિ થાય અથવા કદાચ ફળસિદ્ધિ ન પણ થાય. તેવી રીતે ઈષ્ટાપૂર્તાદિ અનુષ્ઠાન સમાન આચરવા છતાં પણ કોઈ મરણના ભયથી, કોઈ યશકીર્તિની ઈચ્છાથી, કોઈ સ્વર્ગના સુખની ઈચ્છાથી

અને કોઇ પરોપકાર કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને કરતા હોય છે. તેથી તે ઈષ્ટાપૂર્ત આદિ અનુષ્ઠાનો સમાન આચરવા છતાં મૃત્યુ પામી કોઇ ભૂત-પ્રેતાદિ તુચ્છ વ્યંતરદેવમાં કોઈ ભવનપતિ જેવા વિશિષ્ટ દેવસ્થાનમાં, કોઈ જ્યોતિષ્ક જેવા વિશિષ્ટતર દેવસ્થાનમાં, અને કોઈ વૈમાનિક જેવા સર્વોત્તમ દેવસ્થાનમાં જન્મ પામવા સ્વરૂપ ફળભેદ પામે છે. તે જ પ્રમાણે હીનાધિક આયુષ્યપ્રમાણ, હીનાધિકપણે ઐશ્વર્ય, હીનાધિકપણે જૈન-સમાજમાં પ્રભાવ અને હીનાધિકપણે શારીરિક રૂપ પ્રાપ્તિ આદિ ફળભેદને પણ પામે છે.

આ કારણથી હૃદયગત તે અભિસન્ધિ (આશય) જ ફળસિદ્ધિમાં પ્રધાન કારણ છે.

અહીં ખેતીમાં **"બીજ, પાણી, ખાતર, હવા"** અને **"પ્રકાશ"** એમ અનેક કારણો છે. તે સર્વે કારણો સાનુકુળ મળે તો જ ફલસિદ્ધિ થાય છે. તેથી પાંચે કારણો પોતપોતાના તરફનો સહકાર આપવામાં પ્રધાન જ છે. એકલું પાણી માત્ર પ્રધાન નથી. બીજ, ખાતર આદિ પણ પ્રધાનકારણ છે. છતાં **"ખેતીકાર્યમાં જેમ પાણી"** આવું જે આ દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. તે લોકરૂઢિની અપેક્ષાએ જે પરમ છે. તે અપેક્ષાએ આ દૃષ્ટાન્ત છે એમ સમજવું.

સંસારમાં કોઇ એક પુરુષને બીજો પુરુષ શાબાશી આપવાના આશયથી કમ્મરમાં ધબ્બો મારે છે ત્યારે પ્રથમ પુરુષને આનંદનું કારણ બને છે અને તે જ બીજો પુરુષ ક્રોધયુક્ત આવેશથી ધબ્બો મારે છે ત્યારે પ્રથમ પુરુષને રોષ-રીસ અને શોકનું કારણ બને છે. માટે **"આશયભેદ"** એ જ ફળભેદનું પ્રધાનતર કારણ છે. ॥ ૧૧૮ ॥

अभिसन्धिभेदनिबन्धनान्याह—

આશયભેદ થવાનાં કારણો જણાવે છે.

रागादिभिरयं चेह, भिद्यतेऽनेकधा नृणाम् ।
नानाफलोपभोक्तृणां, तथा बुद्ध्यादिभेदतः ॥ ११९॥

ગાથાર્થ = નાનાવિધ ફળને ભોગવનારા મનુષ્યોનો આ આશયભેદ રાગાદિના કારણે તથા બુદ્ધિ આદિના ભેદથી અનેકપ્રકારનો હોય છે. ॥ ૧૧૯॥

ટીકા -*"रागादिभिर्दोषैः," "अयं चाभिसन्धिः," "इह"* लोके, *"भिद्यते-ऽनेकधा नृणां"* तन्मृदुमध्याधिमात्रभेदेन । किंविशिष्टानामित्याह *"नानाफलोप-भोक्तृणां तथा बुद्ध्यादिभेदतः"* वक्ष्यमाणाद्भिद्यतेऽभिसन्धिरिति ॥ ११९॥

વિવેચનઃ- સમાન એવાં ધર્મ-અનુષ્ઠાનો આચરવા છતાં ભવાન્તરમાં હીનાધિકપણે દેવસ્થાનની પ્રાપ્તિ થવા સ્વરૂપ ફળભેદમાં જો કોઇ કારણ હોય તો અનુષ્ઠાનો આચરતી વેળાનો આશયભેદ કારણ છે. એમ ઉપરની ગાથામાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે કે બાહ્ય અનુષ્ઠાન સમાન આચરવા છતાં આવા પ્રકારનો આશયભેદ કેમ થાય છે? આશયભેદ થવાનું કારણ શું? તે આ ગાથામાં સમજાવે છે કે-

આ લોકમાં વિવિધ દેવસ્થાનની પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ ફળને પામનારા મનુષ્યોનો સમાન અનુષ્ઠાન આચરણ કાલે જે અનેકપ્રકારનો **"આશયભેદ"** છે તે રાગાદિ વડે થાય છે. તથા બુદ્ધિ આદિના ભેદથી થાય છે. આશયભેદ થવામાં મુખ્યત્વે બે કારણો ગ્રંથકારે બતાવ્યાં છે. (૧) રાગાદિ વડે અને (૨) બુદ્ધિ-આદિના ભેદ વડે આશયભેદ થાય છે.

ધર્મ અનુષ્ઠાનો આચરતી વખતે હૃદયમાં રહેલા **"આશયો"** (ભાવો, માનસિક વિચારો) વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. તેથી અગણિત અને અપાર હોય છે. તો પણ તે સર્વે આશયભેદનો **મૃદુ**=જઘન્ય, **મધ્ય**=મધ્યમ અને **અધિમાત્ર**=અધિકમાત્રા એટલે ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારના ભેદમાં સમાવેશ કરાયો છે. આ પ્રમાણે અનેકપ્રકારનો જે આશયભેદ છે તે ત્રણ પ્રકારનો કલ્પાય છે. તેથી તેના કારણ રૂપે રાગાદિ (રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ) દોષો પણ ત્રણ પ્રકારના કલ્પાય છે.

જે જીવના રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાન આદિ દોષો મંદ બન્યા છે. અને વિશિષ્ટ દશાને પામ્યા છે તેવા જીવો તીવ્ર આશયથી (બહુ જ ઉંચા ભાવથી) ધર્મ-અનુષ્ઠાનો આચરે છે. એટલે ઉચ્ચકોટિના વૈમાનિકાદિ દેવસ્થાનની પ્રાપ્તિરૂપ પુણ્યફળ ભોગવનારા બને છે. જે જીવોના રાગાદિ આ ત્રણે દોષો મધ્યમ બન્યા છે તે જીવો મધ્યમભાવથી ધર્મ અનુષ્ઠાન આચરે છે. તેથી જ્યોતિષ્ક અથવા ભવનપતિ જેવા મધ્યમ દેવસ્થાનની પ્રાપ્તિ રૂપ મધ્યમ ફળને ભોગવનારા બને છે. અને જે જીવોમાં આ રાગાદિ દોષો તીવ્ર છે. તે જીવો જે ધર્માનુષ્ઠાન આચરે છે. તે અનુષ્ઠાનોમાં મંદ પરિણામ (આશય) હોય છે. એટલે વ્યંતર અથવા પરમાધામી જેવા કનિષ્ઠ દેવસ્થાનની પ્રાપ્તિ રૂપ જઘન્ય ફળને ભોગવનારા બને છે.

દેવસ્થાનની પ્રાપ્તિરૂપ ફળભેદનું કારણ આશયભેદ છે. અને આશયભેદનું એક કારણ રાગાદિ દોષોની મંદતા-મધ્યમતા અને અધિક્તા છે. હવે આશયભેદનું બીજું કારણ બુદ્ધિ આદિ છે. તે ગ્રંથકારશ્રી પોતે જ આગળની ૧૨૦મી ગાથામાં સમજાવે જ છે. ॥ ૧૧૯ ॥

एनमेवाह—

આ બુદ્ધિ આદિના ભેદને જ સમજાવે છે.

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहस्त्रिविधो बोध इष्यते ।
तद्भेदात्सर्वकर्माणि, भिद्यन्ते सर्वदेहिनाम् ॥ १२० ॥

ગાથાર્થ = બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ એમ ત્રણ પ્રકારનો ''બોધ'' શાસ્ત્રોમાં મનાયો છે. બોધના તે ત્રણ ભેદથી સર્વ પ્રાણીઓનાં સર્વ કાર્યો ભિન્ન (ફળ આપનારાં) બને છે. ॥ ૧૨૦ ॥

ટીકા -''*बुद्धिर्वक्ष्यमाणलक्षणा,*'' ''*ज्ञानमप्येवमेव,*'' ''*असम्मोहश्चैवं,*'' ''*त्रिविधो बोध इष्यते* शास्त्रेषु ।'' ''*तद्भेदाद्* बुद्ध्यादिभेदात्,'' ''*सर्वकर्माणीष्टा*-दीनि,'' ''*भिद्यन्ते सर्वदेहिनां,*'' हेतुभेदात् फलभेद इति कृत्वा ॥ १२०॥

વિવેચન :- ''બુદ્ધિ, જ્ઞાન'' અને **''અસંમોહ''** આ ત્રણેનાં લક્ષણો આગળ આવનારી ૧૨૧મી ગાથામાં કહે જ છે. તેથી બુદ્ધિ કોને કહેવાય? એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે કે- **वक्ष्यमाणलक्षणा**=હવે કહેવાતા લક્ષણવાળી બુદ્ધિ છે. જ્ઞાન પણ એમ જ વક્ષ્યમાણ લક્ષણવાળું સમજવું તથા અસમ્મોહ પણ એમ જ વક્ષ્યમાણ લક્ષણવાળો જાણવો. અર્થાત્ આ ત્રણેનાં લક્ષણો હવે પછીની ગાથામાં આગળ કહેવાય જ છે.

ધર્મ અનુષ્ઠાન આચરતી વખતે જે બોધ (અનુભવ) હોય છે તે બુદ્ધિ રૂપ, જ્ઞાન રૂપ, અને અસંમોહ રૂપ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. આ પ્રમાણે યોગસંબંધી શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. બોધના ભેદથી અનુષ્ઠાનનો ભેદ થાય છે. અને અનુષ્ઠાનના ભેદથી ફળનો ભેદ થાય છે. કારણ કે હેતુભેદ (કારણભેદ) જ્યાં હોય ત્યાં અવશ્ય કાર્યભેદ થાય છે.

જેમ કે ત્રણ વ્યક્તિઓ દાન, શીયળ, તપ આદિ ધર્મ અનુષ્ઠાન સમાન કરે છે. પરંતુ એક વ્યક્તિ આ ભવ-પરભવ સંબંધી સંસારનાં સુખો આ ધર્મથી મળે એવી બુદ્ધિપૂર્વક તે અનુષ્ઠાનો આચરે છે. બીજી વ્યક્તિ આગમશાસ્ત્રોના જ્ઞાન વડે વિવેકપૂર્વક તે અનુષ્ઠાનો આચરે છે. અને ત્રીજી વ્યક્તિ આવી મોહદશા અને અજ્ઞાનદશા ત્યજીને કર્મોની નિર્જરાના અર્થે આ જ અનુષ્ઠાનો આચરે છે. અહીં ત્રણે વ્યક્તિ વડે આચરણ કરાતું દાનાદિ રૂપ ધર્માનુષ્ઠાન ભલે સમાન હોય તો પણ બોધના ભેદથી એટલે હૃદયમાં રહેલા આશય ભેદરૂપ અનુભવના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું થાય છે. એક અનુષ્ઠાન સંસારહેતુ, બીજું અનુષ્ઠાન દીર્ઘકાળે મુક્તિહેતુ અને ત્રીજું અનુષ્ઠાન અલ્પકાળે મુક્તિહેતુ બને છે. બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસમ્મોહનો અર્થ હવે પછીની ગાથામાં આવે જ છે. તે સમજવાથી આ અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થશે. ॥ ૧૨૦ ॥

તત્ર=ત્યાં બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસમ્મોહના અર્થ આ પ્રમાણે છે.

इन्द्रियार्थाश्रया बुद्धि-र्ज्ञानं त्वागमपूर्वकम् ।
सदनुष्ठानवच्चैतदसंमोहोऽभिधीयते ॥ १२१॥

ગાથાર્થ = ઇન્દ્રિયોના વિષયોના આશ્રયવાળો જે બોધ તે "બુદ્ધિ" કહેવાય છે. આગમપૂર્વક જે બોધ તે "જ્ઞાન" કહેવાય છે. અને સદનુષ્ઠાનવાળું એવું જે આ જ્ઞાન તે "અસંમોહ" કહેવાય છે. ॥ ૧૨૧॥

ટીકા -"*इन्द्रियार्थाश्रया बुद्धिस्तीर्थयातृकदर्शने*" "*तद्गमनबुद्धिवत्*" । "*ज्ञानं त्वागमपूर्वकं*" तीर्थयात्राविधिविज्ञानवत्, "*सदनुष्ठानवच्चैतज्ज्ञानम्*" । किमित्याह-"*असम्मोहोऽभिधीयते*" बोधराज इति ॥ १२१॥

વિવેચન :- પૂર્વની ૧૧૯મી ગાથામાં મંદ, મધ્યમ અને તીવ્ર એવા રાગાદિ દોષો વડે આશયભેદ વિવિધ છે એમ સમજાવવામાં આવ્યું. આ ૧૨૦-૧૨૧મી ગાથામાં બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસમ્મોહના કારણે બોધભેદ (આશયભેદ) ત્રણ પ્રકારનો છે તે સમજાવે છે.

પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના આશ્રયે અનુષ્ઠાન આચરવાની ભાવના થવી તે બુદ્ધિ રૂપ બોધ કહેવાય છે. જેમ કે કોઇ સ્ત્રી-પુરુષો તીર્થયાત્રા કરવા જતા હોય તેઓના રૂપ-રંગને, વેશભૂષાને અને હાવભાવને ચક્ષુથી દેખીને ચાક્ષુષ રસથી પ્રેરાઇને મનમાં એવી બુદ્ધિ થાય કે હું પણ તીર્થયાત્રા કરવા જાઉં. આ બુદ્ધિ કહેવાય છે. એવી રીતે લોકમુખે તીર્થનું વર્ણન કર્ણ દ્વારા સાંભળીને શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયના રસથી તીર્થયાત્રા કરવા જવાની ભાવના થાય તે પણ બુદ્ધિરૂપ બોધ છે. તથા છ'રી પાળતા સંઘમાં તીર્થયાત્રાએ જઇએ તો ત્યાં ખાવા-પીવાની સાનુકુળતા વધારે સારી રહે છે એમ સમજીને તીર્થયાત્રાએ જવાની ભાવના થાય તે પણ બુદ્ધિરૂપ બોધ છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના સુખની પ્રધાનતાએ ધર્માનુષ્ઠાન કરવાની જે ભાવના થવી તે બુદ્ધિરૂપ બોધ છે. સારાંશ કે જે ધર્માનુષ્ઠાનો આચરવામાં ઇન્દ્રિયોના સુખોનો સવિશેષ આશય હોય તે બુદ્ધિરૂપ બોધ કહેવાય છે.

"આગમપૂર્વક જ્ઞાન રૂપ બોધ" = ઇન્દ્રિયોના સુખ માત્રની અપેક્ષા જેમાં નથી. પરંતુ વારંવાર આગમશાસ્ત્રોનું વાંચન અને શ્રવણ કરતાં કરતાં તે તે ધર્માનુષ્ઠાનોની વિધિનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. અને વિધિ તથા વિવેકની જાગૃતિપૂર્વક ધર્માનુષ્ઠાન કરવાની ભાવના થવી તે જ્ઞાનરૂપ બોધ કહેવાય છે. આ અનુષ્ઠાનો આચરવામાં ઇન્દ્રિયોના સુખની પ્રધાનતા નથી, પરંતુ આગમજ્ઞાનના અનુસારે વિધિની જાણકારી અને

વિધિ તથા વિવેકપૂર્વક અનુષ્ઠાન આચરવાની ભાવના છે. જેમ કે કોઇ લોકો તીર્થ યાત્રાએ જતા હોય તે જોઇને અથવા જવાના છે તે સાંભળીને આગમશાસ્ત્રના આધારે ગુરુ આદિ પાસે તીર્થની યાત્રાની વિધિ યથાર્થપણે જાણીને તેનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તીર્થયાત્રા કરવાની ભાવના થાય તે.

"સદનુષ્ઠાનવાળું જ્ઞાન તે અસમ્મોહ"= ધાર્મિક અનુષ્ઠાન આચરવાની ભાવના થવી તે અસમ્મોહ. આગમશાસ્ત્રોના સતત મનન, શ્રવણ દ્વારા વિધિનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું. તથા તેવા પ્રકારની વિધિના જ્ઞાનપૂર્વક સદનુષ્ઠાન આચરવું. સારાંશ કે સદનુષ્ઠાન આચરવાની માત્ર ભાવના જ થવી એમ નહીં પરંતુ સદનુષ્ઠાન કોને કહેવાય ? તે આગમથી યથાર્થપણે જાણીને તેવા સદનુષ્ઠાનનું આચરણ કરવું તે અસમ્મોહ કહેવાય છે. સદનુષ્ઠાનના આચરણવાળું જે જ્ઞાન તે અસમ્મોહ જાણવો. અહીં **"સદનુષ્ઠાન"** કોને કહેવાય? તે વાત ૧૨૩મી ગાથામાં આવે જ છે.

૧ વિષય સુખોના આશ્રયે ધર્મ અનુષ્ઠાન આચરવાની ભાવના તે બુદ્ધિરૂપ બોધ. (૨) આગમશાસ્ત્રોના જ્ઞાનપૂર્વક વિધિ અને વિવેક સાથે ધર્માનુષ્ઠાન આચરવાની જે ભાવના તે જ્ઞાનરૂપ બોધ. અને (૩) સદનુષ્ઠાનના જ્ઞાનપૂર્વક તેનું જીવનમાં આચરવું તે અસમ્મોહ કહેવાય છે. પ્રથમાનુષ્ઠાન સંસાર ફળહેતુ છે. બીજું અનુષ્ઠાન દીર્ઘકાળે મુક્તિહેતુ છે. અને ત્રીજું અનુષ્ઠાન અલ્પકાળે મુક્તિફળ હેતુ છે. ॥ ૧૨૧॥

एवमेतेषां लक्षणे व्यवस्थिते सति लोकसिद्धमुदाहरणमाह—

આ પ્રમાણે બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ આ ત્રણનાં લક્ષણ સિદ્ધ થયે છતે તે ત્રણેને યથાર્થ સમજાવવા માટે લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ જણાવે છે-

रत्नोपलम्भतज्ज्ञान-तत्प्राप्त्यादि यथाक्रमम् ।
इहोदाहरणं साधु, ज्ञेयं बुद्ध्यादिसिद्धये ॥ १२२॥

ગાથાર્થ = અહીં (૧) રત્નદર્શન, (૨) રત્નનું જ્ઞાન અને રત્નની પ્રાપ્તિ આદિ અનુક્રમે બુદ્ધિ આદિ ત્રણ પ્રકારના બોધની સિદ્ધિ માટે સારૂં ઉદાહરણ જાણવું. ॥ ૧૨૨॥

ટીકા -*"रत्नोपलम्भः"* सामान्येनेन्द्रियार्थाश्रया बुद्धिः, *"तज्ज्ञानं"* त्वागमपूर्वकं रत्नज्ञानं, *"तत्प्राप्त्यादि"* त्वसम्मोहः, बोधगर्भत्वादस्य *"यथाक्रमम्"*। *"इह"* बुद्ध्यादौ । *"उदाहरणं साधु,"* अभिप्रेतार्थसाधकत्वात् । अत एवाह- ज्ञेयं बुद्ध्यादिसिद्धये बुद्धिज्ञानासम्मोहसिद्ध्यर्थमिति ॥ १२२॥

વિવેચન :- ઉપરની ગાથા ૧૨૧માં બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસમ્મોહનાં લક્ષણો જણાવ્યાં છે. તે બરાબર સમજાવવા માટે આ ગાથામાં સુંદર લોકપ્રસિદ્ધ એવું એક ઉદાહરણ આપે છે.

રત્નનો બીન-અનુભવી કોઇપણ પુરુષ ઝવેરીની દુકાને અથવા રત્ન-કલાકારને ત્યાં જાય અને જ્યારે ચક્ષુરિન્દ્રિયથી પ્રથમ રત્નને દેખે ત્યારે તે રત્નની ચમક, કાન્તિ, આકાર અને ઉપર-નીચેના ઘાટોનું ચક્ષુ દ્વારા જે દર્શન થાય તે ઇન્દ્રિયાર્થાશ્રયવાળો બોધ હોવાથી તે રત્નોપલંભ=રત્નદર્શનને બુદ્ધિ કહેવાય છે. આ રત્નનું દેખવું, દેખવાથી ગમી જવું, લેવાની ઇચ્છા થવી, કિંમત પૂછવી, પૂરી જાણકારી વિના ચમક અને કાન્તિ માત્રથી લેવું. અને પહેરવું આ સર્વેમાં પંચેન્દ્રિય-જન્ય સુખનો આશય હોવાથી બુદ્ધિ કહેવાય છે. તેવી રીતે ઇન્દ્રિયોના વિષયવાળી ભાવનાપૂર્વક જે ધર્માનુષ્ઠાન કરાય છે તે બુદ્ધિસ્વરૂપ બોધ (આશય)વાળું હોવાથી સંસારફળનો હેતુ છે.

રત્નોના વિષયને સમજાવનારાં શાસ્ત્રોથી અથવા રત્નોના અનુભવી પુરુષો પાસે ૨-૩ વર્ષ રહીને તે રત્નો સંબંધી પૂરેપૂરી જાણકારી મેળવવી. આ પ્રમાણે આગમપૂર્વક (રત્નનાં શાસ્ત્ર અથવા અનુભવી પુરુષ પાસેથી મળેલા જ્ઞાનપૂર્વક) રત્નનો યથાર્થ બોધ થવો. રત્નોના વિષયનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થવું તે **तज्ज्ञान**=રત્નજ્ઞાન. તેવી રીતે આગમ શાસ્ત્રોના અભ્યાસના આધારે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોની વિધિનું જ્ઞાન થવું. વિવેક જાગવો તે જ્ઞાન કહેવાય છે. આવા પ્રકારના જ્ઞાનવાળા આશયથી કરાયેલ ધર્માનુષ્ઠાન દીર્ઘકાળે મુક્તિફળ આપે છે.

तत्प्राप्त्यादि=રત્નોનો બરાબર અનુભવ મેળવ્યા પછી જે રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય અને **आदि**=શબ્દથી તે રત્નોથી વીંટી, હાર, કુંડલ આદિ અલંકારો બનાવવા. તે અલ્પકાળમાં જ શરીરને શોભાવવા રૂપ અથવા તજ્જન્ય આનંદ રૂપ સુખને આપનાર છે. તેવી જ રીતે આગમના જ્ઞાનપૂર્વક સદનુષ્ઠાન આચરવું તે અલ્પકાળમાં જ મુક્તિફળ આપનાર છે. આ પ્રમાણે રત્નોપલંભ (રત્નદર્શન), રત્નજ્ઞાન અને રત્નની પ્રાપ્તિની સમાન અનુક્રમે બુદ્ધિપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક અને અસમ્મોહપૂર્વક અનુષ્ઠાન જાણવું. બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસમ્મોહને સમજાવવામાં આ ઉદાહરણ એ સુંદર ઉદાહરણ જાણવું.

પ્રશ્નઃ- આ ઉદાહરણને સુંદર ઉદાહરણ કેમ કહ્યું છે ?

ઉત્તર :- બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસમ્મોહ આ ત્રણનું સ્વરૂપ જે સમજાવવું છે. તેની સિદ્ધિ માટે આ ઉદાહરણ બરાબર છે. આ ઉદાહરણ આ સ્વરૂપ સમજાવવા

અભિપ્રેત (ઇષ્ટ) અર્થનું સાધક છે. માટે સુંદર છે. જે ઉદાહરણ જે તત્ત્વ સમજાવવા માટે આપ્યું હોય તે ઉદાહરણ જો તે તત્ત્વ બરાબર સમજાવી શકતું હોય તો તે સુંદર ઉદાહરણ કહેવાય છે. ॥ ૧૨૨॥

सदनुष्ठानलक्षणमाह—

અસંમોહ સમજાવવામાં ગાથા ૧૨૧માં **"સદનુષ્ઠાન"** શબ્દ આવ્યો છે તે સમજાવે છે.

आदरः करणे प्रीतिरविघ्नः सम्पदागमः ।
जिज्ञासा तज्ज्ञसेवा च, सदनुष्ठानलक्षणम् ॥ १२३॥

ગાથાર્થ =**આદર, કરવામાં પ્રીતિ, નિર્વિઘ્નતા, સમ્પત્તિની પ્રાપ્તિ, જિજ્ઞાસા, તે અનુષ્ઠાનોના જાણકારોની સેવા, અને તેના જાણકારોની કૃપાદૃષ્ટિ આ સર્વે સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. ॥૧૨૩॥**

ટીકા -"*आदरो*" यत्नातिशय इष्टादौ, "*करणे प्रीति*रभिष्वङ्गात्मिका" । "*अविघ्नस्तत्करण*" एवादृष्टसामर्थ्यात् । "*सम्पदागमः*" तत एव शुभ-भावपुण्यसिद्धेः, "*जिज्ञासे*ष्टादिगोचरैव," । "*तज्ज्ञसेवा* चेष्टादिज्ञाऽऽसेवा," चशब्दात्तदनुग्रहग्रहः । एतत्*सदनुष्ठानलक्षणं,* अनुबन्धसारत्वादस्य ॥ १२३॥

વિવેચન :- જે અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે આદર, પ્રીતિ વગેરે ઉપરોક્ત સાત ભાવો સંભવતા હોય તે અનુષ્ઠાનને **"સદનુષ્ઠાન"** કહેવાય છે. તે સાતભાવોનું કંઇક વિશેષ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

(૧) **આદર**- અતિશય પ્રયત્નવિશેષ તે આદર કહેવાય છે. ઇષ્ટાપૂર્ત વગેરે અનુષ્ઠાનોની જીવનમાં પ્રાપ્તિ કેમ થાય? તે માટે તેને સાનુકુળ પ્રયત્નવિશેષ કરવો. પુરોહિતોને આમંત્રણ આપવું. તેને અનુકુળ યજ્ઞ ગોઠવવો. બ્રાહ્મણોને બોલાવવા. યાચકોને આપવા યોગ્ય હિરણ્યાદિ લાવવું વગેરે ઇષ્ટકાર્ય કરવા માટેનો પ્રયત્ન કરવો તે આદર કહેવાય છે. હૃદયમાં જે જે અનુષ્ઠાન પ્રત્યે આદર (હાર્દિક બહુમાન-સદ્ભાવ) હોય છે. તે તે અનુષ્ઠાનો સેવવા પ્રયત્નવિશેષ સહેજે સહેજે થાય છે. સારાંશ કે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે હાર્દિક બહુમાન-પ્રેમ તે આદર કહેવાય છે.

(૨) **કરવામાં પ્રીતિ**- જે જે અનુષ્ઠાન કરવાનો યોગ મળે તે તે અનુષ્ઠાનને આચરવામાં અતિશય પ્રીતિ (રાગ) હોય. જે વસ્તુ ઓછા પ્રયત્ને મળી જતી હોય સહેજે સહેજે થઇ જતી હોય તેમાં જેટલી પ્રીતિ હોય તેના કરતાં જે વસ્તુ અતિશય

ઘણા પ્રયત્નથી લભ્ય હોય, તેના ઉપર અતિશય પ્રીતિ હોય છે. જેમ કે, મનુષ્યોને વસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ ઓછા પ્રયત્ને થાય છે. પરંતુ હીરા, માણેક, મોતી અને સોનાના અલંકારોની પ્રાપ્તિ ઘણા પ્રયત્ને થાય છે. તેથી વસ્ત્રભૂષા ઉપર જેટલી પ્રીતિ હોય છે. તેના કરતાં અલંકારાદિ ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોય છે. તેમ જે તીર્થયાત્રા અથવા ઈષ્ટાપૂર્તાદિ અનુષ્ઠાન આચરવામાં પ્રયત્નાતિશય કર્યો હોય છે. ત્યાં પ્રીતિ પણ સવિશેષ જ હોય છે.

ધાર્મિક જે અનુષ્ઠાન કરવા માટે બહુમાનપૂર્વક પ્રયત્નાતિશય કર્યો હોય તે અનુષ્ઠાનની દુર્લભતા અને દુષ્કરતા મનમાં સમજાઇ હોય છે. તેના કારણે તે આચરતી વખતે તેના પ્રત્યે સવિશેષ રાગ થવાથી ઉત્તમ-ઉત્તમ ભાવો જીવને આવે છે. ઉત્તમભાવ આવવા એ જ શુભ અનુષ્ઠાનનું અનંતર ફળ છે. કે જેનાથી પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો ક્ષય થતાં વિઘ્નાભાવ અને પુણ્યનો ઉદય થતાં સંપત્તિનું આગમન આદિ ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે. રાગ અને આદર વિના કરાયેલું અનુષ્ઠાન વેઠ ઉતારવાની જેમ કરાતાં ઉપરોક્ત ફળ આપનાર બનતું નથી. માટે આદર સાથે રાગપૂર્વક કરાયેલું જ ધર્માનુષ્ઠાન સદનુષ્ઠાન કહેવાય છે. આ સદનુષ્ઠાનનું બીજું લક્ષણ છે. સારાંશ કે હાર્દિક બહુમાન તે પ્રથમ લક્ષણ અને પ્રેમપૂર્વક આચરણ કરવું તે બીજું લક્ષણ જાણવું.

(૩) **વિઘ્નાભાવ=** જે અનુષ્ઠાન અતિશય પ્રયત્નપૂર્વક અને ઘણી જ પ્રીતિપૂર્વક કરાય છે. તેવા વિવેકપૂર્વક કરાતા તે તે અનુષ્ઠાનથી આ જીવમાં આપોઆપ શુભભાવો પ્રગટે છે. અને તેવા ઉત્તમ શુભ ભાવોથી પૂર્વબદ્ધ પાપકર્મોનો નાશ થાય છે. અને પાપકર્મોનો નાશ થવાથી જે વિઘ્નો આવવાનાં હતાં તે અથવા વિઘ્નો આવવાનો જે સંભવ હતો તે તદ્દન દૂર થઇ જાય છે. અનુષ્ઠાનોમાં આવેલા શુભભાવોના પ્રતાપે જ વિઘ્નાભાવ થાય છે. આ પણ સદનુષ્ઠાનનું ત્રીજું લક્ષણ છે.

(૪) **સમ્પદાગમ=**ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે અતિશય રાગયુક્તભાવપૂર્વક કરાયેલા અનુષ્ઠાનથી જે જે શુભભાવો પ્રગટે છે તેનાથી જેમ પૂર્વબદ્ધ પાપકર્મોનો નાશ થાય છે અને તેનાથી તે તે પાપકર્મજન્ય વિઘ્નો આવતાં નથી. તેવી જ રીતે આ જ શુભભાવોથી અદ્‌ભુત પુણ્યબંધ થાય છે. અને તે પુણ્યાઇના બળે સંપત્તિની આ જીવને પ્રાપ્તિ થાય છે. સંપત્તિ બે પ્રકારની હોય છે બાહ્ય અને અભ્યન્તર, અનુષ્ઠાનોના આચરણ કાલે સેવાયેલા શુભયોગ અને પ્રશસ્ત રાગાદિથી બંધાયેલા દ્રવ્ય પુણ્યથી બાહ્યલક્ષ્મી રૂપ સંપત્તિ મળે છે. અને સાંસારિક ભાવોનો રાગ ઘટવા રૂપ મોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમ સ્વરૂપ ભાવપુણ્યથી ભવભય, પાપભય, કરૂણા, વિનય, દાક્ષિણ્યતા અને ઉદારતા આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિરૂપ અભ્યન્તર સંપત્તિ મળે છે. આ પણ સદનુષ્ઠાનનું ચોથું લક્ષણ છે.

(૫) **જિજ્ઞાસા=** અનુષ્ઠાન કરવા માટેની વિધિની તથા તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ફળોને જાણવાની જે તમન્ના તે જિજ્ઞાસા કહેવાય છે જ્યારે કોઈપણ વિવક્ષિત ઈષ્ટાપૂર્તાદિ અનુષ્ઠાન આદરવા માટે પ્રયત્ન વિશેષ જીવ કરે છે. પ્રીતિવિશેષ ધરાવે છે. ત્યારે અનુષ્ઠાન બહુ જ સારી રીતે કેમ થાય ? કંઇ પણ અવિધિ ન થઇ જાય અને પાપ ન લાગી જાય તેની સાવચેતી રૂપે તે અનુષ્ઠાનની વિધિ જાણવાની અને તેના દ્વારા મળતાં બાહ્ય-અભ્યંતર ફળો જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય છે. જેને વેઠ ઉતારવી નથી. પરંતુ યથાર્થ ફળ મેળવવું જ છે તેને તેની વિધિની જિજ્ઞાસા થાય જ છે. તેથી જ તે અનુષ્ઠાન સદનુષ્ઠાન બને છે. જિજ્ઞાસા વિના લાભોનું જ્ઞાન ન થાય, ફળપ્રાપ્તિના જ્ઞાન વિના તે તે અનુષ્ઠાનોમાં ઉપાદેયતા બુદ્ધિ ન આવે. ઉપાદેયતા બુદ્ધિ વિના સાચો આદરભાવ ન પ્રગટે અને સાચા આદરભાવ વિના અનુષ્ઠાનમાં રાગ ન થાય તેથી આ બધા ભાવોની પ્રાપ્તિનું મૂળકારણ **જિજ્ઞાસા** છે. જે જિજ્ઞાસા થતાં વિધિ અને ફળપ્રાપ્તિ જાણવા દ્વારા ઉપાદેયતા, આદર અને રાગ આવે જ છે. અને તેથી તે અનુષ્ઠાન વેઠરૂપ ન બનતાં સદનુષ્ઠાન બની જાય છે.

(૬) **તજ્જ્ઞસેવા** = ઈષ્ટાપૂર્તાદિ જે જે ધર્મ અનુષ્ઠાનો કરવાં છે તેની વિધિ જાણવી છે, તો તેની વિધિના જાણકાર પુરુષોનો સમાગમ તથા તેઓની સેવા આ કાર્યમાં અતિશય આવશ્યક છે. કારણ કે જાણકારોની સેવાથી (ભક્તિ-બહુમાનથી) જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ થતાં બોધ પ્રગટે છે. બોધ થાય તો જ વિધિનું જ્ઞાન તથા અનુષ્ઠાન પ્રત્યે આદરબુદ્ધિ, ઉપાદેયબુદ્ધિ અને રાગ પ્રગટે છે. તેથી તે તે ધર્મકાર્યને જાણનારા મહાત્માઓની સેવા જો અંદર હોય તો જ તે સદનુષ્ઠાન બને છે.

તે તે ધર્મ અનુષ્ઠાનોની વિધિના જાણનારા (ગુરુઓ-વડીલો આદિ)ની ઉપેક્ષા કરીને અહીં-તહીનાં શાસ્ત્રો વાંચીને ઘણા જીવો જ્ઞાન મેળવે છે. અને કદાચ જ્ઞાન મળી પણ જાય છે. પરંતુ તે જ્ઞાન આત્મવિકાસનું કારણ બનતું નથી. કારણ કે સ્વયં મેળવેલા જ્ઞાનથી ગુરુઓ પ્રત્યે અને તે તે અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે હાર્દિક પૂજ્ય-ભાવ અને બહુમાનનો ભાવ પ્રગટ થતો નથી. બલ્કે તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન બહારથી જ મળી જવાથી મોટાઇ બતાવવાનો અને અહંકાર પોષવાનો ભાવ જાગે છે. તથા સ્વચ્છંદતા વધતાં આત્માના અકલ્યાણનું પણ કારણ બને છે. માટે જ્ઞાનીઓની સેવા જો હોય તો જ તે સદનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

(૭) **ચ શબ્દથી તેના જ્ઞાનીઓનો અનુગ્રહ=** આવા પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનોનું જ્ઞાન જેઓને છે તેઓની કૃપાદૃષ્ટિ પણ જરૂરી છે. કારણ કે જ્ઞાની મહાપુરુષોની

કૃપાદૃષ્ટિ હોય તો જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આવી કૃપાદૃષ્ટિ વિનય, વૈયાવચ્ચ આદિ ગુણવાળા જીવો ઉપર જ વરસે છે. જો કૃપાદૃષ્ટિ હોય તો અલ્પપ્રયત્ને પણ ઘણું જ્ઞાન મળે છે. અને વિશેષ વિશેષ યોગ્યતા જીવમાં આવતી જ જાય છે. માટે કૃપાદૃષ્ટિ પણ અતિ જરૂરી છે.

આ પ્રમાણે એક જ ધર્માનુષ્ઠાન જો (૧) આદરભાવપૂર્વક (પ્રયત્ન વિશેષથી કરાયેલું) હોય, (૨) તે કરવામાં આન્તરિક પ્રીતિવિશેષ હોય, (૩) તેમાં આવતાં વિઘ્નોના વિજય માટેનો વીર્યોલ્લાસ હોય, (૪) તેના દ્વારા બાહ્ય સંપત્તિ (સાનુકૂળતા) અને આન્તરિક સંપત્તિ (ગુણપ્રાપ્તિ) થતી હોય. (૫) તથા તે તે અનુષ્ઠાનોની વિધિ આદિ જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય અને (૬) તેના માટે તેના જ્ઞાતાઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવપૂર્વક સેવા કરવાનો પરિણામ હોય અને (૭) તે સેવા દ્વારા ગુરુઓની પ્રસન્નતા મેળવી હોય તો જ આ કરાતું અનુષ્ઠાન **"સદનુષ્ઠાન"** કહેવાય છે.

પ્રશ્ન- આવા સાત લક્ષણોવાળા અનુષ્ઠાનને જ સદનુષ્ઠાન કેમ કહેવાય છે ?

ઉત્તર- अनुबन्धसारत्वादस्य=આવા પ્રકારના સાત લક્ષણોવાળું જે આ અનુષ્ઠાન કરાય છે. તેનો શ્રેષ્ઠ અનુબંધ થતો હોવાથી તે સદનુષ્ઠાન કહેવાય છે. અનુબંધ એટલે ગાઢ સંબંધવાળું, આગળ-આગળ જેની પરંપરા ચાલે તે, જો આવા પ્રકારના સાત લક્ષણોવાળું અનુષ્ઠાન કરાય તો આત્માને તે અનુષ્ઠાન પ્રત્યેની પ્રીતિ અને આદર વૃદ્ધિ પામતાં આત્માની સાથે ગાઢ સંબંધવાળું થઈ જાય છે. દિન-પ્રતિદિન વધારેને વધારે કરવાનું જીવને મન થાય છે. તેના ગાઢ સંસ્કારો જામી જાય છે. જેથી ભવાન્તરમાં પણ બાલ્યવયથી જ તે તે અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સદનુષ્ઠાન આ રીતે ગાઢ સંસ્કારવાળું બનતાં અલ્પભવમાં જ મુક્તિ પદ આપનાર બને છે. ॥ ૧૨૩ ॥

तत्र=ત્યાં આ ત્રણે પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો કેવાં ફળદાયી છે. તે સમજાવતાં પ્રથમ બુદ્ધિ રૂપ બોધયુક્ત અનુષ્ઠાન કેવું ફળ આપે? તે કહે છે.

बुद्धिपूर्वाणि कर्माणि, सर्वाण्येवेह देहिनाम् ।
संसारफलदान्येव, विपाकविरसत्वतः ॥ १२४॥

ગાથાર્થ = બુદ્ધિરૂપ બોધ યુક્ત કરાતાં સર્વે પણ અનુષ્ઠાનો આ લોકમાં સંસારરૂપ જ ફળ આપનારાં બને છે. કારણ કે તે અનુષ્ઠાનો વિપાકમાં કડવા ફળવાળાં હોય છે. ॥ ૧૨૪॥

ટીકા - *''बुद्धिपूर्वाणि कर्माणि,''* यथोदितबुद्धिनिबन्धनानि, *''सर्वाण्येव''* सामान्येन, *''इह''* लोके, *''देहिनां''* प्राणिनाम् । किमित्याह *''संसारफलदान्येव''* अशास्त्रपूर्वकत्वात् । तथा चाह-*''विपाकविरसत्वतः''* इति, तेषां नियोगत एव विपाकविरसत्वादिति ॥१२४॥

વિવેચન :- બુદ્ધિપૂર્વકના બોધથી કરાયેલાં સર્વ પણ ધર્મ અનુષ્ઠાનો આ લોકમાં સામાન્યથી પ્રાણીઓને સંસારરૂપ ફળ આપનારાં જ છે. અહીં બુદ્ધિ શબ્દનો અર્થ ગાથા-૧૨૧માં કહેલો ઈન્દ્રિયાર્થવિષયક કરવો. એટલે પાંચ ઈન્દ્રિયજન્ય સુખો મળે એવા આશયવાળી યથોદિત જે બુદ્ધિ તેવી બુદ્ધિ જ છે કારણ જેમાં એવાં ધર્માનુષ્ઠાનો સામાન્યથી સંસારફળહેતુ જાણવાં.

પ્રશ્નઃ- આવાં પણ છે તો ધર્મ અનુષ્ઠાનો, તો પછી સંસારહેતુ કેમ બને છે ?

ઉત્તર :- अशास्त्रपूर्वकत्वात् શાસ્ત્રપૂર્વક ન હોવાથી તે સંસારહેતુ બને છે. અથવા મિથ્યાશાસ્ત્રો અનુસાર કરાતાં હોવાથી વિપરીત બુદ્ધિજનક છે. માટે પણ સંસારહેતુ બને છે. જે અનુષ્ઠાનો વીતરાગ પરમાત્માના શાસ્ત્રને અનુસારે થતાં નથી. જેમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી હોય છે. અને ઈન્દ્રિયસુખની અપેક્ષાપૂર્વક પોતાની ઈચ્છાનુસાર બુદ્ધિ દ્વારા જે જે ધર્મ અનુષ્ઠાનો મનમાની કલ્પનાથી કરાય છે. તે પણ દેવભવ આદિ આપવા દ્વારા સંસારફળ (જન્મ-મરણની પરંપરા વધારવા રૂપ ફળ)ને આપનારાં બને છે. જો પાપકારી અનુષ્ઠાનો કરાયાં હોત તો નરક-નિગોદના ભવ આપત. આ ધર્માનુષ્ઠાનો કરાયાં છે એટલે દેવભવો આપે, નરક-નિગોદના ભવો ન આપે. પરંતુ ઈન્દ્રિયસુખોની વાસના યુક્ત હોવાથી મોહગર્ભિત છે. તેથી શાસ્ત્રમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન છે માટે ભવોભવમાં રખડાવનારાં-ભવોભવની પરંપરા વધારનારાં બને છે. જ્યાં શાસ્ત્રમાર્ગની અપેક્ષા હોય છે. ત્યાં જ મુક્તિની કારણતા હોય છે. અહીં શાસ્ત્રપૂર્વક્તા ન હોવાથી સંસારફળ હેતુ થાય છે.

પ્રશ્નઃ- सामान्येन આ પદ ટીકામાં લખીને સામાન્યથી સર્વ પણ અનુષ્ઠાનો સંસાર ફળહેતુ છે. એમ કેમ કહ્યું ? એમ કહેવાનો આશય શું?

ઉત્તર :- सर्वाण्येव આ શબ્દની સાથે સંબંધવાળો એવો આ **सामान्येन** શબ્દ ટીકામાં કહ્યો છે. તેથી સર્વે પણ ધર્મ અનુષ્ઠાનો સંસારફળ હેતુ થાય છે આ વાત સામાન્યથી જાણવી. એટલે કે કોઈક અનુષ્ઠાન ઈન્દ્રિયજન્ય સુખની અપેક્ષાએ બુદ્ધિપૂર્વક જ પ્રારંભ કરાયું હોય, પરંતુ કાળાન્તરે સત્-ગુરુનો અથવા સદ્શાસ્ત્રનો યોગ થતાં

પોતાને જ્યારે સત્ય સમજાય કે સંસારસુખની અપેક્ષાએ કરાતાં ધર્માનુષ્ઠાનો સંસારફળ જ આપનારાં બને છે. પરંતુ શાસ્ત્રાનુસારે ન હોવાથી મુક્તિદાયી થતાં નથી. મારા મનની આજ સુધી જે સમજ હતી તે ખોટી હતી. મારા વડે કરાતું આ અનુષ્ઠાન મારે સુધારવું જોઈએ. આવી સદ્બુદ્ધિ આવતાં દૃષ્ટિ બદલાતાં ઇન્દ્રિયજન્યસુખની અપેક્ષા હૃદયમાંથી નીકળી જતાં અને શાસ્ત્રાજ્ઞા અંદર પ્રવેશ પામતાં આ જ અનુષ્ઠાન દીર્ઘકાળે અથવા અલ્પકાળે મુક્તિદાયી પણ બને છે. આ અર્થ સમજાવવા ગ્રંથકારે **सामान्येन** શબ્દ કહ્યો છે. સામાન્યથી સર્વે અનુષ્ઠાનો સંસારહેતુ છે. પરંતુ વિશેષે નહીં. કારણ કે વિશેષે જો જોઈએ તો કોઈક અનુષ્ઠાન કાળાન્તરે સદ્બુદ્ધિ આવતાં મુક્તિદાયી પણ થાય છે. પરંતુ આ મુક્તિદાયિતા તો સદ્ગુરુ અથવા સત્શાસ્ત્રનો યોગ થાય અને તેમના દ્વારા પણ સદ્બુદ્ધિ આવે તો જ થાય છે. પરંતુ આ રાજમાર્ગ નથી. તેથી રાજમાર્ગે તો તે સંસારહેતુ જ છે.

પ્રશ્નઃ- શાસ્ત્રાનુસરણ વિના ઇન્દ્રિયજન્યસુખની અપેક્ષાએ બુદ્ધિપૂર્વક કરાયેલાં આ અનુષ્ઠાનો સંસારફળહેતુ (જન્મ-મરણની પરંપરા વધારવા રૂપ ફળને જ આપનારાં) કેમ બને છે? પહેલાં સંસારફળ આપે અને સંસારસુખ ભોગવતાં ભોગવતાં અન્તે મુક્તિફળ આપે એવું કેમ ન બને? સંસારફળ અને મુક્તિફળ એમ ઉભયફળ આપે એમ બનવું જોઈએ કારણ કે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખની ઇચ્છા રૂપ બુદ્ધિ છે માટે સંસારફળ અને ધર્માનુષ્ઠાન છે માટે મુક્તિફળ એમ બન્ને થવાં જોઈએ તેને બદલે **संसारफलदान्येव** = પદમાં **एवकार** લખીને કેવળ સંસારફળ માત્ર જ આપનારાં છે એમ કેમ કહ્યું છે ?

ઉત્તર :- વિપાકમાં વિરસ હોવાથી સંસારફળ જ આપે છે. જેમ કિંપાકનું ફળ ખાતી વખતે મીઠું લાગે છે. પરંતુ વિપાકે (ફળ આપવામાં) તે ભયંકર છે. તેવી જ રીતે આ સર્વે અનુષ્ઠાનો સંસારસુખની અપેક્ષાવાળી બુદ્ધિપૂર્વક કરાયાં છે. તેથી **तेषां नियोगत एव**=તે તે ધર્મ અનુષ્ઠાનો પણ નક્કી (અવશ્ય=નિયમા) વિપાક આપવામાં વિરસ (ભયંકર દુઃખદાયી) જ છે.

આ પ્રમાણે બુદ્ધિપૂર્વક કરાતાં ધર્માનુષ્ઠાનો અશાસ્ત્રપૂર્વક હોવાથી અથવા મિથ્યાશાસ્ત્રપૂર્વક હોવાથી વિપાકે વિરસ છે તેથી સંસારફળહેતુ જ બને છે તે સમજાવ્યું. હવે જ્ઞાનપૂર્વક કરાતાં અનુષ્ઠાનો કેવાં ફળ આપે છે તે સમજાવે છે. ॥૧૨૪॥

ज्ञानपूर्वाणि तान्येव, मुक्त्यङ्गं कुलयोगिनाम् ।
श्रुतशक्तिसमावेशादनुबन्धफलत्वतः ॥ १२५॥

ગાથાર્થ = જ્ઞાનપૂર્વક કરાયેલાં તે જ સર્વે અનુષ્ઠાનો શ્રુતશક્તિનો સમાવેશ થવાના કારણે અનુબંધફળવાળાં બનવાથી કુલયોગી મહાત્માઓને (કાળાન્તરે) મુક્તિનું અંગ બને છે. ॥ ૧૨૫ ॥

ટીકા -*"ज्ञानपूर्वाणि"* यथोदितज्ञाननिबन्धनानि, *"तान्येव"* कर्माणि । किमित्याह-*"मुक्त्यङ्गं"* भवन्ति, *"कुलयोगिनां"* वक्ष्यमाणलक्षणानां । कुलयोगि-ग्रहणमन्यासम्भवज्ञापनार्थम् । कुत इत्याह-*"श्रुतशक्तिसमावेशात्"* हेतोः। अमृत-शक्तिकल्पेयं, नैतदभावे मुख्यं कुलयोगित्वम् । अत एवाह-*"अनुबन्धफलत्वतः"* मुक्त्यङ्गत्वसिद्धेः तात्त्विकानुबन्धस्यैवम्भूतत्वादिति ॥ १२५॥

વિવેચન :- જ્ઞાનપૂર્વક કરાતાં આ જ ધર્માનુષ્ઠાનો કુલયોગી આત્માઓને મુક્તિનું અંગ (કારણ) બને છે. જ્ઞાનપૂર્વક એટલે આગમશાસ્ત્રને અનુસારે, જે અનુષ્ઠાનોના આચરણકાલે આગમશાસ્ત્રોના જ્ઞાનનું અનુસરણ છે પરંતુ સ્વયં પોતાની ઈચ્છાનુસાર બુદ્ધિમાત્રની કલ્પના નથી. તેથી જ યથોદિત (પૂર્વે ૧૨૧મી ગાથામાં કહ્યા મુજબના) આગમજ્ઞાન છે પ્રધાન નિબંધન (કારણ) જેમાં એવાં તે સર્વે અનુષ્ઠાનો મુક્તિનું અંગ બને છે. કારણ કે આ અનુષ્ઠાનો હવે મોહગર્ભિત નથી પરંતુ જ્ઞાનગર્ભિત છે. જ્ઞાન ગર્ભિતતા એ જ વૈરાગ્યહેતુ છે. વૈરાગ્ય એ વીતરાગતાનો હેતુ છે અને વીતરાગતા એ મુક્તિહેતુ છે. તેથી આગમજ્ઞાનપૂર્વકનાં અનુષ્ઠાનો મુક્તિનું અંગ બને છે.

જે જે અનુષ્ઠાનોમાં આગમજ્ઞાનનું અનુસરણ હોય છે. તે તે અનુષ્ઠાનોમાં આગમજ્ઞાનના પ્રભાવથી શ્રુતશક્તિનો સમાવેશ (પ્રવેશ) થાય છે. શ્રુતશક્તિ એટલે વિધિ-અવિધિનો વિવેક. કર્તવ્યાકર્તવ્યનું ભાન. હેયોપાદેયભાવની જાગૃતિ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવનો વિવેક આ બધી શ્રુતશક્તિ કહેવાય છે. આગમશાસ્ત્રોના અભ્યાસ-શ્રવણ આદિના અનુસરણથી ઉપરોક્ત વિવેક રૂપ શ્રુતશક્તિ પ્રગટે છે. તે શ્રુતશક્તિના પ્રવેશથી ઉંચી કોટિના ભાવપૂર્વક તે અનુષ્ઠાનો થાય છે. જેથી તેનો અનુબંધ થાય છે. વારંવાર ભાવપૂર્વક અનુષ્ઠાનોનું સેવન કરવાથી તેના પ્રત્યે દૃઢ પ્રીતિબંધ થવાથી જીવનમાં તે તે અનુષ્ઠાનોના ગાઢ સંસ્કારો જામી જવાથી કાળાન્તરે અને ભવાન્તરે પણ તે અનુષ્ઠાનોનું આચરણ વેગે વેગે વધુ ભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ પરંપરાએ મુક્તિનું અંગ બને છે.

જ્ઞાનપૂર્વક કરાતાં આ અનુષ્ઠાનો કુલયોગીને મુક્તિનું અંગ બને છે. અહીં **"કુલયોગી"**

શબ્દ જે લખ્યો છે તે અન્ય યોગીઓમાં આ અનુષ્ઠાનનો અસંભવ છે એમ જણાવવા માટે છે. આ જ ગ્રંથની ૨૦૯ આદિ ગાથાઓમાં યોગીઓના ચાર ભેદ જણાવ્યા છે. (૧) ગોત્રયોગી, (૨) કુલયોગી, (૩) પ્રવૃત્ત ચક્રયોગી અને (૪) નિષ્પન્નયોગી.

(૧) જે યોગીઓના કુલમાં માત્ર જન્મ જ પામ્યા હોય, એટલે યોગી કહેવાતા હોય, એટલે કે જેમના પૂર્વજોએ યોગની સાધના કરી હોય, એટલે એ ગોત્રનું નામ યોગી પડ્યું હોય અને તેમાં જેઓ જન્મ્યા છે. પરંતુ યોગદશાના કોઈ જ સંસ્કારો નથી. તે નામમાત્રથી જ યોગી હોવાથી ગોત્રયોગી કહેવાય છે. જેમ કે, શેઠ કુટુંબમાં જન્મ પામ્યા હોય, પરંતુ નિર્ધન દશા હોય તો પણ શેઠ કહેવાય છે. તથા ઝવેરીના કુટુંબમાં જન્મ્યા હોય પરંતુ ઝવેરાતનો બીલકુલ અનુભવ ન હોય છતાં જેમ ઝવેરી કહેવાય છે તેમ યોગીના ઘરોમાં જન્મ્યા છતાં યોગસંસ્કાર વિનાના જે જીવો તે **"ગોત્રયોગી"** કહેવાય છે.

(૨) જેઓ યોગીઓના કુળમાં જન્મ્યા છે. અને યત્કિંચિત્ પણ યોગના સંસ્કારો છે. અને યોગદશાના વધુ સંસ્કારો મેળવવા જેઓ ઈચ્છે છે. આર્ય ભૂમિમાં જન્મ પામવાથી જેઓમાં યોગદશાની યોગ્યતા અને અલ્પગુણો છે. તે **"કુલયોગી"** કહેવાય છે.

(૩) જેઓ યોગીઓના કુલમાં જન્મ્યા છે. યોગના અલ્પ-સંસ્કારો તો જન્મથી છે જ. અને વધુ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરવા માટે જેઓએ યોગના અન્ય અંગસમૂહમાં પૂરેપૂરો પ્રયત્ન (સાધના) ચાલુ કરેલ છે. પોતે વિશેષે વિશેષે યોગ(ના ઉપાયોના) ચક્રમાં પ્રવર્ત્યા છે તે **પ્રવૃત્ત "ચક્રયોગી"** કહેવાય છે.

(૪) જેઓને યથાર્થ પૂરેપૂરી યોગદશા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. જેઓએ યોગદશા સાધી લીધી છે પ્રાપ્ત કરી લીધી છે તે **"નિષ્પન્નયોગી"** કહેવાય છે.

આ ચારમાંથી ગોત્રયોગી જીવો યોગદશા માટે અયોગ્ય હોવાથી અને નિષ્પન્નયોગી જીવો યોગદશા પામી ચુક્યા હોવાથી તે બન્ને માટે આ અનુષ્ઠાનો ઉપયોગી નથી. તેથી તેઓના વ્યવચ્છેદ માટે જ અહીં કુલયોગી પદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા પ્રવૃત્તચક્રયોગી નામના જે ત્રીજા નંબરના યોગી જીવો છે. તેઓ કુલયોગી જીવો કરતાં કંઈક વિશેષ યોગદશામાં આગળ વધેલા છે. તેથી તેઓમાં જ્ઞાનપૂર્વકનું આ અનુષ્ઠાન આવ્યું છે. પરંતુ અસંમોહવાળું ત્રીજું અનુષ્ઠાન તેઓ સાધી રહ્યા છે. તેથી નિષ્પન્નયોગીથી નીચી કક્ષાના છે. પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વકનું અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત કરી લીધેલું હોવાથી કુલયોગી કરતાં કંઈક વિકસિત છે. આ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થઈ ચુકયું હોવાથી આ અનુષ્ઠાનનો તેઓમાં પણ

સંભવ નથી. આ પ્રમાણે અન્ય એવા શેષ ત્રણે પ્રકારના યોગીઓમાં આ અનુષ્ઠાનનો અસંભવ છે. તે જણાવવા માટે **"કુલયોગી"** શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે.

આગમશાસ્ત્રોના જ્ઞાન દ્વારા જે શ્રુતશક્તિ પ્રગટ થાય છે. તે **"શ્રુતશક્તિ"** એટલે વિધિ-અવિધિનો વિવેક, કર્તવ્યાકર્તવ્યતાની સમજણપૂર્વકની સદ્‌બુદ્ધિ એ **"अमृतकल्पा इयम्"** શ્રુતશક્તિ અમૃતતુલ્ય છે. જેમ અમૃતનું પાન જીવને અમર બનાવે છે. પ્રારંભમાં પણ મીઠું અને અંતે પણ દીર્ઘજીવન આપવા રૂપ ઉત્તમ ફળ આપનાર જ હોય છે. પરંતુ કિંપાકના ફલની જેમ વિપાકે વિરસ હોતું નથી. તેવી જ રીતે આ શ્રુતશક્તિ પણ જીવને મુક્તિ અપાવવા દ્વારા **"અમર"** બનાવે છે. અને આવી ઉત્તમ વિવેકબુદ્ધિ આવવાથી પ્રારંભમાં પણ આનંદદાયી અને અંતે પણ જીવના ગુણોનો વિકાસ કરાવનાર હોવાથી આનંદદાયી જ બને છે. તેથી અમૃતતુલ્ય છે.

અમૃતતુલ્ય એવી આ શ્રુતશક્તિ એટલે વિવેકબુદ્ધિ અર્થાત્ સદ્‌બુદ્ધિ જો ન આવી હોય તો આગમશાસ્ત્રોનું અધ્યયન હોવા છતાં અને તે જ્ઞાનપૂર્વક અનુષ્ઠાન આચરવા છતાં નવપૂર્વી અભવ્ય અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોની જેમ તે આરાધક જીવોમાં મુખ્ય એવું કુલયોગિત્વ પણ સંભવતું નથી. ભાવથી કુલયોગિત્વ આવતું નથી. દ્રવ્યથી કુલયોગિત્વ કહેવાય છે, પરંતુ યોગ તરફની અપેક્ષાબુદ્ધિ ન હોવાથી અધ્યયન અને આચરણ હોવા છતાં પણ ગુણવિકાસ થતો નથી.

अत एवाह=આ કારણથી ગ્રંથકાર આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરે છે કે આ શ્રુતશક્તિ અમૃતતુલ્ય છે. જો આ શ્રુતશક્તિ (વિવેકબુદ્ધિ) ન આવી હોય તો ભાવથી કુલયોગીપણું પણ આવતું નથી. કારણ કે આવી શ્રુતશક્તિના સમાવેશ (પ્રવેશ)વાળાં જ ધર્મ અનુષ્ઠાનો આચરવાથી **"અનુબંધફળની"** પ્રાપ્તિ થાય છે. આવાં જ અનુષ્ઠાનો ચડતા પરિણામે કરાતાં કરાતાં ગાઢ સંસ્કારવાળાં થઈ જાય છે. તેથી આ ભવમાં પણ અન્તિમકાળમાં અને ભવાન્તરમાં બાલ્યવયથી આવાં અનુષ્ઠાનો આત્મામાં જામી જાય છે. આત્મા તેવાં તેવાં તે અનુષ્ઠાનોમાં ઓતપ્રોત થઈ રમી જાય છે. અને તેથી જ તે અનુષ્ઠાનોમાં મુક્તિની અંગતાની (કારણતાની) સિદ્ધિ થાય છે.

જે સાચો યથાર્થ અનુષ્ઠાનોનો તાત્ત્વિક અનુબંધ થાય છે. તે સદા આવો જ હોય છે. આ ભવમાં અને પરભવમાં બાલ્યકાળથી જ તે તે અનુષ્ઠાનો આચરવા તરફ વિશેષ વિશેષ ઉપાદેય બુદ્ધિ કરાવનારો હોય છે. શ્રુતભક્તિ વિનાનું દ્રવ્યમાત્રથી આવેલું અનુષ્ઠાનોનું આચરણ એ કદાચ માન-યશ પ્રતિષ્ઠા આદિ માટે વધારે ગાઢ

પણ બને. માખીની પાંખને પણ દુઃખ ન થાય તેવું ઉત્કટાચરણ પણ પાળે, પરંતુ તે તાત્ત્વિક અનુબંધ રૂપ બનતું નથી. માન-યશ અને પ્રતિષ્ઠા આદિ પ્રાપ્ત થયે છતે મંદ બની જાય છે. કાળાન્તરે છૂટી પણ જાય છે. માટે આવું શ્રુતભક્તિના પ્રવેશવાળું જ અનુષ્ઠાન અમૃતતુલ્ય અને તાત્ત્વિક અનુબંધ કરાવનારું છે. જેથી દીર્ઘકાળે પણ મુક્તિહેતુ બને છે. પરંતુ સંસારહેતુ થતું નથી ॥ ૧૨૫॥

असम्मोहसमुत्थानि, त्वेकान्तपरिशुद्धितः ।
निर्वाणफलदान्याशु, भवातीतार्थयायिनाम् ॥ १२६॥

ગાથાર્થ = અસમ્મોહપૂર્વક કરાયેલાં આ જ અનુષ્ઠાનો એકાન્તે પરિશુદ્ધ હોવાથી મોક્ષમાર્ગે ચાલનારા યોગી મહાત્માઓને તુરત નિર્વાણ ફળ આપનારાં બને છે. ॥ ૧૨૬ ॥

ટીકા -''*असम्मोहसमुत्थानि*'' पुनर्यथोदितासम्मोहनिबन्धनानि तु । ''*एकान्तपरिशुद्धितः*'' कारणात् परिपाकवशेन । किमित्याह-''*निर्वाण-फलदान्याशु*'' शीघ्रं तान्येव कर्माणि । केषामित्याह-''*भवातीतार्थयायिनां*'' सम्यक्परतत्त्ववेदिनामित्यर्थः ॥ १२६॥

વિવેચન :- ગાથા-૧૨૩માં સદનુષ્ઠાનનું લક્ષણ જણાવ્યું છે. તે લક્ષણયુક્ત એવા સદનુષ્ઠાનવાળું જે જ્ઞાન તે અસંમોહ કહેવાય છે. તેવા પ્રકારનાં અસંમોહ પૂર્વક કરાયેલાં તે જ અનુષ્ઠાનો શીઘ્ર મુક્તિપદ આપનારાં બને છે.

અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે યથાર્થ આદર, આચરણ કરવામાં પ્રીતિ, વિઘ્નાભાવ, સંપત્તિની પ્રાપ્તિ, વિધિ જાણવાની જિજ્ઞાસા, અને અનુષ્ઠાનોની વિધિ આદિના જાણકાર પુરુષોની સેવા તથા તેઓની કૃપાદષ્ટિપૂર્વક કરાયેલાં આ અનુષ્ઠાનો પૂર્વે કહેલા અસંમોહભાવ રૂપ કારણ યુક્ત છે. તેથી શીઘ્ર મુક્તિફળદાયી બને છે.

પ્રશ્નઃ- આ અનુષ્ઠાનો અસંમોહભાવપૂર્વક છે એટલે શીઘ્ર મુક્તિદાયી કેમ બને છે?

ઉત્તરઃ- એકાન્ત વિશુદ્ધિવાળાં હોવાના કારણથી **"શીઘ્ર"** મુક્તિદાયી બને છે. ઉપરોક્ત ગુણોવાળાં અનુષ્ઠાનો વારંવાર સેવવાથી ભવોનો પરિપાક થઈ જાય છે. ભવો પાકી જાય છે. પાકી ગયેલું ફળ જેમ વૃક્ષ ઉપરથી શીઘ્ર પતન પામવાની તૈયારીવાળું હોય છે. એવી જ રીતે સંસારમાં રખડપટ્ટી કરવા રૂપ ભવો પાકી જવાના વશથી ભવો શીઘ્ર છૂટી જવાની તૈયારીવાળા થવાથી આ અનુષ્ઠાનો એકાન્તવિશુદ્ધિવાળાં બને

છે. અનુષ્ઠાનોના આચરણનું અનંતર (શીઘ્ર) ફળ આત્માની એકાન્ત પરિશુદ્ધિ જ છે. અને એકાન્ત પરિશુદ્ધિ થવા દ્વારા શીઘ્ર ફળ મુક્તિ છે.

પ્રશ્નઃ- આ અનુષ્ઠાનોમાં **"એકાન્ત પરિશુદ્ધિ"** કહો છો તો પૂર્વે કહેલા બે પ્રકારના અનુષ્ઠાનોમાં શું એકાન્ત પરિશુદ્ધિ હોતી નથી?

ઉત્તર :- પૂર્વે કહેલા બે પ્રકારના અનુષ્ઠાનોમાં એકાન્ત વિશુદ્ધિ હોતી નથી, તે આ પ્રમાણે બુદ્ધિપૂર્વક કરાયેલાં પ્રથમવર્ગનાં અનુષ્ઠાનો ઇન્દ્રિયાર્થવિષયક હોવાથી મોહયુક્ત દ્રવ્ય પુણ્યબંધ (પાપાનુબંધી પુણ્યબંધ) કરાવનારાં છે માટે અશુદ્ધ અનુષ્ઠાનો છે. તેથી એકાન્ત પરિશુદ્ધ નથી. અને જ્ઞાનાત્મક બોધપૂર્વક કરાયેલાં બીજા વર્ગનાં અનુષ્ઠાનો આગમયુક્ત બોધવાળાં હોવાથી શુદ્ધ પણ છે અને મોહરહિત એવો દ્રવ્ય પુણ્યબંધ (પુણ્યાનુબંધી પુણ્યબંધ) કરાવનારાં પણ છે. એટલે વિશુદ્ધિવાળાં અને બંધરૂપ આશ્રવવાળાં પણ છે. આ પ્રમાણે આશ્રવ પણ હોવાથી એકાન્ત પરિશુદ્ધિ નથી. જ્યારે આ અસંમોહભાવવાળાં ત્રીજા નંબરનાં અનુષ્ઠાનો કેવળ વિશેષ નિર્જરા કરાવનારાં હોવાથી અને પૂર્વ બદ્ધ પુણ્યપ્રકૃતિઓનો પણ ક્ષય કરાવનાર હોવાથી **"એકાન્ત પરિશુદ્ધિ"**વાળાં કહેવાય છે. આશ્રવરહિત કેવળ નિર્જરા કરાવનારાં જ છે.

પ્રશ્નઃ- આવાં અનુષ્ઠાનોને **આશુ**=શીઘ્ર મુક્તિફળ આપનારાં કેમ કહો છો?

ઉત્તરઃ- પ્રથમ વર્ગનાં અનુષ્ઠાનો સંસાર-ફળહેતુ છે. એટલે મુક્તિ હેતુ તો છે જ નહીં અને બીજાવર્ગનાં અનુષ્ઠાનો મુક્તિ-ફળ હેતુ છે, પરંતુ તેમાં પુણ્યબંધ રૂપ આશ્રવ હોવાથી મુક્તિફળ આપતાં પહેલાં વચ્ચે દેવભવો કરાવનારાં છે. એટલે પરંપરાએ અર્થાત્ દીર્ઘકાળે મુક્તિ-ફળહેતુ છે. જ્યારે ત્રીજા વર્ગનાં આ અનુષ્ઠાનો આશ્રવમુક્ત અને એકાન્તપરિશુદ્ધ હોવાથી પૂર્વબદ્ધ પુણ્ય પ્રકૃતિઓની પણ ગુણશ્રેણીઓ દ્વારા નિર્જરા કરાવનારાં હોવાથી તે જ ભવે મુક્તિફળ આપનારાં છે. વચ્ચે દેવાદિ ભવ આપવા રૂપ પણ વિલંબ કરનારાં નથી. તેથી **આશુ** શીઘ્ર મુક્તિદાયી કહ્યાં છે.

પ્રશ્ન :- આ અનુષ્ઠાનો શીઘ્ર મુક્તિફળ કયા જીવોને આપે છે?

ઉત્તર :- મુક્તિના માર્ગે ચાલનારા આત્માઓને આ અનુષ્ઠાનો શીઘ્ર મુક્તિફળ આપે છે. તથા મુક્તિના માર્ગે ચાલનારા જીવો એટલું જ નહીં પરંતુ સમ્યક્ પ્રકારે જાણ્યું છે પરતત્ત્વ (મુક્તિતત્ત્વ-આત્માનું શુદ્ધ-બુદ્ધ એવું ઉત્તમોત્તમતત્ત્વ) જેઓએ એવા અને મુક્તિ માર્ગે ચાલનારા જીવોને આ અનુષ્ઠાનો શીઘ્ર મુક્તિપદદાયી થાય છે.

સારાંશ કે ગુરુગમથી અને સતત આગમશ્રવણ તથા આગમાભ્યાસથી આવું પરમતત્ત્વ સમ્યક્પ્રકારે જેઓએ જાણ્યું છે. શ્રદ્ધા કરી છે. આત્મા બરાબર તેમાં લયલીન

કર્યો છે અને પૂરેપૂરા ઉત્તમોત્તમ ભાવથી આવા પરમ તત્ત્વના (મુક્તિના) માર્ગે જેઓએ પ્રયાણ આદર્યું છે. પરમાર્થ તત્ત્વની પ્રાપ્તિનું સંપૂર્ણપણે જેને ભાન છે. તેવા મહાયોગી પુરુષોને આ અનુષ્ઠાનો એકાન્તવિશુદ્ધિવાળાં હોવાથી શીઘ્ર મુક્તિફળ આપનારાં બને છે. પ્રાયઃ તે જ ભવે આ યોગીઓની મુક્તિ થાય છે.

एतेषामेव लक्षणमाह—ભવાતીત (મુક્તિ) માટેનો જે માર્ગ છે. તેમાં ગમન કરનારા આ યોગીઓનું જ હવે લક્ષણ જણાવે છે.

प्राकृतेष्विह भावेषु, येषां चेतो निरुत्सुकम् ।
भवभोगविरक्तास्ते, भवातीतार्थयायिनः ॥ १२७॥

ગાથાર્થ = આ લોકમાં જે મહાત્માઓનું ચિત્ત પ્રાકૃતભાવોમાં (પ્રકૃતિજન્ય ભાવોમાં) નિરુત્સુક (નિરસ) છે. અને સંસારના ભોગોથી જેઓ વિરક્ત છે. તે મહાત્માઓ ભવાતીતાર્થયાયી (મુક્તિમાર્ગગામી) કહેવાય છે. ॥ ૧૨૭ ॥

ટીકા - ''*प्राकृतेष्विह भावेषु*'' शब्दादिषु बुद्धिपर्यवसानेषु, ''*येषां चेतो निरुत्सुकं*'' निःसंगतासमावेशात् । ''*भवभोगविरक्तास्ते*'' एवम्भूता जीवा मुक्तकल्पा, ''*भवातीतार्थयायिन*'' उच्यन्ते भवचित्तासंस्पर्शादिति ॥ १२७॥

વિવેચન :- પ્રકૃતિમાંથી થયેલા જે ભાવો તે પ્રાકૃતિક ભાવો કહેવાય છે. સાંખ્યદર્શનના મતે આ જગતમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ એમ બે તત્ત્વ છે. પુરુષ એટલે આત્મા. તેઓના મતે તે આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, અકર્તા અને અભોક્તા છે પ્રકૃતિ એટલે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થા. આ પ્રકૃતિનું બીજું નામ મહત્તત્ત્વ પણ કહેવાય છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્‌ની હીનાધિક અવસ્થાના કારણે તેમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ અહંકારમાંથી ૧૧ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એમ (તે પાંચે દ્વારા જ્ઞાન થાય છે. માટે) પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે. તથા હાથ, પગ, લિંગ, ગુદા અને વાણી આ પાંચ કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે. (કારણ કે તેનાથી અનુક્રમે (૧) ગ્રહણમોચન (૨) ગતિ (૩) સંભોગ (૪) મલોત્સર્ગ અને (૫) ઉપદેશ આદિ રૂપ કાર્યો થાય છે. માટે કર્મેન્દ્રિય) અને મન એમ ૧૧ ઇન્દ્રિયો જાણવી. આ ૧૧ ઇન્દ્રિયોમાંથી સ્પર્શન-રસના આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાંથી અનુક્રમે વાયુ, પાણી, પૃથ્વી, તેજ અને આકાશ એ પાંચ ભૂતતત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે પાંચ ભૂતોમાંથી ક્રમસર સ્પર્શ-રસ-ગંધ-રૂપ અને શબ્દ એમ પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જેથી કુલ ૨૫ તત્ત્વો થાય છે એમ સાંખ્યો માને છે. તેનું ચિત્ર આ પ્રમાણે-

પુરુષ-૧ ૧ પ્રકૃતિ = ૨
↓
બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ) = ૧
↓
અહંકાર = ૧

↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	
સ્પર્શન	રસના	ઘ્રાણ	ચક્ષુ	શ્રોત્ર	હાથ	પગ	લિંગ	ગુદા	વાણી	મન	= ૧૧
↓	↓	↓	↓	↓							
વાયુ	જલ	પૃથ્વી	તેજ	આકાશ							= ૫
↓	↓	↓	↓	↓							
સ્પર્શ તન્માત્રા	રસ તન્માત્રા	ગંધ તન્માત્રા	રૂપ તન્માત્રા	શબ્દ તન્માત્રા							= ૫
											૨૫

"પ્રકૃતિ" તત્ત્વ એ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. તે પ્રકૃતિ આત્મતત્ત્વથી સર્વથા ભિન્ન પદાર્થ છે. આ કારણથી અસંમોહ અનુષ્ઠાનને પામેલા જીવોનું મન પ્રકૃતિથી બનેલા તે પ્રાકૃતભાવોમાં (આત્મતત્ત્વથી ભિન્ન એવા પૌદ્‌ગલિક ભાવોમાં) ઉત્સુક હોતું નથી. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવોમાં ઉપર બતાવેલા ચિત્ર પ્રમાણે નીચેથી શબ્દતન્માત્રાથી આરંભીને બુદ્ધિતત્ત્વ સુધીના ૫+૫+૧૧+૧+૧=૨૩ પૌદ્‌ગલિક ભાવોમાં જે જે અનુકૂળ ભાવો છે. તેમાં રાગને વશ અને જે જે પ્રતિકુળ ભાવો છે. તેમાં અપ્રીતિને વશ આ મુનિઓનું મન થતું નથી. આત્મતત્ત્વમાં લીન રહેનારા આ મુનિઓ પ્રકૃતિજન્ય અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ભાવોમાં ઉત્સુક્તા રહિત હોય છે. આકુળ-વ્યાકુળતા રહિત હોય છે. પ્રીતિ-અપ્રીતિ રહિત હોય છે. જે કાળે જે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તે કાળે તે પ્રસંગમાં મધ્યસ્થવૃત્તિ વડે વર્તનારા હોય છે આ કારણે તેઓનું મન **"ઉત્સુક્તા વિનાનું"** હોય છે.

પ્રશ્નઃ- નિરુત્સુક એટલે શું?

ઉત્તરઃ- પ્રાકૃતભાવો મેળવવાની અને ભોગવવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા તે ઉત્સુક્તા કહેવાય છે. તેનાથી રહિત અર્થાત્ મધ્યસ્થ વૃત્તિવાળું.

પ્રશ્નઃ- આ યોગીઓનું ચિત્ત કયા કારણે નિરુત્સુક હોય છે ?

ઉત્તર ઃ- પ્રાકૃતભાવો પ્રત્યે નિઃસંગતા (અનાસક્તિ)નો સમાવેશ થયેલ હોવાથી તેઓનું ચિત્ત નિરુત્સુક હોય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિજન્ય સાંસારિક સર્વે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ એવા પૌદ્‌ગલિક ભાવોમાંથી આસક્તિ દૂર થઈ ગઈ છે. તેથી તેઓનું ચિત્ત પ્રકૃતિજન્ય ભાવોમાં નિરુત્સુક બનેલ છે.

જેઓનું ચિત્ત પ્રાકૃતભાવોમાં નિરુત્સુક બનેલ છે. અને ભવસંબંધી (સાંસારિક) ભોગોથી જેઓ વિરક્ત બનેલા છે. તે આવા પ્રકારના યોગી મહાત્માઓ **"મુક્ત જીવોની તુલ્ય"** કહેવાય છે. જાણે મુક્ત જ હોય શું? એવા હોય છે. અને આ મહાત્માઓ જ ભવાતીતાર્થયાયી (મુક્તિના યથાર્થ માર્ગ ઉપર ચાલનારા) કહેવાય છે.

પ્રશ્નઃ- આવા યોગીઓને જ ભવાતીતાર્થયાયી કેમ કહેવાય છે ?

ઉત્તરઃ- भवचित्तासंस्पर्शादिति=જે ચિત્ત ભવનું કારણ બને, સંસારની રખડપટ્ટીનું કારણ બને તે **"ભવચિત્ત"** કહેવાય છે. જ્યારે ચિત્ત રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનતા અને કષાયાદિ કલુષિત ભાવોથી વ્યાપ્ત હોય છે. ત્યારે તે ચિત્ત ભવહેતુ (જન્મ-મરણની વૃદ્ધિ રૂપ સંસારહેતુ) બને છે. આ મુનિઓ અસંમોહ યુક્ત અનુષ્ઠાનવાળા હોવાથી તેઓનું ચિત્ત પ્રાકૃતભાવોમાં નિરુત્સુક થયેલ છે. અને તેઓ ભવભોગોથી વિરક્ત થયેલા હોવાથી ભવનો હેતુ બને તેવા ચિત્તનો સ્પર્શ તેઓને થતો નથી. તે કારણથી આ મુનિઓ મુક્તિમાર્ગે ચાલનારા કહેવાય છે. ॥ ૧૨૭ ॥

एक एव तु मार्गोऽपि, तेषां शमपरायणः ।
अवस्थाभेदभेदेऽपि, जलधौ तीरमार्गवत् ॥ १२८॥

ગાથાર્થ =**સમુદ્રમાં જેમ અવસ્થા ભેદનો ભેદ હોવા છતાં પણ કિનારે પહોંચવાનો માર્ગ એક જ હોય છે તેમ તે યોગીમહાત્માઓનો** (ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ) **અવસ્થાભેદનો ભેદ હોવા છતાં પણ મુક્તિમાર્ગ પણ એક જ છે અને તે "શમપરાયણ" છે. ॥ ૧૨૮॥**

ટીકા -*"एक एव तु मार्गोऽपि"* चित्तविशुद्धिलक्षणः । *"तेषां"* भवातीतार्थयायिनां *"शमपरायणः"* शमनिष्ठः । *"अवस्थाभेदभेदेऽपि"* गुणस्थानकभेदापेक्षया । *"जलधौ तीरमार्गवदिति"* निदर्शनम् । अवस्थाभेदश्चेह तद्दूरासन्नतादिभेदेन ॥ १२८॥

વિવેચન :- ભવાતીતાર્થયાયી (મોક્ષના માર્ગે ચાલનારા) એવા તે યોગી મહાત્માઓના ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ અવસ્થાભેદ સ્વરૂપ ભેદ હોવા છતાં પણ **"ચિત્તવિશુદ્ધિ લક્ષણવાળો"** મુક્તિનો માર્ગ તો એક જ હોય છે અર્થાત્ સર્વજ્ઞ તો એક છે જ. પરંતુ મુક્તિ માર્ગ પણ એક છે.

અહીં મુક્તિનો માર્ગ એટલે મુક્તિનો ઉપાય, મુક્તિની સાધના. ત્યાં **"ચિત્તની વિશુદ્ધિ"** ચિત્તની નિર્મળતા, ચિત્તમાંથી રાગ-દ્વેષ આદિ રૂપ કલુષિતતાનો અભાવ તે

જ મુક્તિનો માર્ગ સમજવો. આ માર્ગ શમપરાયણ એટલે પ્રધાનતાએ શમભાવ રહેલો છે જેમાં એવો એવો જે પરિણામ તે મુક્તિનો માર્ગ જાણવો.

ચિત્તમાંથી રાગાદિ કલુષિતતા દૂર કરીને અતિશય નિર્મળતા યુક્ત સમતાપરાયણ એવો જે ચિત્તપરિણામ તે જ વાસ્તવિક મુક્તિમાર્ગ છે. જે કોઇ અનુષ્ઠાનો આચરવામાં આવે છે તે સર્વે અનુષ્ઠાનો દ્વારા ચિત્તની વિશુદ્ધિ જ કરવાની હોય છે. જેટલા અંશે રાગાદિનો વિજય કરીને ચિત્તની વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય છે. તેટલો તેટલો મુક્તિમાર્ગે ચાલનારો જીવ કહેવાય છે.

ક્ષીણ થયો છે બહુ ભાવમલ જેઓનો એવા મંદમિથ્યાત્વગુણસ્થાનક વર્તી જીવોથી પ્રારંભીને બારમા ગુણસ્થાનક સુધીના જીવોમાં ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ અવસ્થાભેદ છે તે આ પ્રમાણે-કોઇ હજી અપુનર્બંધકદશામાં છે. કોઇ ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણવર્તી છે. કોઇ ગ્રંથિદેશવર્તી છે. કોઇ પ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વી છે. કોઇ દેશવિરતિધર છે. કોઇ પ્રમત્તસંયત છે. કોઇ અપ્રમત્ત સંયત છે. અને કોઇ ક્ષપકશ્રેણીવર્તી છે. આ સર્વે ક્ષીણ બહુ ભાવમલવાળા યોગી જીવોમાં ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ અવસ્થાભેદ જરૂર છે. તો પણ આ સર્વે મોક્ષમાર્ગ ઉપર ચાલનારા કહેવાય છે. અને આ સર્વેમાં **"ચિત્તવિશુદ્ધિ"** રૂપ મોક્ષમાર્ગ પણ એક જ છે. એમ જાણવું.

પ્રશ્નઃ- ચડતા-ઉતરતા દરજ્જાનાં ગુણસ્થાનકો હોવા છતાં આ સર્વેનો એક જ મુક્તિમાર્ગ છે. એમ કેમ કહેવાય?

ઉત્તરઃ- તે દરેકમાં રાગાદિ કષાયોની તીવ્રતાના અભાવથી તથા સર્વથા રાગાદિ દોષોના અભાવવાળી ભાવિમાં આવનારી **"ચિત્તવિશુદ્ધિ"** રૂપ માર્ગ એકજ છે. માત્ર તફાવત એટલો જ છે કે અપુનર્બંધકાવસ્થાવાળા યોગી સાધ્યથી દૂરતમવર્તી છે. ચરમયથાપ્રવૃત્તકરણવર્તી યોગી દૂરતરવર્તી છે. ગ્રંથિભેદવાળા દૂરવર્તી છે. સમ્યક્ત્વગુણવાળા આસન્ન છે. દેશવિરતિધર અને સર્વવિરતિધર આસન્નતર છે તથા ક્ષપકશ્રેણી વર્તી જીવો આસન્નતમ છે. એમ તે કિનારાથી દૂર-આસન્નતા આદિના ભેદથી માત્ર અવસ્થાભેદ છે પરંતુ સર્વે જીવો કાલક્રમે મુક્તિરૂપી કિનારાને પામવાના એક માર્ગ ઉપર ચાલી રહ્યા છે.

પ્રશ્નઃ- આ પદાર્થ સમજવા માટે શું કોઇ ઉદાહરણ છે?

ઉત્તરઃ- હા, સમુદ્રમાં જેમ તરનારા સર્વેનો કિનારે પહોંચવાનો માર્ગ એક જ હોય છે તેમ અહીં જાણવું. એટલે કે ધારો કે આઠ દસ તારુ લોકો દરિયામાં એક કિનારેથી

બીજા કિનારે તરીને પહોંચવા માટે પડ્યા અને તરવાનું કામ શરૂ કર્યું. હવે જેની તરવાની ક્રિયા વેગવાળી છે. અને જે તે સંબંધી સારૂં જ્ઞાન ધરાવે છે. અને સારી રીતે તરવાની ક્રિયા કરે છે. તે સૌથી પહેલો કિનારાની આસન્ન બને છે. તેનાથી ઉતરતા ઉતરતા દરજ્જાવાળી જેઓની તરવાની ક્રિયા અને તે સંબંધી જ્ઞાન છે. તેઓ તેટલા જ કાળમાં તે જ કિનારાથી દૂર, દૂરતર અને દૂરતમ છે પરંતુ સર્વે તારુ લોકોનો કિનારા તરફ જવાનો માર્ગ એક જ હોય છે. તેમ અહીં શ્રેણીમાં હોય કે અપ્રમત્ત હોય, પ્રમત્તે હોય કે સમ્યક્ત્વગુણઠાણે હોય પરંતુ સંસારરૂપી સમુદ્ર તરનારા તે સર્વે જીવોનો મુક્તિએ પહોંચવા તરફનો **"ચિત્તવિશુદ્ધિ"** રૂપી માર્ગ એક જ હોય છે.

પ્રશ્ન- मार्गोऽपि=અવસ્થા ભેદ હોવા છતાં **"માર્ગ પણ"** એક છે એમ કહીને **अपि** શબ્દથી (બીજું પણ કંઇક એક છે તે) શું કહેવા માગે છે?

ઉત્તરઃ- સંસારરૂપી સમુદ્ર તરનારા સર્વે આ અપુનર્બંધકથી શ્રેણી સુધીના યોગીઓના **"સર્વજ્ઞ"** તો એક છે જ. પરંતુ સર્વજ્ઞ થવાનો માર્ગ પણ એક જ છે. એમ **अपि** શબ્દનો અર્થ જાણવો. કારણ કે આ પ્રકરણ સર્વજ્ઞના વિષયમાં ચાલે છે. તેથી સર્વજ્ઞ અને (સર્વજ્ઞતા પૂર્વક પ્રાપ્ત થનારી) મુક્તિ (પરતત્ત્વ) તો સર્વે તારુની એક છે પરંતુ તેને તરવા માટેનો **"ચિત્તવિશુદ્ધિ"** રૂપ માર્ગ પણ એક જ છે. જેમ દરિયાના કિનારે આવવાનો સર્વે તારુનો માર્ગ એક છે તેમ.

પ્રશ્ન :- अवस्थाभेदभेदेऽपि આ શબ્દમાં **अपि** શબ્દનો અર્થ શું?

ઉત્તર :- જેઓની અવસ્થા એક (અભિન્ન) છે. તેઓનો તો માર્ગ એક છે જ એટલે કે જેઓ શ્રેણીમાં પહોંચ્યા છે તે સર્વેનો તો ચિત્તવિશુદ્ધિ રૂપ માર્ગ એક છે જ. કારણ કે સમાન ગુણસ્થાનકવર્તી છે. તથા જેઓ અપ્રમત્ત છે તથા જેઓ પ્રમત્ત છે ઈત્યાદિ તે તે ગુણસ્થાનકવર્તી જીવો તો સમાન ગુણસ્થાનકવર્તી હોવાથી એક માર્ગે છે જ. પરંતુ ગુણસ્થાનક ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ **"ચિત્તવિશુદ્ધિથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે."** એવું જ્ઞાન અને એવું આચરણ કરવા વડે સર્વે તારુઓ એક રસ્તે ચાલી રહ્યા છે. એમ જાણવું. ॥ ૧૨૮॥

परतत्त्वाभिधित्सयाऽऽह—

"હવે પરતત્ત્વ" એટલે શું? તે સમજાવવાના આશયથી જણાવે છે.

संसारातीततत्त्वं तु, परं निर्वाणसंज्ञितम् ।
तद्ध्येकमेव नियमाच्छब्दभेदेऽपि तत्त्वतः ॥ १२९॥

ગાથાર્થ = સંસારના પારને પામવો એ તત્ત્વ છે. તે સૌથી શ્રેષ્ઠતત્ત્વ છે તેનું "નિર્વાણ" એવું નામ છે. તે પરતત્ત્વ (નિર્વાણ) પણ જુદા જુદા દર્શનકારોની અપેક્ષાએ શબ્દભેદ હોવા છતાં પણ તત્ત્વથી નિયમા એક જ છે. ॥ ૧૨૯ ॥

ટીકા -*"संसारातीततत्त्वं तु"* इति संसारातीतं पुनस्तत्त्वम् । किमित्याह- *"परं"* प्रधानं *"निर्वाणसंज्ञितं"* निर्वाणसंज्ञा सञ्जाताऽस्येति कृत्वा। *"तद्-ध्येकमेव"* सामान्येन, *"नियमान्नियमेन,"* *"शब्दभेदेऽपि"* वक्ष्यमाणलक्षणे सति, *"तत्त्वतः"* परमार्थेन ॥ १२९॥

વિવેચન :- સંસારાતીતતત્ત્વ (ભવાતીતતત્ત્વ-મુક્તિતત્ત્વ)ના માર્ગે ચાલનારાનું અનુષ્ઠાન એકાન્તપરિશુદ્ધિવાળું હોવાથી શીઘ્ર મુક્તિફળદાયી થાય છે એ પ્રમાણે ૧૨૬મી ગાથામાં પૂર્વે કહ્યું છે. અને સંસારાતીતતત્ત્વ એટલે **"પરતત્ત્વ"** એ પણ તે જ ગાથાની ટીકામાં કહ્યું છે. તથા ૧૨૭મી ગાથામાં ભવાતીતતત્ત્વના માર્ગે ચાલનારા જીવોનું વર્ણન આવ્યું છે. તેથી **"ભવાતીતતત્ત્વ"** કેવું છે? તે આ ગાથામાં સમજાવે છે-

"સંસારનો પાર પામવો" એ સાચોસાચ તત્ત્વ (સાર) છે કારણ કે આ સંસાર જ જન્મ, મરણ, રોગ, શોક આદિ અનેક દુઃખોની ખાણ છે. જે કંઇ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ છે. તે પણ બુભુક્ષા વધારનાર હોવાથી અને બીજાં અનેક દુઃખો આપનાર હોવાથી સુખ રૂપ નથી. પરંતુ ઝાંઝવાના જળની જેમ ભ્રમ માત્ર છે. વધારે ને વધારે દુઃખ જ આપનાર છે. તેથી **"તેનો પાર પામવો"** એ જ સર્વે યોગી મહાત્માઓને પોતાના જીવનનો સાર (તત્ત્વ) લાગે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તે **"સંસારાતીતપણું"** એ **"પરમતત્ત્વ"** છે, પરમસાર છે, પ્રધાનપણે એ જ સાર છે. સ્વર્ગાદિ ભવો મળે તો અલ્પકાળ નરકાદિનાં દુઃખો કદાચ ન આવે, પરંતુ અંતે તો આવે જ. તેથી સ્વર્ગાદિનાં સુખો એ કંઇ તત્ત્વ નથી. છતાં વ્યવહારથી અન્યભવો કરતાં ત્યાં તેટલુ દુઃખ ન હોવાથી સામાન્ય લોકો તેને કદાચ તત્ત્વ(સાર) માને તો પણ જન્મ-મરણાદિ દુઃખોની ખાણમાંથી મૂકાવાપણું ત્યાં (દેવાદિના ભવોમાં પણ) ન હોવાથી તે **"પરતત્ત્વ"** કહેવાતું નથી જ. જ્યાં અલ્પ પણ દુઃખ નથી, પરદ્રવ્યની પરાધીનતા નથી. સ્વગુણોની રમણતાનું અનંત સુખ છે. જન્મ-મરણાદિનાં દુઃખો ભાવિમાં પણ કદાપિ જ્યાં આવતાં નથી. તે જ યથાર્થ **"પરતત્ત્વ"**-સંસારતીતતત્ત્વ-ભવાતીતતત્ત્વ કહેવાય છે. તે જ સૌથી પ્રધાન તત્ત્વ છે.